

0

КИЇВ-1974

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму в роки Великої Вітчизняної війни
- Роль профспілок у посиленні суспільно-політичної активності робітничого класу (1959—1970 рр.)
- Революційні форуми робітничого класу України у 1917 році.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. Н. Вербило*. Торжество принципов пролетарского интернационализма в годы Великой Отечественной войны. *А. А. Кондрацкий*. Роль профсоюзов в усилении общественно-политической активности рабочего класса (1959—1970 гг.) *А. П. Гриценко*. Революционные форумы рабочего класса Украины в 1917 году. Сообщение. *К. 30-летию освобождения Украинской ССР от немецко-фашистских захватчиков*. *В. Н. Мазило*. Из истории народной борьбы против гитлеровцев на оккупированной территории Украины. *В. Д. Белоус, В. И. Кучер*. Действия партизан и подпольщиков по срыву фашистской политики ограбления сельского хозяйства. *А. А. Хлякин*. О создании партизанских резервов на Украине *К 50-летию братских союзных республик*. *К. А. Аманкулов*. Сотрудничество народов СССР в освоении Голодной степи. *Н. П. Барановская*. Участие молодых строителей Украины в восстановлении Ташкента. *А. Каррьев*. Рассвет Советского Туркменистана в братской семье народов СССР. *** *В. И. Бухало*. Некоторые формы интернационального воспитания армейской молодежи (На материалах Краснознаменного Киевского военного округа. 1966—1970 гг.). *А. А. Ямковой*. Борьба партийных организаций против антиленинских группировок в Донбассе (1921—1925 гг.) *Л. Г. Мельник*. О развитии капитализма в крупных помещичьих хозяйствах Правобережной Украины (60—90-е годы XIX в.). *И. М. Хворостяный*. Развитие национально-освободительного движения в арабских княжествах Персидского залива. Заметки Документальные очерки. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *A. N. Verbilo*. Triumph of the Principles of Proletarian Internationalism during the Years of the Great Patriotic War. *A. A. Kondratsky*. Role of Trade Unions in Increasing the Social and Political Activities of the Working Class (1959—1970). *A. P. Gritsenko*. Revolutionary Forums of the Working Class of the Ukraine in 1917. Communications. *On the 30th Anniversary of Liberation of the Ukrainian SSR from the German-fascist Invaders*. *V. N. Mazilo*. From History of the People's Struggle against the Hitlerites in the Occupied Territory of the Ukraine. *V. D. Belous, V. I. Kucher*. Activities of Partisans and Those Who Worked Illegally on Frustrating the Fascist Policy of Robbery of the Rural Economy. *A. A. Khlyakin*. On Creation of the Partisan Reserves in the Ukraine *On the 50th Anniversary of the Sister Union Republics*. *K. A. Amankulov*. Cooperation of the USSR People and the Peoples of the Golden-naya Steppe. *N. P. Baranovskaya*. Participation of the Young Builders of the Ukraine in the Reconstruction of Tashkent. *A. Karriyev*. Dawn of the Soviet Turkmenistan in the Fraternal Family of the USSR. *** *V. I. Buxalo*. Some Forms of International Education of the Army (On Materials of the Red Banner Kiev Military District, 1966—1970). *A. A. Yamkova*. Struggles against the Anti-Leninist Organizations against Capitalism Development in the Ukraine (1921—1925). *L. G. Melnik*. On Capitalism Development in the Ukraine (60—90s of the 19th Century). *I. M. Khvorostyan*. Movement in the Arab Principalities. Reviews. Protection and Use of Monuments. Our Calendar. Aid to the Teacher of History. Overview of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. Chronology and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (163)

ЖОВТЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- О. М. Вербіло — Торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму в роки Великої Вітчизняної війни 3
- А. А. Кондрацький — Роль профспілок у посиленні суспільно-політичної активності робітничого класу (1959—1970 рр.) 10
- А. П. Гриценко — Революційні форуми робітничого класу України у 1917 році 19

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

- В. М. Мазило (Вінниця) — З історії народної боротьби проти гітлерівців на окупованій території України 29
- В. Д. Білоус (Бровари), В. І. Кучер — Дії партизанів і підпільників по зриву фашистської політики пограбування сільського господарства 35
- А. П. Хлякін — Про створення партизанських резервів на Україні 41

До 50-річчя братніх союзних республік

- К. А. Аманкулов (м. Сирдар'я, Узбецька РСР) — Співробітництво народів СРСР в освоєнні Голодного степу 45
- Н. П. Барановська — Участь молодих будівельників України у відбудові Ташкента 48
- А. Каррієв (Ашхабад) — Розквіт Радянського Туркменістану в братній сім'ї народів СРСР 53

* * *

- В. І. Бухало — Деякі форми інтернаціонального виховання армійської молоді (На матеріалах Червонопрапорного Київського військового округу. 1966—1970 рр.) 58
- А. А. Ямковий (м. Комунарськ) — Боротьба партійних організацій проти антиленінських угруповань в Донбасі (1921—1925 рр.) 66
- Л. Г. Мельник — Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60—90-ті роки XIX ст.) 73
- І. М. Хворостяний — Розвиток національно-визвольного руху в арабських князівствах Персидської затоки 79

ЗАМІТКИ

З історії союзу робітничого класу і селянства

- В. Куз'єв (м. Нова Одеса) — Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству (1966—1970 рр.) 89
- І. М. Бородавченко — Зміцнення союзу робітничого класу з селянством в роки другої п'ятирічки (На матеріалах Донбасу) 96

* * *

- А. З. Барабой — Вирішальна роль сільської бідноти в антипоміщицькій боротьбі (друга половина XIX — початок XX ст.) 99

Борці за щастя народу

- А. М. Черненко (*Запоріжжя*), М. Д. Некоз (*Запоріжжя*) — Діяльність М. О. Семашка в більшовицькій еміграції (1907—1912 рр.) 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- М. М. Лемешук — Легендарний екіпаж 112

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Г. О. Федуняк (*Тернопіль*) — Увічнення на Тернопільщині пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Є. Ю. Маленко (*Харків*) — Вірний соратник В. І. Леніна (До 100-річчя з дня народження І. І. Радченка) 118
+ В. П. Сидоренко — До 50-річчя 2-го з'їзду профспілок України 120
В. М. Юровський — Життя, віддане народові (До 80-річчя з дня народження Д. С. Коротченка) 122
І. І. Бондаренко (*Ворошиловград*) — Алжир на шляху національної незалежності та соціального прогресу (До 20-річчя алжирської революції) 125

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- П. М. Шморгун — Підвищення кваліфікації викладачів історії КПСР 127

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- П. Г. Чухрій (*Одеса*), С. К. Мельник (*Одеса*) — Історіографія загального політичного страйку на Півдні Росії в липні 1903 р. 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. В. Панашенко, Л. Л. Макаренко — О. Молодчиков. Книга Радянської України 139
М. К. Іващенко — М. Голубков. Партійна інформація — дійовий засіб керівництва і контролю 140
Н. М. Степанова (*Москва*) — В. А. Горбик. Антирабочая политика консерваторов и положение трудящихся в послевоенной Англии 141
В. І. Худанич (*Ужгород*) — На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.) 143
І. І. Слинко, М. М. Яковенко — У битві за Київ 145
В. І. Крицак (*Івано-Франківськ*) — Й. Т. Цьох. Глашатай возз'єднання 147
А. В. Лихолат, А. М. Зеніна — Ф. Горовський. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР 148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. У. Павелко — Про конференцію радянських і чехословацьких істориків 151
А. І. Будницький — Республіканська нарада з питань підготовки багатотомної «Історії Української РСР» 152
П. Д. Овчаренко — Республіканський семінар лекторів і пропагандистського активу 155
О. Б. Сінькевич (*Львів*) — З досвіду роботи народних музеїв Львівщини 156
В. М. Ботушанський (*Чернівці*) — Наукова конференція в Путилі 156
В. Ж. — Створення Інституту воєнної історії при Генеральному штабі Болгарської Народної армії 157
Іван Іванович Шевченко 158
Нові книги 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92

Статті

О. М. ВЕРБИЛО

ТОРЖЕСТВО ПРИНЦИПІВ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Пролетарський інтернаціоналізм в діяльності комуністичних і робітничих партій — не суб'єктивне поняття, а об'єктивна необхідність. Класові інтереси робітників обумовлюють їх об'єднання для боротьби проти буржуазії. «Капітал є сила міжнародна,— вчив В. І. Ленін.— Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»¹.

Єдність робітничого класу особливо проявилася в роки другої світової війни. Комуністи і передові робітники всіх країн вважали своїм інтернаціональним обов'язком захист Країни Рад від фашистської агресії. З перших днів війни робітники Англії, США та інших країн виступили за створення антигітлерівської коаліції і подання всебічної допомоги Радянському Союзу.

У згуртуванні антифашистських сил в боротьбі з нацизмом значну роль відіграв Комуністичний Інтернаціонал. Ще VII конгрес Комінтерну визнав захист соціалізму в СРСР найголовнішим завданням міжнародного комуністичного руху. Відстояти і зміцнити Радянський Союз — головне завдання міжнародного робітничого класу, бастион миру, незалежності малих націй, оплот культури — від воєнного нашестя імперіалістів — велика місія робітників усіх країн². Через кілька годин після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Г. Димитров скликав нараду Секретаріату ВККІ, яка ухвалила розгорнути масову кампанію подання допомоги Радянському Союзу, організації в Європі національно-визвольного руху³. Виконком Комінтерну направив комуністичним партіям листи, в яких пояснив, що напад фашистської Німеччини на СРСР є ударом не тільки проти країни соціалізму, але й проти свободи і незалежності всіх народів. ВККІ рекомендував розгорнути масовий рух під лозунгом створення єдиного міжнародного фронту боротьби народів проти німецьких та італійських фашистських агресорів, на захист поневолених

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 40, стор. 41.

² Резолюції VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала, М., 1935, стор. 29.

³ С. М. Штеменко. Генеральный штаб в годы войны, книга вторая, М., 1973, стор. 159.

фашизмом народів, справа яких нерозривно зв'язана з перемогою СРСР⁴.

Братні комуністичні партії зарубіжних країн виступили з деклараціями, в яких засудили фашистську агресію проти СРСР, закликали народи своїх країн на боротьбу проти нацистської Німеччини та її сателітів. 23 червня 1941 р. Комуністична партія США в декларації закликала до підтримки і співробітництва з Радянським Союзом. Французька Компартия у спеціальному зверненні у липні 1941 р. заявила, що французький народ ніколи не підніме зброї проти Радянського Союзу. Інтернаціоналістські позиції з самого початку війни зайняли і комуністичні партії країн фашистського блоку. Комуністична партія Німеччини, наприклад, у зверненні від 24 червня 1941 р. засудила гітлерівців, які порушили мирну працю радянських людей. «Наш ворог,— писали німецькі комуністи,— знаходиться в нашій країні: фашистські рабовласники — ось наші вороги. Перемога Червоної Армії і боротьба за свою національну незалежність пригнічених народів буде також перемогою німецького народу»⁵.

По всій планеті розносився трудовий заклик про підтримку СРСР. В багатьох країнах пройшли багатотисячні мітинги солідарності з Радянським Союзом. Так, в Нью-Йорку учасники мітингу в резолюції вимагали «подання необмеженої підтримки Радянському Союзові в його прагненні захистити свої землі, свій народ і свободу»⁶.

В. І. Ленін вчив робітничий клас нашої країни ніколи не забувати інтернаціональних завдань. «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁷,— писав Володимир Ілліч.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія визначила суть визвольної місії Радянських Збройних Сил в роки Великої Вітчизняної війни. Ця місія мала своєю метою не лише ліквідацію небезпеки, яка нависла над країною, але й допомогу народам Європи, поневоленим фашизмом.

Захищаючи завоювання соціалізму в нашій країні, радянський народ цим самим підтримував національно-визвольний рух в Європі й Азії. Організуючи відсіч фашистським загарбникам, Комуністична партія робила все необхідне для згуртування всіх антифашистських сил світу. В результаті мудрої зовнішньої політики нашої держави, Комуністичної партії була створена антигітлерівська коаліція. Ця коаліція, говорив Л. І. Брежнев, «народилася не з самих дипломатичних угод великих держав. Її корені в тій боротьбі проти фашизму, яку ще до війни почали комуністи, передові робітники і представники інтелігенції, кращі сини всіх народів»⁸.

Радянський народ, в тому числі й трудящі України, одностайно підтримали створення антигітлерівської коаліції. По всій країні відбувалися антифашистські мітинги. У серпні 1941 р. в Москві проходив Всеслов'янський мітинг, який прийняв звернення до всіх слов'янських народів посилити боротьбу з фашизмом. «Наше завдання,— говорилося в зверненні,— об'єднаними зусиллями знищити гніт німецьких фашистів»⁹.

⁴ Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969, стор. 505—506.

⁵ «Коммунистический Интернационал», 1941, № 7, стор. 124.

⁶ «Правда», 24 червня 1942 р.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 31, стор. 164—165.

⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 120.

⁹ «Советская Украина», 13 серпня 1941 р.

Про це йшлося і в документах Другого Всеслов'янського мітингу (Москва, квітень 1942 р.) і Третього Всеслов'янського мітингу (травень 1943 р.)¹⁰.

Підтримували зв'язки з робітниками інших країн і трудящі Радянської України. 5 жовтня 1941 р. в м. Сталіно відбувся Вседонецький антифашистський мітинг шахтарів, на якому оголосили привітальні телеграми від «Федерації вуглекопів Великобританії»¹¹.

На початку 1942 р. радянська профспілкорова делегація відвідала Англію. Вона брала участь в роботі 11 профспілкових конференцій, відвідала 60 фабрик і заводів, провела 40 мітингів¹². Скрізь, де побували посланці радянського народу, їх зустрічали тепло, висловлювали щирі почуття солідарності.

1944 р. профспілкові делегації СРСР відвідали Англію, Італію і Францію, а у лютому 1945 р.— брали участь в роботі Всесвітньої профспілкової конференції у Лондоні. З 27 жовтня по 14 листопада 1944 р. члени профспілкової делегації Радянського Союзу відвідали основні індустріальні й сільськогосподарські центри Італії, вони виступили на 76 мітингах, 22 зборах профспілкового активу, на яких було більше 250 тис. чол.¹³ Один з секретарів Всесвітньої федерації профспілок Ді Вітторіо відзначав, що перебування радянської делегації є «відчутним ударом по фашизму і реакційним силам...»¹⁴.

Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном підтримувало тісні контакти з прогресивними організаціями за рубежом, систематично інформувало їх про становище на фронтах, про внутрішнє життя Радянського Союзу. Тільки у січні 1944 р. воно відправило в шість зарубіжних країн, в тому числі в США, Канаду, 4700 примірників літератури. Серед них брошури «Про участь українців у Великій Вітчизняній війні», «Про фашистський терор на Україні», «Про героїчне минуле народу України»¹⁵.

Значну роботу проводило Українське товариство культурних зв'язків з закордоном. Наприкінці 1943 р. і в першій половині 1944 р. воно розповсюдило в Канаді й США статті та документи про криваві звірства і сваволю німецько-фашистських загарбників на окупованій території України, про спільну боротьбу російського та українського народів за свою незалежність, про досягнення українського народу в галузі культури. Уповноважені товариства в Канаді виступили з доповідями на теми: «УРСР — вільна, справді демократична республіка», «Про наслідки «нового порядку» на Україні»¹⁶.

У зв'язку з 25-річчям Української РСР трудящі республіки одержали з Канади «Золоту книгу (Привіт канадських українців українському народові з нагоди 25-річчя визволення України)», в якій було 19 тис. підписів. В ній висловлені почуття солідарності з українським і російським народами. Українські патріоти в Канаді зібрали більше 250 тис. доларів у фонд Червоної Армії, обіцяли посилити цю допомогу¹⁷.

На ім'я Голови Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухи надходили численні листи від українців, що проживали в Канаді, США, Аргентині, про їх бажання подати максимальну допомогу Радянському Союзу в його боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Так, в одному з листів з Аргентини у березні 1944 р. повідомлялося, що в фонд

¹⁰ «Правда», 5 квітня 1942 р.; 10 травня 1943 р.

¹¹ «Борошиловградская правда», 10 лютого 1942 р.

¹² «Советская Украина», 3 грудня 1944 р.

¹³ «Правда», 29 листопада 1944 р.

¹⁴ «Правда», 7 січня 1945 р.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 158, арк. 1.

¹⁶ Там же, арк. 4.

¹⁷ «Правда Украины», 19 січня 1944 р.

Червоної Армії зібрано 200 тис. пезо. «Сьогодні, як і в перші дні війни,— писали вони,— ми впевнені в перемозі над ворогом, над фашизмом і негайно взяли на себе почесне завдання організації моральної і матеріальної допомоги СРСР»¹⁸.

1 квітня 1944 р. газета «Правда України» надрукувала листи українців, що проживали в США. В них повідомлялося, що вони зібрали в фонд Червоної Армії 120 тис. доларів.

Українці в США, Канаді, Аргентині та інших країнах провадили мітинги солідарності й дружби з радянським народом. В резолюціях вони висловлювали любов до героїчної Червоної Армії, народу Країни Рад, класову солідарність з трудящими всіх країн, віру в торжество справедливої їх боротьби проти темних сил фашизму.

Воєнні події кінця 1942 і початку 1943 років на радянсько-німецькому фронті вплинули на перебіг збройної боротьби на всіх фронтах другої світової війни, а героїчна перемога Червоної Армії під Сталінградом повернула весь хід її на користь країн антигітлерівської коаліції. Вона викликала захоплення і вдячність народів Англії, США і всіх людей доброї волі.

В результаті наступальних операцій Червоної Армії у 1944 р. ворог був вигнаний з території нашої Батьківщини. Але радянський народ не міг залишатися байдужим до долі поневолених фашизмом народів інших країн. Вірний ідеям пролетарського інтернаціоналізму, він подав руку безкорисливій братерській допомозі пригнобленим народам Європи.

Визвольний похід Радянських Збройних Сил не має собі рівних в історії по масштабам, воєнним і соціально-політичним наслідкам. В цих операціях брало участь 11 фронтових об'єднань, два фронти ППО, чотири флоти, 52 загальновійськових, 6 танкових, 13 повітряних армій, дві армії ППО і три флотилії. Чисельність військ, за приблизними підрахунками, становила більше 7 млн. чол. Радянська Армія звільнила повністю або частково території 10 країн Європи загальною площею 1 млн. кв. км з населенням 113 млн. чол. Більше року вона вела запеклі бої з ворогом на території зарубіжних країн. Визволяючи братні народи, наші воїни проявили масовий героїзм і самовідданість. Про це свідчить той факт, що в ході завершальних боїв більше 9 млн. солдатів і офіцерів нагороджено орденами і медалями (з урахуванням нагород за бої на радянській території). З 11 603 чол., удостоєних звання Героя Радянського Союзу в роки війни, більше 8 тис. одержали його в 1944—1945 рр.¹⁹

Визвольна місія Радянських Збройних Сил здійснювалась під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони. У травні 1944 р. Політбюро ЦК ВКП(б) скликало нараду членів Військових рад фронтів, на якій був зроблений глибокий аналіз нової політичної обстановки в зв'язку з вступом Червоної Армії на території іноземних держав, накреслені заходи щодо посилення інтернаціонального виховання воїнів. На основі вказівок Центрального Комітету партії Головне Політичне Управління Червоної Армії 19 липня 1944 р. направило у війська директивний лист про перебудову партійно-політичної роботи у військах фронту, який вів бойові дії на території Румунії, стосовно до нової обстановки²⁰. Питання партійно-політичної роботи були в центрі уваги Військових рад фронтів і армій. Так, на одному з засі-

¹⁸ «Правда України», 21 березня 1943 р.

¹⁹ Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, М., 1971, стор. 469—470; Боевое содружество советского и польского народов, М., 1973, стор. 34—35.

²⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 589—590.

дань Військової ради 2-го Білоруського фронту обговорювалася поведінка наших людей на німецькій землі. У рішенні вказувалося, що бійці, командири повинні додержувати зразковий порядок, високо нести честь радянського солдата²¹.

Військові ради писали звернення, в яких пояснювали про ставлення до місцевого населення, про необхідність класової оцінки подій.

Значну роль в цій справі відіграли пам'ятки воїнам Червоної Армії, які видавались політуправліннями фронтів. Так, політуправління 3-го Українського фронту напередодні вступу радянських військ в Болгарію і Югославію вручало їм пам'ятки «Воїну Червоної Армії в Болгарії» і «Воїну Червоної Армії в Югославії», які закликали їх з честю виконати свій священний обов'язок у звільненні від фашистського гніту народів цих країн. В лекціях, доповідях, бесідах роз'яснювалися політика Радянського уряду, визвольна місія Червоної Армії, спільна боротьба слов'янських народів проти загарбників.

Не як завойовники, а як визволителі вступили радянські війська на німецьку землю. Населення Німеччини на своєму досвіді переконалося в гуманності і благородстві воїнів-інтернаціоналістів. Для забезпечення продовольством населення Берліна, наприклад, за рахунок продресурсів 1-го і 2-го Білоруських і 1-го Українського фронтів було заготовлено місячний запас продуктів: 105 тис. т зерна, 18 тис. т м'ясопродуктів, 4500 т жирів, 6 тис. т цукру, 50 тис. т картоплі, 4 тис. т солі і 350 тис. т кофе²².

У травні 1945 р. Військова рада 1-го Білоруського фронту провела нараду разом з представниками німецької громадськості, працівниками промисловості, транспорту, охорони здоров'я, комунального господарства, культурних установ і офіцерами воєнних комендатур, на якій обговорила питання дальшої нормалізації життя в Берліні. В роботі наради взяв участь член Політбюро ЦК ВКП(б), заступник Голови Раднаркому А. І. Мікоян²³. Була проведена значна робота по налагодженню нормального життя міста.

Складовою частиною визвольної місії радянського народу було формування, озброєння і навчання на території Радянського Союзу іноземних військових частин. Всього за час війни СРСР допоміг європейським країнам у створенні і озброєнні 19 піхотних, 5 артилерійських, 5 авіаційних дивізій, 6 піхотних, 3 танкових і мотострілецьких, 12 артилерійських і мінометних, 5 інженерно-саперних бригад і десятків різних частин і підрозділів чисельністю 555 тис. чол.

Наприкінці війни разом з радянськими військами проти німецько-фашистських загарбників билосся 30 піхотних і кавалерійських дивізій, армійський і танковий корпуси, 3 окремі танкові бригади, 2 авіаційних корпуси, одна змішана авіаційна дивізія, багато спеціалізованих частин і з'єднань Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Угорщини. Всього наприкінці війни чисельність військ цих країн становила 400 тис. чол.²⁴

Складовою частиною великої битви народів світу на чолі з Радянським Союзом проти фашистських поневолювачів був рух Опору, що розгорнувся в окупованих країнах Європи. Опір окупантам проявлявся у різноманітних формах. Найактивнішою з них була збройна партизанська війна.

²¹ К. К. Рокоссовский. Солдатский долг, М., 1969, стор. 32.

²² Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, стор. 410.

²³ 9 мая 1945 г., М., 1970, стор. 109.

²⁴ М. Е. Монич. Содружество, рожденное в боях, М., 1971, стор. 403—405.

Переможний наступ Червоної Армії відіграв вирішальну роль у дальшому розширенні національно-визвольного руху в окупованих фашистами країнах, особливо в Центральній і Південно-Східній Європі. Проте цим не обмежувалась інтернаціональна місія радянського народу. Величезне значення мала також його морально-політична підтримка визвольної боротьби народів цих країн, допомога рухові Опору матеріально-технічними засобами і досвідченими кадрами. Особливо широкою і всебічною була ця допомога на завершальному етапі війни, коли в антифашистському русі найголовнішими стали збройні форми боротьби.

На прохання комуністичних і робітничих партій європейських країн Радянський Союз, вірний своєму інтернаціональному обов'язку, подавав їм допомогу в підготовці національних партизанських кадрів, посилаючи в їх розпорядження досвідчених партизанських командирів і спеціалістів, постачаючи їм зброю, спорядження і боеприпаси.

Допомога Радянського Союзу антифашистській боротьбі народів сусідніх країн здійснювалась через Ставку Верховного Головнокомандування, Наркомат оборони і республіканські штаби партизанського руху, в тому числі і Української РСР. На ЦК КП(б)У та УШПР було покладено завдання всебічно допомагати Польщі, Чехословаччині, Румунії і Угорщині.

Велику допомогу подавав Радянський Союз героїчній боротьбі польського народу. У квітні 1944 р., наприклад, Політбюро ЦК ВКП(б) обговорювало питання про допомогу партизанам Польщі і зобов'язало ЦК КП(б) Білорусії і ЦК КП(б)У виділити «в особливі загони поляків, які перебували в партизанських загонах України і Білорусії, для використання цих загонів на території Польщі згідно розпорядження штабу партизанського руху Польщі»²⁵.

Український штаб партизанського руху створив спеціальні учбові центри по підготовці командного складу, радистів та інших спеціалістів з чехів, словаків, поляків, угорців, румунів. Слухачів на ці курси підбирали компартії. Тільки у червні 1944 р. школи УШПР випустили 400 інструкторів-організаторів і інструкторів-підричників²⁶.

УШПР відрядив в розпорядження Польського штабу 30 досвідчених командирів, передав 18 радіостанцій, значну кількість зброї, боеприпасів, міннопідірвної техніки і транспортних засобів. До Польщі було перекинуто радянські партизанські формування. У березні—червні 1944 р. на території Польщі діяло 15 українських партизанських загонів і з'єднань з особовим складом 4400 чол. Всього того року на польській території діяло 12 тис. радянських партизанів²⁷.

В партизанських загонах (за неповними даними) за рубежем діяло близько 40 тис. радянських патріотів, з них у Польщі — 18 тис., в Італії — 5 тис., Чехословаччині — 3 тис., Югославії — близько 3 тис., в Бельгії — 800 чол.²⁸

Визвольна місія Червоної Армії стала тріумфом інтернаціоналізму. «Справді увесь світ був захоплений мужністю, відвагою і могутністю нашої доблесної Червоної Армії. Всі прогресивні люди землі зразу ж відчували, що у великій країні соціалізму піднялись велетенські сили революційного народу, який захищає не тільки власне життя, честь і свободу, але свободу і незалежність усіх народів»²⁹.

²⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 576.

²⁶ «Военно-исторический журнал», 1967, № 7, стор. 30.

²⁷ Л. П. Бычков. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны, М., 1965, стор. 381.

²⁸ Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, стор. 56.

²⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом..., т. 1, стор. 116.

Розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії створив умови для перемоги соціалістичних революцій в країнах Європи і Азії та утворення світової системи соціалізму, для розгортання національно-визвольного руху і краху ганебної системи колоніалізму, для небувалого зміцнення міжнародних сил соціалізму і демократії.

Своїм героїзмом, самовідданістю, високим гуманізмом, згуртованістю, єдністю завдань мирного будівництва, своєю невтомною боротьбою за визволення народів від колоніального соціального гніту радянський народ здобув величезну повагу мільйонних мас населення капіталістичного світу.

Перемога, здобута СРСР у Великій Вітчизняній війні, є подією всесвітньо-історичного значення. Радянські Збройні Сили з честю пронесли свої бойові прапори через території визволених ними країн, врятували світову культуру і цивілізацію, показали себе справжніми захисниками свободи і незалежності народів.

РОЛЬ ПРОФСПІЛОК У ПОСИЛЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ (1959—1970 рр.)

Дедалі зростаюча роль робітничого класу у суспільно-політичному житті нашої країни виявляється не лише в збільшенні його питомої ваги в партії та Радах, але й у діяльності профспілкових організацій. В. І. Ленін зазначав, що профспілки є «...організацією правлячого, пануючого, урядуючого класу, того класу, який здійснює диктатуру, того класу, який здійснює державний примус. Але це не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»¹.

В. І. Ленін визначив місце профспілок у політичній системі соціалізму, їх взаємовідносини з Комуністичною партією і Радянською державою. Володимир Ілліч підкреслював, що в соціалістичному суспільстві профспілки «...стоять... між партією і державною владою»², тобто із встановленням диктатури пролетаріату вони продовжують існувати як самостійна громадська організація і працюють під керівництвом Комуністичної партії. Водночас, «...не маючи такого фундаменту, як профспілки, не можна здійснювати диктатуру, не можна виконувати державні функції»³,— зазначав В. І. Ленін. За соціалізму ці масові громадські організації фактично сприяють ще більшому зміцненню зв'язків партії з широкими масами трудящих.

Здійснюючи керівництво профспілками, партія повсякчас дбає про поліпшення їх діяльності і створює для цього всі необхідні умови. Свідченням повсякденного піклування КПРС про профспілки є систематичне обговорення їх роботи на з'їздах Комуністичної партії Радянського Союзу, Пленумах ЦК КПРС⁴.

Основні особливості в діяльності профспілок на сучасному етапі будівництва комунізму визначені в Програмі КПРС, рішеннях XXIV з'їзду партії, промові Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на XV з'їзді профспілок. Л. І. Брежнєв, зокрема, підкреслював, що «одна з головних особливостей радянських профспілок полягає в тому, що вони беруть безпосередню і активну участь у розвитку всього суспільства, у піднесенні виробництва, підвищенні його ефективності, в управлінні народним господарством»⁵.

За роки Радянської влади значно зросла кількість профспілок і чисельність їх членів. У 1971 році останніх налічувалося 96 млн., причому лише в Українській РСР членами цієї масової громадської

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 2.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Див. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.). В 6-ти томах, М., 1967—1968; КПСС о профсоюзах. 1956—1962, М., 1962.

⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 454—455.

організації було близько 18 млн. чол. (тобто на 9 млн. більше, ніж у 1958 р.)⁶.

У радянських профспілках проходять ленінську школу комунізму більш як 65 млн. робітників — 62% загальної кількості їх членів⁷.

Зростання питомої ваги робітників у профспілках сприяє розширенню прав і функцій останніх. Саме на цьому наголошувалося в рішеннях ХХІ—ХХІІІ з'їздів партії, Програмі КПРС, які стали дороговказом у боротьбі профспілок за побудову матеріально-технічної бази комунізму. Важливі завдання у справі здійснення величких планів комуністичного будівництва поставили перед профорганізаціями нашої республіки VII—X з'їзди профспілок України, які відбулися у квітні 1960 р., лютому—березні 1962 р., жовтні 1963 р. та січні 1968 р.

Виконуючи рішення ХХІ—ХХІІІ з'їздів КПРС, профорганізації України очолили творчу активність мас, добивалися залучення всіх трудящих до суспільно-політичного життя. Багато передовиків і новаторів виробництва брало активну участь у діяльності профспілкових організацій фабрик і заводів. Зокрема, у 1962 р. добре працювала профгрупа стану «350» сортопрокатного цеху Донецького металургійного заводу. Кожний її член був профспілковим активістом. Те ж саме можна сказати про профгрупи шахти ім. Ілліча Ворошиловградської області, Дніпродзержинського коксохімічного, Запорізького трансформаторного заводів, Київського шовкового комбінату⁸.

Обрання робітників членами і головами ФЗМК свідчило про зростання їх авторитету у виробничих колективах. Так, 1967 р. лише в Донецькій області до ФЗМК обрано 505 чол., зокрема 190 робітників⁹. Ще вищим був робітничий прошарок у професійних спілках підприємств Дніпропетровської області — 51,1%¹⁰. У ході звітно-виборчої кампанії 1970—1971 рр. на керівну профспілкову роботу висунуто багато виробничників. Головою Ворошиловградського обласного комітету профспілки працівників нафтової, хімічної і газової промисловості став старший апаратник Северодонецького хімкомбінату Г. Захарченко, секретарями обласних Рад профспілок на громадських засадах — бригадир шахти «Мушкетівська—Запорозька» Герой Соціалістичної Праці О. М. Андреев, бригадир електриків Чорноморського суднобудівного заводу Герой Соціалістичної Праці М. А. Сорочан та ін.¹¹. Тринадцять років працював токарем на Краматорському заводі важкого верстатобудування М. С. Мингулін. Беручи активну участь у громадській роботі, він виріс від профгрупорга до голови завкому профспілки величезного підприємства¹². Загалом у країні наприкінці 1971 р. 56,2% членів ФЗМК становили робітники¹³.

Протягом досліджуваного періоду багато робітників обрано делегатами профспілкових конференцій, пленумів і з'їздів. З 129 профактивістів Української РСР, присутніх на VII і VIII пленумах ВЦРПС, був 51 робітник. Причому на VIII пленумі ВЦРПС виступили донецький

⁶ Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва, К., 1972, стор. 99.

⁷ Е. А. Иванов. Профсоюзы в политической системе социализма, М., 1974, стор. 176; Материалы XV съезда профессиональных союзов СССР, К., 1973, стор. 79.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 3233, арк. 35—36.

⁹ Донецький обласний державний архів, ф. р — 1526, оп. 2, спр. 108, арк. 176.

¹⁰ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. р — 1860, оп. 2, спр. 116, арк. 116.

¹¹ «Робітнича газета», 18 квітня 1972 р.

¹² XI з'їзд професійних спілок України. 9—11 березня 1972 р. Стенографічний звіт, К., 1973, стор. 59—60.

¹³ Материалы XV съезда профессиональных союзов СССР, стор. 82.

сталевар Д. Ф. Сидорук і помічник майстра крутильного цеху Київського комбінату штучного волокна М. О. Митько. Делегатами VII з'їзду профспілок України були знатні шахтарі М. Я. Мамай, О. А. Кольчик, металурги П. С. Махота і П. П. Лигун, машинобудівник В. К. Семинський, будівельник П. О. Степанчук¹⁴. Серед 40 чол., які взяли участь в обговоренні звітної доповіді голови Укрпрофради, було 15 робітників. Так, сталевар П. С. Махота, машинобудівник Ю. М. Куций і шахтар В. Й. Радеша викрили недоліки в роботі Укрпрофради і внесли конкретні пропозиції щодо їх усунення¹⁵.

Делегатами X з'їзду профспілок України і XIV з'їзду професійних спілок Радянського Союзу були Герої Соціалістичної Праці, робітники А. М. Алексієнко, Г. О. Гук, В. Г. Коробейченко, Т. П. Пашенко, П. О. Степанчук, Г. М. Сіра, С. М. Харченко, О. Ф. Шевченко, Ф. В. Бондар, І. С. Кравченко, М. Р. Молодченко, М. З. Пільтяй, О. С. Ануфрієва, Г. М. Круглич та інші. Причому будівельника С. М. Харченка обрано членом Української республіканської ради професійних спілок. На X з'їзді профспілок України виступали робітники О. П. Ростальний, О. Є. Бурлака та інші¹⁶.

Один із зачинателів індивідуального змагання донецький шахтар В. І. Довбиш був обраний делегатом XI з'їзду профспілок України. З трибуни вищого профспілкового форуму республіки заслужений будівельник УРСР П. П. Ізюмов запропонував керівникам Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії УРСР і Республіканського комітету профспілки робітників будівництва і промбудматеріалів приділяти значно більше уваги «малій механізації»¹⁷. Загалом із 33 делегатів, які взяли участь в обговоренні звітної доповіді голови Української республіканської ради професійних спілок цьому з'їзду, половина були представниками робітничого класу. Всій країні відомі виступи Героїв Соціалістичної Праці Д. Ф. Галушки та І. І. Стрельченка на XV з'їзді профспілок СРСР, в яких вони закликали підвищувати рівень виховної роботи серед робітничої молоді¹⁸.

Питома вага робітників серед делегатів з'їздів Української республіканської ради професійних спілок неухильно зростала: на VII з'їзді УРРПС — з 701 делегата 291 робітник, тобто 35% від їх загальної кількості, на VIII з'їзді, — відповідно, 600, 246 і 41%, а на XI з'їзді — 1502, 738 і 49%¹⁹. Ці факти переконливо свідчать про збільшення впливу робітничого класу в профспілках.

У керівних профспілкових органах, особливо в їх низових ланках — ФЗМК, поряд із зростанням кількості робітників неухильно збільшувалася питома вага комуністів. Великі зрушення у цьому напрямі відбулися після жовтневого (1969 р.) пленуму ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про завдання партійних організацій республіки по поліпшенню керівництва профспілками». Оскільки важливим засобом впливу партії на профспілки є робота у них комуністів, парторганізації республіки вживали заходів для зміцнення керівних профспілкових кадрів. Так, у 1970 р. у Ворошиловградській, Полтавській, Донецькій і Дніпропетровській областях комуністи очолювали, відповідно, від 57 до

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 2836, арк. 49; спр. 3677, арк. 1—16; спр. 2435, арк. 2—3.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 536, арк. 30—31; ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 2489, арк. 11.

¹⁶ Десятий з'їзд професійних спілок України, К., 1969, стор. 51, 66, 69, 193.

¹⁷ XI з'їзд професійних спілок України, стор. 118.

¹⁸ «Труд», 22, 23 березня 1972 р.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 2435, арк. 2—9; спр. 3636, арк. 22; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 556, арк. 30—31; XI з'їзд професійних спілок України, стор. 105.

75% профспілкових організацій²⁰. У цілому по республіці в 1967 р. 48,9%, а в 1971 р.— 61,4% голів ФЗМК були членами або кандидатами у члени КПРС, а всього в місцевих комітетах у ці роки налічувалося, відповідно, 27,9 і 38,7% комуністів²¹.

Таким чином, у розвинутому соціалістичному суспільстві відбувається процес зближення профспілок з партією, який є однією з важливих умов успішного будівництва комунізму.

У досліджуваній період партія проводила курс на залучення через профспілки дедалі більшої кількості робітників і службовців до управління виробництвом, використовуючи для цього соціалістичне змагання, постійно діючі виробничі наради, профспілкові збори тощо.

Найбільш масовою формою участі робітників в управлінні виробництвом є соціалістичне змагання, оскільки його учасники, застосовуючи більші прогресивні форми організації праці, істотно впливають на підвищення її продуктивності, а, отже, і на складання виробничих планів*. Кількість учасників соціалістичного змагання в республіці зростає з 6149,1 тис. чол. у 1959 р. до 13 469,6 тис. у 1970 р. і становила майже 90% загальної чисельності працюючих²².

Важливою формою участі робітників в управлінні виробництвом є постійно діючі виробничі наради. 9 липня 1958 р. Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС затвердили «Положення про постійно діючу виробничу нараду», в якому було визначено її права, функції її робочого органу — президії тощо²³. Це сприяло залученню десятків і сотень тисяч робітників та інженерно-технічних працівників до участі в нарадах. Добре працювали постійно діючі виробничі наради (ПДВН) на Харківському заводі ім. Петровського, Одеському ім. Жовтневої революції та інших підприємствах республіки.

В роботі ПДВН на Харківському заводі транспортного машинобудування ім. Малишева брали участь 172 чол., з них — 160 робітників. Президія цього органу складалася з 13 чол., у тому числі 8 робітників. На заводі було створено також 39 постійно діючих цехових нарад, до складу яких обрано 2085 чол., зокрема 1589 робітників. На засіданнях загальнозаводської ПДВН обговорювалися питання поліпшення якості продукції, кращого використання устаткування, накреслювалися шляхи підвищення продуктивності праці тощо, тобто її члени цілеспрямовано працювали над розв'язанням завдань, які стояли перед колективом заводу. Після детального обговорення плани роботи ПДВН затверджувалися на засіданнях завкому²⁴.

XIII з'їзд профспілок СРСР (жовтень 1963 р.), відзначивши велику роль постійно діючих виробничих нарад у справі залучення трудящих до управління виробництвом, запропонував ВЦРПС, радам і комітетам профспілок і надалі поліпшувати керівництво ними. Внаслідок значної роботи партійних організацій і профспілок кількість ПДВН рік у рік зростала. Якщо в 1965 р. їх було 22,8 тис., то в 1970 р.— 29 тис., відповідно збільшилось і число членів нарад. У 1964 р. до їх складу було

²⁰ А. Якубов. Партія і масові організації, К., 1972, стор. 55; «Днепровская правда», 1 березня 1970 р.

²¹ Партія и рабочий класс в условиях строительства коммунизма, М., 1973, стор. 93.

* Докладніше про це див. О. Бистрієвський. Трудова активність робітників у комуністичному будівництві, К., 1973; І. Терєфера. Соціалізм і змагання, К., 1973 та ін.

²² В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.), К., 1972, стор. 178.

²³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 4, 1953—1961, М., 1968, стор. 434—437.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 2900, арк. 2.

обрано близько 900 тис. чол., у 1970 р.— 1077 тис.²⁵ У роботі постійно діючих нарад брало участь близько 70% робітників²⁶.

Отже, і за складом, і за методами формування, і за широтою повноважень, і за впливом на розвиток соціалістичної економіки ПДВН є найефективнішою формою залучення трудящих до управління виробництвом і таким чином впливає на посилення їхньої політичної активності.

Могутнім засобом підвищення політичної і трудової активності виробничників були профспілкові збори. Пристрасне слово робітників лунало на мітингах протесту проти агресії США щодо Кубинської республіки, які відбувалися у квітні 1961 р. на багатьох промислових підприємствах республіки. Так, учасники профспілкових зборів різних фабрик і заводів Львова, затаврувавши ганьбою дії американських імперіалістів, закликали робітників Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини спільно виступити на підтримку справедливої боротьби героїчного кубинського народу.

На мітингу машинобудівників м. Харкова були присутні 2 тис. чол.²⁷ Один за одним піднімалися на трибуну робітники. Схвильовано звучали виступи майстра дільниці заводу ім. Малишева Героя Соціалістичної Праці М. Я. Парамоновой, робітниця цеху МС-3 електротехнічного заводу А. І. Бочкової, слюсаря-складальника заводу контрольно-вимірвальних приладів Ф. К. Федоренка та ін. В одностайно прийнятій резолюції машинобудівники міста закликали пролетарів Англії, Франції, Західної Німеччини, Італії, Японії та інших капіталістичних країн піднести свій голос на захист героїчної Куби²⁸.

У 1965 р. на промислових підприємствах республіки проходили мітинги протесту проти американської агресії у В'єтнамі.

Профспілкові збори допомагають кожному робітникові краще усвідомити свої обов'язки і права, набути навичок громадської діяльності. Беручи у них участь, кожний робітник краще розуміє зв'язок своєї праці з діяльністю всього колективу. Це сприяє підвищенню його свідомості, формуванню громадської думки.

Дієвість зборів багато в чому залежить від ставлення до них керівників підприємств. «Необхідно розвивати таку практику,— підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— коли керівники об'єднань і підприємств, а також керівні працівники міністерств регулярно звітують про роботу безпосередньо перед робітниками»²⁹. Подібна практика завжди приносила велику користь обом сторонам: робітники знали про стан справ на підприємстві, а керівники мали змогу ознайомитися з пропозиціями щодо поліпшення управління виробництвом. Наприклад, на зборах колективів Одеської кондитерської фабрики ім. Р. Люксембург, київського заводу «Точелектроприлад», а також деяких інших директори цих підприємств регулярно доповідали про хід виконання виробничих планів³⁰.

У серпні 1968 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про практику підготовки робітничих зборів і роботу постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах Української РСР»³¹, в якій узагальнив досвід проведення цих зборів і визначив шляхи підвищення їх ролі у житті виробничих колективів. Партійні організації багато зробили для втілення в життя накреслень партії. Наприклад, у всіх бригадах,

²⁵ Там же, спр. 4464, арк. 13; «Комуніст України», 1970, № 1, стор. 41.

²⁶ В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР, стор. 210.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 3258, арк. 6, 21.

²⁸ Там же, арк. 21.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 81.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 4464, арк. 6.

³¹ «Правда Украины», 11 серпня 1968 р.

змінах і відділах Одеського швейного об'єднання робітничі збори проводяться регулярно. На них обговорюються питання поліпшення трудової дисципліни, хід виконання колективного договору, підводять підсумки соціалістичного змагання тощо. У їх роботі беруть участь, як правило, 95—98% працюючих³².

На профспілкових зборах часто обговорюється хід укладання і виконання колективних договорів. Це дає змогу їх учасникам узнати, що планується зробити для поліпшення роботи підприємства, умов праці на ньому, підвищення його рентабельності тощо. Тут кожен член колективу відчуває свою відповідальність за справи рідного заводу чи фабрики.

Виконуючи постанову Президії ВЦРПС від 27 листопада 1959 р. «Про укладання колективних договорів на 1960 рік»³³, профспілкові організації Дніпропетровської, Ворошиловградської і Харківської областей провели загальнозаводські профконференції, цехові та шахтні збори, на яких було обговорено ці документи. У роботі зборів взяло участь більше 80% робітників. Причому на загальнозаводських і рудникових профконференціях були присутні близько 90% робітників.

Загалом на Україні в 1964 р. було укладено 10 060 колективних договорів на 2 роки. Крім регулярної перевірки їх виконання (2 рази на рік), ФЗМК часто заслуховували звіти представників дирекції підприємств з цих самих питань³⁴.

Так, на початку 1965 р. в Івано-Франківській області було проведено перевірку виконання колективних договорів на 263 підприємствах, в якій взяло участь 358 комісій і представників ФЗМК. Згодом її підсумки було обговорено на 596 зборах, де виступило більше 3600 робітників і службовців, а також керівників фабрик і заводів³⁵.

Якщо адміністрація і завком підприємства не залучали до контролю за виконанням колективного договору робітників, це питання виносилося на загальні збори, і вони приймали відповідні рішення. Наприклад, профспілкова конференція, що відбулася на Чернівецькому машинобудівному заводі, незадовільно оцінила роботу дирекції і завкому щодо виконання колективного договору в першому півріччі 1970 р., і винні були покарані³⁶.

Президія ВЦРПС постановою від 28 вересня 1970 р. «Про укладання колективних договорів на 1971 рік»³⁷ зобов'язала адміністрацію і профспілкові органи приділяти значно більше уваги цьому важливому політичному питанню.

Отже, робітничі збори, які добре організовані і регулярно проводяться, допомагають оперативно вирішувати різні виробничі питання, сприяють підвищенню відповідальності кожного робітника за доручену справу.

Важливу роль у залученні робітників до суспільно-політичного життя відігравали товариські суди*. Товариський суд — це суд справжніх друзів, які живуть і працюють поруч з порушником, все знають про

³² О. Бистрієвський. Назв. праця, стор. 118.

³³ «Бюллетень ВЦСПС», 1959, № 24, стор. 6—8.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 2563, арк. 2, 42—51; спр. 3289, арк. 7—8; спр. 4464, арк. 5.

³⁵ Там же, спр. 4464, арк. 5.

³⁶ «Труд», 16 жовтня 1970 р.

³⁷ Сборник постановлений ВЦСПС. Июль—сентябрь 1970 г., М., 1970, стор. 65—66.

* «Положення про товариські суди Української РСР» затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1961 р. («Відомості Верховної Ради УРСР», 1961, № 35, ст. 416). Згідно з статтею 21 цього «Положення» «керівництво товариськими судами на підприємствах, в установах, організаціях, вищих і середніх спеціальних учбових закладах здійснюється фабричними, заводськими, місцевими комітетами профспілки».

нього і, гнівно засуджуючи його негідну поведінку, водночас готові допомогти йому виправитися. З цього приводу Ф. Е. Дзержинський свого часу писав: «Якщо примусити робітника, який прокрався, замість в'язниці працювати на своєму ж заводі під відповідальністю інших робітників, то таке перебування на людях, які будуть чекати: вкраде Сидоров або Петров ще раз, зганьбить він знову завод чи стане справжнім свідомим товаришем, такий порядок діятиме набагато сильніше і доцільніше, ніж перебування під слідством і судом. Робітниче середовище зуміє виправити слабких, малосвідомих товаришів...»³⁸.

На 1 січня 1960 р. в нашій республіці працювало 12 950 товариських судів, тобто на 5 тис. більше, ніж у 1959 р. У їх роботі активну участь брали робітники. Наприклад, товариський суд Харківського турбінного заводу складався з 11 чол., у тому числі 7 робітників. Його головою був кадровий робітник, майстер ремонтного цеху Новиков. На заводі транспортного машинобудування ім. Малишева членами товариських судів обрано 115 виробничників, зокрема ударників комуністичної праці І. Зубця, М. Ярошенка та інших³⁹. На металургійних і гірничорудних підприємствах Донецької та Дніпропетровської областей у 1965 р. діяло 2003 загальнозаводських, рудникових, цехових і шахтних товариських судів, до яких було обрано більше 4 тис. передовиків виробництва⁴⁰.

ФЗМК багатьох великих підприємств Запорізької області утворили цехові та міжцехові товариські суди. На заводах «Азовкабель» працювало 5, «Комунар» — 9, «Запоріжсталь» — 36, «Дніпроспецсталь» — 24 таких суди. Велику виховну роботу провели товариські суди заводу «Азовкабель», залізничного цеху і цеху холодного прокату «Запоріжсталі», інструментального цеху заводу «Комунар».

Тісні контакти з товариськими судами підтримували ради старійшин, робітничої честі, які також є однією з форм залучення робітників до суспільно-політичного життя. Вони створені на підприємствах і будовах, у великих цехах і підрозділах. До їх складу обирають передовиків виробництва, ветеранів праці. На засіданнях цих рад вирішуються різні питання, зокрема про звільнення з роботи порушників дисципліни, про надання відпусток, направлення на навчання тощо. Так, велику виховну роботу в цехах і гуртожитках київського заводу «Арсенал» проводили члени ради старійшин, кадрові робітники, учасники Січневого повстання 1918 р. О. Є. Кураков, В. І. Стригін, О. Ф. Єрема-Єременко та інші⁴¹.

Рада робітничої честі шахтоуправління ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля» Ворошиловградської області протягом року розглянула більше 600 заяв, серед них — понад сто про звільнення з роботи. Члени ради з'ясували причини великої плинності кадрів на підприємстві і добилися значного її зменшення⁴².

Цінний досвід роботи рад сприяння сім'ї і школі нагромадили профспілки м. Мукачєвого. Так, рада, яку очолювала робітниця трикотажної фабрики В. Ярилова, підтримувала зв'язки з педагогічними колективами шкіл, де вчилися діти працівників цього підприємства, цікавилась їх успіхами у навчанні та поведінкою. У разі потреби члени ради зустрічались з батьками, прагнули допомогти їм у вихованні дітей. Крім того, члени ради приділяли багато уваги виробничникам, які навчалися у ве-

³⁸ «Исторический архив», 1958, № 1, стор. 14.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 2385, арк. 40, 49, 65.

⁴⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. р — 1860, оп. 2, спр. 116, арк. 32, 47; ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 39, спр. 272, арк. 28.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. р — 2605, оп. 8, спр. 3249, арк. 65.

⁴² О. Бистрієвський. Назв. праця, стор. 122.

чірній школі, зокрема перевіряли, чи регулярно вони відвідують уроки, дбали про створення учнівській молоді сприятливих умов для підвищення її освітнього рівня⁴³.

Отже, участь робітників у роботі товариських судів, рад старійшин, робітничої честі, сприяння сім'ї і школі мала велике значення для підвищення суспільно-політичної активності робітничого класу.

Суспільно-політична активність робітників знаходить свій вияв і в діяльності органів народного контролю. Народними контролерами обирають кращих представників робітничого класу, передовиків і новаторів виробництва, людей високого обов'язку і чистої совісті. Пості і групи народного контролю працюють всюди: на фабриках і заводах, у будівельних і транспортних організаціях тощо. Так, 1963 р. лише на промислових підприємствах, будовах, транспорті Київської та Харківської областей діяло більше 4,5 тис. постів і груп народного контролю, які об'єднували понад 30 тис. робітників та ІТП. Добре працювали 158 народних дозорців київського заводу «Більшовик», які були об'єднані в 30 цехових і відділкових групах. Загальнозаводська група складалася з 37 чол. Групи поділено на секції.

Робітники беруть активну участь у роботі органів народного контролю. Зокрема, членами груп і постів народного контролю Миколаївської області були 1944 робітники, тобто 41% їх складу⁴⁴. А на шахтах м. Червоний Луч з 6 тис. народних контролерів 3800 були робітниками⁴⁵.

Один із важливих напрямків діяльності народних контролерів — це робота комісій громадського контролю підприємств торгівлі, побутового обслуговування і громадського харчування. Лише у 1961 р. на Україні близько 200 тис. активістів брали участь у громадському контролі за роботою магазинів та їдалень.

Позитивної оцінки заслуговує діяльність комісії громадського контролю на заводі «Запоріжсталь» (керівник — бригадир електриків М. П. Шевченко). При допомозі робітників члени комісії періодично перевіряли роботу магазинів і ларків, які обслуговували працівників заводу, і вживали заходів щодо її поліпшення. Багато зробили в цьому напрямку також голови комісій громадського контролю робітники різних підприємств м. Комунарська К. Г. Локатков і З. В. Салтиков⁴⁶. У 1965 р. в Дніпропетровській області було створено 39 комісій громадського контролю. Крім того, більше 26,4 тис. профспілкових активістів працювало в комісіях і групах громадського контролю при заводських, рудникових, будівельних комітетах профспілок⁴⁷.

Народні контролери на практиці виконують лєнінську настанову про необхідність засуджувати людей, котрі не беруть «...копійку, яку їм дано, і не стараються зробити з неї 2 копійки, а складають плани на мільярди і навіть трильйони радянські»⁴⁸.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу перспективам розвитку профспілок. У цьому зв'язку особливого значення набувають прийняті 15 липня 1970 р. Верховною Радою СРСР «Основи законодавства Союзу РСР про працю» та «Положення про права

⁴³ «Прапор перемоги» (орган Мукачівського міськкому і райкому Компартії України, міської та районної Рад депутатів трудящих Закарпатської області), 7 січня 1969 р.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, спр. 3652, арк. 120—121; спр. 3654, арк. 4, 52 (підраховано автором).

⁴⁵ Донецький обласний державний архів, ф. р—4250, оп. 1, спр. 21, арк. 151; І. О. Борисенко. Так вирішив колектив, Донецьк, 1973, стор. 50.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. р—2605, оп. 8, спр. 3102, арк. 25—26.

⁴⁷ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 39, спр. 272, арк. 35.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 191.

фабричного, заводського місцевого комітету професійної спілки»⁴⁹. Ці документи законодавчо закріпили і розширили права профспілок, надали їм змогу представляти інтереси робітників і службовців у галузі виробництва і праці, побуту і культури, висувати кандидатів до Рад депутатів трудящих і в народні суди. ВЦРПС одержала право законодавчої ініціативи.

Отже, протягом досліджуваного періоду робітничий клас України брав активну участь у діяльності профспілкових організацій. Багато робітників було обрано до керівних профспілкових органів, а також делегатами конференцій, пленумів і з'їздів.

Важливим засобом впливу партії на діяльність профспілок є робота в них виробничників-комуністів. Партія вимагає від кожного члена КППС чітко розуміти свою авангардну роль у колективі, бути заспівувачем всього нового, передового.

Участь робітничого класу в управлінні соціалістичним виробництвом переконливо підтверджує велику життєву силу ленінського принципу демократичного централізму, який передбачає поєднання єдиноначальності з розвитком творчої ініціативи мас. Беручи дедалі активнішу участь в управлінні справами свого підприємства, трудящі готують себе до того, коли, за висловом В. І. Леніна, праця на виробництві і керівництво ним поєднуюватимуться, і кожний робітник після виконання свого виробничого завдання переходитиме до вирішення державних справ⁵⁰.

В роботі профспілкових, як і партійних та комсомольських, організацій відбувається процес розвитку громадських засад. Це особливо чітко простежується на прикладах діяльності товариських судів, рад старійшин, робітничої честі, груп і постів народного контролю.

Таким чином, у досліджуваний період розширювалися функції, обов'язки та права профспілок. Їх діяльність наповнювалася новим змістом. Вони дедалі ширше залучали трудящих до суспільно-політичного життя країни.

⁴⁹ Сборник постановлений ВЦСПС. Июль—сентябрь 1970 г., стор. 25—29.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 237.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ФОРУМИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ
У 1917 РОЦІ

Готуючи пролетаріат до ролі гегемона соціалістичної революції, партія більшовиків надавала величезного значення політичному вихованню мас. Вирішувати ці завдання доводилося в жорсткій боротьбі проти спроб меншовиків та есерів вселити в свідомість робітників надію на можливість розв'язати робітниче питання законодавчим шляхом в умовах капіталістичного ладу.

Революційній боротьбі робітничого класу України — складової частини робітничого класу Росії — за перемогу соціалістичної революції присвячена велика кількість монографій, збірників статей та публікацій документів. І це закономірно, бо саме російський пролетаріат під керівництвом більшовицької партії перший у світі здійснив переможну соціалістичну революцію і став творцем нового соціалістичного суспільства. В. І. Ленін у праці «Держава і революція», говорячи про необхідність вивчення досвіду революції 1905—1907 і 1917 років, підкреслював, що ця тема «така неосяжно велика, що про неї можна і треба писати томи»¹.

Серед багатьох аспектів історії пролетаріату України 1917 р. пильну увагу дослідників завжди привертала різноманітні форми революційного робітничого руху. І все ж одна з них — участь широких мас пролетаріату в численних з'їздах і конференціях профспілок та фабзавкомів — вивчена недостатньо. Тимчасом ці революційні форуми пролетаріату, поряд із страйками, були дійовою зброєю в боротьбі трудящих проти капіталістів. Тут вироблялися колективні договори, обговорювалися і формулювалися вимоги, які потім пред'являлися підприємцям, тут вирішувалися важливі політичні питання. Оцінюючи багатогранну діяльність партії та В. І. Леніна по керівництву боротьбою робітничого класу, ЦК КПРС у Тезах «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» наголошує на вмілому поєднанні ними «легальних і нелегальних, парламентських і непарламентських, мирних і немирних засобів», гнучкому використанню їх, залежно від ситуації². Про роботу найважливіших з'їздів і конференцій робітничих організацій у 1917 р., що стали ареною боротьби робітничого класу за соціальне визволення, можна прочитати в узагальнюючій колективній праці з історії Великого Жовтня на Україні³, у монографіях та наукових статтях⁴. Проте до-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 33, стор. 114.

² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 10.

³ Н. И. Супруненко, С. М. Королевский, М. А. Рубач. Победа Советской власти на Украине, М., 1967.

⁴ П. П. Гудзенко. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості, К., 1957; И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918), Харьков, 1958; Н. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, 1963; Д. С. Бельфор. З історії профспілок Одеси — Праці Одеського університету, т. 147, вип. 2, Одеса, 1957; А. А. Богульський. Борьба металістів Півдня України за колективний договір (вересень 1917 — січень 1918). — Вісник Харківського університету, № 16. Серія історії КПРС, вип. 3, Харків, 1966; С. І. Кушчев а. Борьба металістів Донецько-Криворізького басейну за колективний договір у 1917—1918 роках. — Там же; та ін.

сліджень, де б узагальнювалася робота з'їздів і конференцій профспілок та фабзавкомів, що відбувалися в той час на Україні, і визначалася б їх роль у розвитку революційного процесу, ще немає.

Нині актуальність вивчення цієї форми боротьби пролетаріату особливо зросла. Висвітлення справжньої картини революційної творчості пролетаріату Росії, зокрема України, вивчення діяльності його масових організацій у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції мають величезне значення для комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн в їх боротьбі за піднесення антикапіталістичного руху трудящих. Всупереч твердженню В. І. Леніна про те, що робітничий клас, добиваючись задоволення своїх класових вимог, об'єктивно ставав виразником сподівань усіх трудящих, бо «...пролетаріат не може перемогти, не завойовуючи на свою сторону більшості населення»⁵, буржуазні історики Г. Раух, Е. Кренкшоу, Ф. Грос, П. Аврич, Р. Абрамович, Р. Деніелс та інші всіляко приписують роль робітничого класу та його організацій у перемозі Жовтня. Вони заперечують свідому участь пролетарів у соціалістичній революції, а останню намагаються зобразити у вигляді більшовицького перевороту, який нібито не спирався на підтримку широких народних мас⁶.

Існуюче коло джерел дає змогу всебічно вивчити діяльність з'їздів та конференцій масових організацій пролетаріату України у 1917 р.— як територіальних, так і галузевих. Значна кількість документів з цього питання зберігається в Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР (ЦДАЖР СРСР) у Москві, Центральному державному історичному архіві СРСР (ЦДІА СРСР) і Центральному державному архіві Військово-Морського Флоту СРСР (ЦДАВМФ) у Ленінграді. Матеріали цих архівів дають можливість простежити тісні зв'язки і взаємодію між всеросійськими та місцевими центрами масових робітничих організацій. Чимало документів про конкретну діяльність з'їздів та конференцій фабзавкомів і профспілок на місцях зберігається в центральних та обласних державних архівах України. Величезну цінність для дослідників становлять матеріали більшовицької преси того часу, а також документи, вміщені в численних археографічних виданнях.

З'їзди і конференції робітничих організацій України, що відбувалися в ході переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, пройшли складний процес еволюції і стали на осінь 1917 р. справжніми форумами пролетаріату, де формулювалися не лише економічні, а й політичні вимоги трудящих.

Враховуючи надзвичайну різноманітність питань, які обговорювалися на цих з'їздах, конференціях і нарадах, автор ставить завдання висвітлити найголовніші з них: вироблення і укладення колективних договорів, запровадження робітничого контролю і перші кроки робітничого управління, завершення організаційного будівництва масових організацій пролетаріату і створення їх міських, губернських та обласних об'єднань.

Робітничому класові України в його боротьбі за свої права протистояв добре організований ворог — різні монополістичні об'єднання буржуазії, товариство заводчиків і фабрикантів з його відділеннями на місцях — у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Єлисаветграді, Рада

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 40, стор. 13.

⁶ Див.: Л. С. Гапоненко. Рабочий класс России в 1917 году, М., 1970, стор. 28—29.

з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії тощо, які спиралися на підтримку буржуазного Тимчасового уряду та його місцевих органів⁷.

Щоб протиставити силам буржуазії згуртовані лави пролетаріату, більшовицькі організації України у відповідь на заклик ЦК РСДРП(б) уже в період двовладдя здійснили величезну роботу щодо створення масових організацій робітничого класу та об'єднання їх дій. У березні — червні 1917 р. на загальноміських конференціях та нарадах профспілок і фабзавкомів були обрані Центральні бюро профспілок та Центральні ради фабзавкомів багатьох провідних промислових та адміністративних центрів України.

В перші місяці після Лютневої буржуазно-демократичної революції робітники, шукаючи шляхи до поліпшення свого становища, взяли участь у роботі спільних нарад з промисловцями. Та незабаром з'ясувалося, що будь-які конструктивні рішення на користь пролетаріату на цих нарадах не можуть бути прийняті, і вже в березні—червні 1917 р. робітниче питання увійшло до порядку денного численних місцевих конференцій профспілок, фабзавкомів, рудкомів Харкова, Катеринослава, Києва, Донбасу та ін.⁸. І якщо в березні—квітні на них, як правило, йшлося про вироблення локальних економічних вимог (запровадження скороченого робочого дня, збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці і побуту тощо), то в ході розвитку на Україні революційного робітничого руху, керівництво яким рішуче брали до своїх рук більшовики, робітничий клас дедалі частіше порушував питання про необхідність підписання з підприємцями колективних договорів. Підготовку матеріалів здійснювали фабзавкоми та профспілки. Після обговорення та опрацювання на з'їздах і конференціях робітничих організацій з'являлися проекти єдиних для певної галузі чи території колективних договорів.

Активно діяли у березні — квітні 1917 р. робітничі організації Донецького та Криворізького басейнів. В авангарді йшли металісти та гірники. Наприклад, конференція завкомів металообробних підприємств Харкова 12—13 квітня виробила тимчасові розцінки. На пропозицію більшовиків, що керували роботою конференції, в її рішеннях було записано про необхідність зберегти при переході на 8-годинний робочий день попередній рівень заробітної плати, встановити на всіх підприємствах обов'язкову обідню перерву, негайно поліпшити санітарні умови праці й побуту та ін.

Значне місце посідали вимоги, що мали політичне звучання: визнання капіталістами права робітничих організацій здійснювати контроль над найманням і звільненням робітників; обов'язковість оплати підприємцями робочого часу членів робітничих організацій, затраченого ними на громадські справи, тощо. Металісти Харкова рішуче заперечували проти вироблення локальних економічних вимог і наполягали на якнайшвидшому укладенні колективного договору. Вимоги, вироблені на конференції, були винесені на розгляд Виконкому Харківської Ради для дальшого пред'явлення їх товариству заводчиків і фабрикантів⁹.

⁷ ЦДА СРСР, ф. 23, оп. 16, спр. 341, арк. 1—2; «Прокюг», 28 червня 1917 р.

⁸ Донецький обласний державний архів, ф. 2670, оп. 1, спр. 2, арк. 1; ф. 150, оп. 1, спр. 424, арк. 30; ф. 2620, оп. 1, спр. 2, арк. 13, та ін.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, спр. 8, арк. 1; Ростовський обласний державний архів, ф. 455, оп. 4, спр. 147, арк. 49; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 1, спр. 3, арк. 4; «Вестник Екатеринославского Совета рабочих профсоюзов», 1918, № 3, стор. 8; «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 11, 22 квітня 1917 р., «Пролетарий», 2, 27, 28 червня 1917 р., «Звезда», 11 липня 1917 р., «Труд и воля», 15, 17, 21, 27 червня 1917 р.; та ін.

⁹ «Пролетарий», 20 квітня 1917 р.

Коло питань, розглянутих на вищезгаданому форумі, значною мірою типове для більшості робітничих конференцій України у березні — квітні 1917 р.

Вироблені на місцях вимоги узагальнила обласна південноросійська конференція Рад робітничих і солдатських депутатів (28 квітня — перша декада травня 1917 р.), в роботі якої активну участь взяли більшовики, в тому числі представники фабзавкомів і профспілок, що представили на обговорення депутатів накази своїх робітничих колективів¹⁰.

2 травня 1917 р. конференція схвалила нові розцінки праці. Мінімум заробітної плати визначався однаковим для дорослих чоловіків, жінок і підлітків. Праця дітей до 15 років заборонялася. Відрядні роботи оплачувалися, виходячи із середньоденного заробітку, понаднормові — в полуторному розмірі. В разі припинення робіт з вини підприємця останній мав виплатити робітникам середньоденний заробіток. Окремо визначалися надбавки за працю в гарячих цехах металургійних заводів і на підземних роботах у шахтах¹¹.

Конференція розглянула питання про неприпустимий санітарний стан рудників і жител шахтарів. 38% робітників мешкали у так званих каютах-напівземлянках. Лише 26% гірничих робітників були забезпечені «нормою» житла — півтора кубічних сажня на людину. Понад 60% робітників спали на підлозі. Рішення конференції включали також вимогу оплати підприємцями робочого часу, затраченого членами робітничих організацій на громадські справи. Але рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії визнала всі ці вимоги надмірними і відхилила їх. У відповідь робітничі делегати заявили: «Конференція залишається на точці зору ухвалених нею положень цілком і підкреслює, що висунуті вимоги виходять з наймінімальніших потреб людського існування»¹².

Безрезультатність спроб домогтися задоволення цих вимог шляхом угоди з підприємцями викликала в Харкові зростання страйкового руху, в ході якого загальноміські конференції фабзавкомів під керівництвом більшовиків продемонстрували свою здатність стати колективним керівником революційних робітників.

Визначальну роль у дальшому розвитку робітничого руху і вихованні класової свідомості пролетаріату України відіграла 1-ша загальноміська конференція фабзавкомів Петрограда (30 травня — 5 червня 1917 р.), в роботі якої взяли участь 16 представників з України. Діяльність конференції спрямовували більшовики, їм належала й більшість в обраній нею Центральній раді фабрично-заводських комітетів Петрограда, яка стала, по суті, першим всеросійським центром фабзавкомів. Найважливішим у роботі конференції моментом було схвалення переважною більшістю делегатів написаної В. І. Леніним «Резолюції про економічні заходи боротьби з розрухою»¹³, в якій пропонувалися конкретні шляхи здійснення робітничого контролю і були чітко визначені місце і роль у цьому процесі фабзавкомів.

Досвід боротьби пролетарів Петрограда за виводження робітничого контролю й попередження економічної катастрофи мав вирішальне значення і для радикального вирішення робітничого питання на Україні. З цього часу з'їзди і конференції профспілок та фабзавкомів України поряд з економічними вимогами дедалі частіше порушують питання про робітничий контроль. Так, 10 червня загальноміські збори фабзавкомів Києва, незважаючи на протести угодівців, рішуче підтримали пропози-

¹⁰ «Пролетарий», 28, 30 квітня 1917 р.

¹¹ «Звезда», 9 травня 1917 р.

¹² «Пролетарий», 2, 9 травня 1917 р.

¹³ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 32, стор. 190—192.

цію Київського комітету РСДРП(б) про необхідність запровадження робітничого контролю і вирішили внести це питання до порядку денного загальноміської конференції фабзавкомів, що готувалася¹⁴.

Вирішальну роль у виробленні тактики робітничого класу та його масових організацій в умовах політичного та економічного наступу капіталу після липневих днів відіграли рішення VI з'їзду РСДРП(б). З'їзд чакреслив конкретні шляхи боротьби за маси, за консолідацію сил соціалістичної революції. В його резолюції про політичне становище зазначалося: «Партія повинна взяти на себе роль передового борця проти контрреволюції; ...боронити проти контрреволюційних замахів усі масові організації (Ради, фабрично-заводські комітети, солдатські і селянські комітети)...»¹⁵. У здійсненні цих настанов більшовики спиралися на підтримку масових організацій пролетаріату, насамперед фабрично-заводських комітетів, які вже на липень 1917 р. першими серед організацій робітничого класу на Україні стали надійною опорою РСДРП(б).

В основу більшовицьких резолюцій про необхідність протиставити локаутам дійовий робітничий контроль, ухвалених у серпні-вересні 1917 р. рядом конференцій фабзавкомів, лягла резолюція VI з'їзду партії «Про економічне становище»¹⁶. Саме так було 19—21 серпня 1917 р. на 1-й загальноміській конференції фабзавкомів Києва, яка проходила під головуванням більшовика А. В. Іванова. Її делегати одностайно підтримали пропозицію більшовиків про заходи, спрямовані проти економічної катастрофи, що насувалася, і передусім — про запровадження робітничого контролю та загальної трудової повинності. Вони повністю приєдналися до більшовицьких висновків про те, що налагодити промислове життя і поліпшити становище трудящих можливо лише за умови переходу всієї влади до Рад¹⁷.

В умовах наступу контрреволюції робітничий клас України під впливом більшовицької агітації дедалі глибше усвідомлював, що рішення невідкладних економічних завдань тісно пов'язане з політичною боротьбою. Зростала й роль масових організацій пролетаріату в цій боротьбі. Недвозначно заявила про своє ставлення до політики буржуазії конференція завкомів Катеринослава та околиць (кінець вересня 1917 р.), на яку прибули представники 70 заводів. Її делегати вимагали від підприємців протягом двох тижнів задовольнити висунуті робітниками вимоги про збільшення заробітної плати. В разі відмови конференція ухвалила оголосити всі підприємства такими, що перейшли до рук робітничих організацій¹⁸.

Восени 1917 р. з'їзди та конференції масових організацій пролетаріату України почали все частіше ставити питання про необхідність передачі влади Радам і підготовку до збройного повстання. Народа фабзавкомів Катеринослава, на якій з доповіддю виступав Г. І. Петровський, ще 1 серпня 1917 р. виявила недовір'я урядові Керенського і заявила, що вивести країну з безвихідного становища може лише влада Рад. 3—7 вересня питання про скликання з'їзду Рад і створення революційного уряду, про причини економічної розрухи і необхідність запровадження дійового робітничого контролю обговорювалися на конференції масових пролетарських організацій та солдатських комітетів Катеринослава, а в жовтні конференції фабзавкомів міста розробляли

¹⁴ 1917-й год на Киевшине. Хроника событий, К., 1928, стор. 115.

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, частина I, К., 1954, стор. 351.

¹⁶ Там же, стор. 351—353.

¹⁷ «Голос социал-демократа», 27 серпня 1917 р.

¹⁸ Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 152—153.

заходи щодо дальшого формування, навчання і озброєння загонів Червоної гвардії, тобто розгорнули безпосередню підготовку до збройної боротьби за владу Рад¹⁹.

Рішення численних конференцій фабзавкомів, які, як правило, проходили під керівництвом більшовиків, відіграли велику роль і в переобранні Рад робітничих депутатів, що забезпечило зростання в них впливу більшовиків, сприяло перетворенню Рад у «центри зосередження революційних сил, в органи революційної боротьби»²⁰. Під тиском представників більшовицьких фабрично-заводських комітетів, які активно залучалися до участі в роботі пленарних засідань Рад, навіть ті з Рад, де угодовці й після перевиборів зберегли певну більшість, часто ухвалювали більшовицькі резолюції. Так було, наприклад, 30 вересня 1917 р. в Катеринославі²¹.

У зв'язку з необхідністю дальшого згуртування сил пролетаріату після липневих днів у роботі з'їздів, конференцій та нарад важливе місце займали питання, пов'язані із завершенням організаційного будівництва та об'єднанням дій профспілок і фабзавкомів України в масштабах губерній та областей. Успіхи в цій справі були зумовлені насамперед бурхливим зростанням після липневих подій і особливо після розгрому корніловського заклоту більшовицького впливу в масах робітників та в їх організаціях. Робітничий клас України, як і всієї Росії, чітко визначив своє ставлення до контрреволюційної політики Тимчасового уряду, різко засудив його дії і виявив глибоке довір'я і повагу до представників ленінської партії більшовиків.

Водночас у центрі уваги масових робітничих організацій України залишалось питання про підготовку і укладення колективних договорів. Одними з перших цього добилися пролетарі Києва. Ініціаторами виступили робітники 12 найбільших металообробних підприємств міста, які діяли під керівництвом більшовицького правління спілки «Металіст». 29 липня 1917 р. зібралася нарада їх завкомів і, загрожуючи страйком, зажадала негайного укладення колективного договору²².

Проте справа затягувалася. У зв'язку з назріванням загальноміського страйку була скликана термінова конференція фабзавкомів міста, що відкрилася 17 вересня і працювала під керівництвом більшовиків. Протестуючи проти відмови підприємців підписати колективний договір, делегати водночас висловилися й проти страйку, яким буржуазія могла скористатися для оголошення локауту. Конференція висунула вимоги про встановлення робітничого контролю над виробництвом та секвестр заводів і фабрик. Крім того, вона запропонувала Центральному бюро профспілок міста та Центральній раді фабзавкомів не тільки докласти максимум зусиль до якнайшвидшого підписання колективного договору, а й добиватися негайного скасування циркулярів Тимчасового уряду, які обмежували права робітничих організацій. Відзначивши, що за влади буржуазії робітничий клас не може домогтися радикального поліпшення свого становища, конференція визнала немнучим «перенести економічну боротьбу у сферу політичну і вимагати негайної передачі влади до рук пролетаріату і селянства»²³. 28 вересня внаслідок успішного 50-тисячного загальноміського страйку, що пройшов під керівниц-

¹⁹ Там же, стор. 115, 140—141, 181.

²⁰ 1917-й год на Киевщине. Хроника событий, стор. 508.

²¹ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 531—532.

²² 1917-й год на Киевщине. Хроника событий, стор. 184.

²³ Там же, стор. 244—245, 247, 513.

твом більшовиків, був підписаний колективний договір між Центральним бюро профспілок та київським відділенням товариства заводчиків і фабрикантів²⁴.

Восени успішно завершилася і вперта боротьба за підписання колективного договору робітників кам'яновугільної, металургійної та залізничної промисловості Донбасу і Криворіжжя, яка розпочалася ще навесні 1917 р. Успіх став можливим завдяки проведеній у липні — жовтні величезній роботі по завершенню будівництва масових робітничих організацій і створенню в цих районах об'єднаних профспілок гірників та металістів. А напередодні, у липні — вересні, пройшли численні місцеві конференції та наради робітничих організацій. У Харкові їх відбулося 7, Катеринославі — 13, у різних місцевостях Донбасу — 8. Усі вони відзначали надзвичайно тяжке становище робітничого класу і намітили підготовчі заходи до вироблення єдиного колективного договору та створення обласних об'єднань спілок металістів і гірників.

Гостро стояло це питання на 1-й конференції профспілок Юзівського району (20—22 вересня 1917 р.), що працювала під керівництвом більшовиків. У доповіді говорилося: «Договір є відображенням організованої сили робітників, сили, яка інколи диктує умови договору. Тому колдоговори повинні укладатися професійними організаціями в обласному чи ще більшому масштабі»²⁵.

За ініціативою Харківського комітету РСДРП(б) були зроблені перші кроки до створення обласного об'єднання фабзавкомів металістів Донецького та Криворізького басейнів. 7 серпня 1917 р. в Харкові зібралась їх конференція, на якій було обрано Тимчасове обласне бюро металістів²⁶.

4—7 жовтня 1917 р. у Харкові відбулася 1-ша обласна конференція профспілок металістів Півдня Росії. Її делегати представляли майже 141 тис. членів спілок Харкова, Катеринослава, ряду міст і селищ Донбасу, а також Миколаєва, Полтавщини та ін. Більшість делегатів підтримувала позиції більшовиків. На конференції були розглянуті питання, пов'язані з економічною політикою Тимчасового уряду, вимогами декрету про 8-годинний робочий день, встановлення робітничого контролю і вироблення колективного договору.

Гострі дебати розгорнулися в організаційному питанні. Але всупереч намаганням меншовиків внести дезорганізацію в маси пролетаріату більшість конференції підтримала резолюцію більшовиків про виробничий принцип будівництва спілок при умові централізації керівництва і об'єднання навколо Всеросійського ЦК «Металіст». Вищим органом спілки визнавався Всеросійський делегатський з'їзд. Замість створеного в серпні 1917 р. за ініціативою Харківського комітету РСДРП(б) Тимчасового бюро металістів конференція обрала постійне бюро, до складу якого ввійшли переважно більшовики.

Конференція накреслила ряд заходів щодо налагодження роботи промислових підприємств і поліпшення становища пролетаріату. Представник харківських робітників Г. О. Романович відзначив величезну роль запровадження робітничого контролю, здійснення якого було можливим лише за умови існування міцних робітничих організацій. Згуртування сил металістів, на противагу розгалуженим організаціям буржуазії, відіграло вирішальну роль в успішному розгортанні боротьби робітничого класу за поліпшення свого становища, зокрема за встановлення

²⁴ ЦДА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 1994, арк. 72, 95—96.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 6, спр. 123, арк. 1.

²⁶ Боряба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Донецк, 1957, стор. 378.

нових тарифів оплати праці, згідно з виробленим конференцією колективним договором, який 25 жовтня був пред'явлений промисловцям²⁷.

У Донбасі під керівництвом більшовиків, вплив яких у масах невпинно зростав, також відбулося кілька районних конференцій профспілок та робітничих комітетів рудників і шахт. Підсумки проведеної роботи підбила І-ша конференція рудникових комітетів Донбасу, що працювала 1 жовтня 1917 р. в Дебальцевому. 7 жовтня 1917 р. у Кривому Розі зібралися представники профспілок, завкомів та рудкомів і Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів²⁸. Поряд з організаційними питаннями, центральне місце у роботі цих конференцій зайняли пошуки шляхів до вирішення робітничого питання в країні. Усі конференції відзначили зростання впливу в робітничих організаціях партії більшовиків²⁹.

На початку жовтня 1917 р. представники більше 100 тис. гірників Донбасу та Криворіжжя зібралися в Харкові на І-шу обласну конференцію спілки гірників. За пропозицією більшовиків, які керували роботою конференції, було обговорено питання «Про регулювання господарського життя»³⁰. Конференція також ухвалила злити всі місцеві спілки в єдиний бойовий орган — обласну профспілку гірників («Горнотруд»). Для керівництва нею було обрано Тимчасове бюро з 13 чол., яке мало виробити об'єднавчий статут, підготувати проект колективного договору тощо³¹.

Одним з першочергових заходів у боротьбі за поліпшення становища пролетаріату конференція визнала негайне укладення колективного договору. Вироблення нових тарифів було доручено Оргбюро профспілки гірників спільно з обласним бюро спілки «Металіст». До підписання колективного договору вирішили укласти тимчасову тарифну угоду, в основу якої лягли розцінки, вироблені у травні 1917 р. У зв'язку з надзвичайно тяжким становищем гірників конференція визнала за невідкладні такі заходи: повсюдне запровадження 8-годинного, а на ртутних рудниках 6-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати ще до укладення колективного договору робітникам, що одержували до 100 крб. на місяць — на 100%, до 150 крб. — на 75%, до 200 крб. — на 50%, до 300 крб. — на 25%. На випадок відмови підприємців задовольнити ці вимоги утворювався страйковий комітет³².

Однак капіталісти рішуче відмовилися підписати колективний договір. Представники ради обласної спілки промисловців фабрик та заводів Харківського району твердили, що це можна буде зробити лише за рахунок підвищення цін на промислову продукцію. А бюро уповноважених ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії навіть надіслало в Міністерство торгівлі та промисловості протест з приводу укладення будь-яких колективних договорів³³. Внаслідок цього колективний договір був укладений лише наприкінці лютого 1918 р.³⁴

Широка кампанія, спрямована на об'єднання дій масових робітничих організацій та вироблення спільних вимог, які формулювалися в

²⁷ «Звезда», 25 жовтня 1917 р.; «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 212—213; «Южный металлист», 1917, № 2-3, стор. 6—16; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1957, стор. 602—603.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, спр. 18, арк. 162; ф. 4100, оп. 2, спр. 16, арк. 5.

²⁹ «Вестник труда», 5 жовтня 1917 р.

³⁰ «Южный край», 7 жовтня 1917 р.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 1, спр. 60, арк. 2.

³² Там же, ф. 406, оп. 6, спр. 435, арк. 39.

³³ ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 40, арк. 582; «Вестник Екатеринославского общества заводчиков и фабрикантов», 1917, № 23.

³⁴ «Голос металлиста», 1918, № 2, стор. 12.

колективних договорах, розгорнулася у другій половині 1917 р. в Херсонській губернії. У серпні відбулася загальноміська конференція фабзавкомів Миколаєва. Вона розглянула питання про робітничу політику Тимчасового уряду і засудила його спроби обмежити права масових організацій пролетаріату, обговорила заходи щодо запровадження робітничого контролю та перебудови промисловості на випуск мирної продукції і розгорнула роботу по виробленню колективного договору³⁵.

Основна увага 1-ї конференції профспілок металістів та машинобудівних робітників Херсонської губернії, що працювала у першій половині вересня в Одесі, та Херсонського губернського з'їзду фабзавкомів, який завершив роботу 25 жовтня 1917 р., була зосереджена на встановленні робітничого контролю, переведенні промисловості на мирний лад, боротьбі з безробіттям і виробленні проекту колективного договору. Після доповіді голови губернського правління спілки «Металіст» більшовика Й. Скляра проект договору був схвалений з'їздом фабзавкомів, 4 листопада 1917 р. — затверджений губернською конференцією профспілок, а 23 листопада — пред'явлений «Проюгу»³⁶. Проте через упертий опір промисловців боротьба за його підписання тривала аж до початку 1918 р.³⁷.

12—14 жовтня 1917 р. в Сімферополі зібрався 1-й Таврійський губернський з'їзд фабзавкомів, делегати якого представляли більше 24,5 тис. робітників. Заслухавши доповідь про становище на місцях, з'їзд відзначив «велику роль фабрично-заводських комітетів у галузі організації та керівництва боротьбою робітників і в галузі організації промисловості свого району»³⁸. Велику увагу було приділено виробленню заходів щодо забезпечення нормальної роботи підприємств і запровадженню контролю над виробництвом. Делегати з'їзду детально розглянули питання перебудови промисловості на випуск мирної продукції і боротьби з безробіттям³⁹. Організаційна робота в Таврійській губернії завершилася скликанням 28 жовтня 1917 р. в Сімферополі 1-го губернського з'їзду профспілок та фабзавкомів⁴⁰.

Процес об'єднання фабзавкомів Росії завершився скликанням 17—22 жовтня 1917 р. в Петрограді 1-ї Всеросійської конференції, в роботі якої від України взяли участь 14 делегатів з вирішальним голосом, 2 — з дорадчим і 8 гостей. Тут були посланці робітників Києва, Катеринослава, Харкова, Луганська, Юзівки, Єлисаветграда, Полтави, Одеси, Сімферополя, Костянтинівки, Слов'янська⁴¹. Представники України підтримали рішення конференції про те, що «порятунок революції... в переході влади до рук Рад...»⁴². Повернувшись на місця, вони почали втілювати це рішення в життя.

Поряд з численними територіальними з'їздами та конференціями робітничих організацій у 1917 р. на Україні відбувалися й галузеві робітничі форуми. Вище вже йшлося про з'їзди і конференції гірників і металістів. Велику роботу в цьому напрямку провели також цукровики, залізничники, друкарі та ін.

³⁵ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 3 вересня 1917 р.

³⁶ «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 13, 27 вересня 1917 р.; «Южный рабочий», 2 листопада 1917 р.; «Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 22 жовтня 1917 р.

³⁷ Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, спр. 22, арк. 137; «Прессональная жизнь», 1922, № 13, стор. 14.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 6, спр. 203, арк. 18.

³⁹ Там же, арк. 18—19.

⁴⁰ Там же, арк. 20, 21, 24.

⁴¹ А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції, К., 1965, стор. 71—72.

⁴² «Рабочий путь», 22 жовтня 1917 р.

15 травня 1917 р. в Києві відкрився 1-й обласний з'їзд робітників 120 цукрових заводів, якому передували ряд районних з'їздів (у Каневі, Бердичеві, Умані та ін.)⁴³. 19 травня делегати затвердили вироблені спеціальною комісією нові мінімальні розцінки, які вважалися дійсними з 1 березня 1917 р. Найближчими вимогами цукровиків були: 8-годинний робочий день, ліквідація понаднормових та відрядних робіт, запровадження встановленого з'їздом мінімуму заробітної плати, підпорядкування всіх цукрових заводів наглядові фабричної інспекції, поліпшення санітарного стану підприємств і медичного обслуговування робітників, скорочення праці підлітків, надання робітникам оплачуваних відпусток, забезпечення родин солдатів. Прийнятий 1-м з'їздом цукровиків тариф був запроваджений на ряді заводів (Дзюнківському, Мар'їно-Городищенському, Проскурівському, Червонському та ін.)⁴⁴.

Однак офіційного визнання розцінок, вироблених 1-м з'їздом робітників цукрової промисловості, в цілому домігся лише 2-й з'їзд, який завершився підписанням угоди від 12 липня 1917 р. Фактичне ж їх запровадження й надалі гальмувалося. А враховуючи зростання дорожніх витрат, надбавки застаріли ще до того, як стали повсюдними. Щоб обрати Центральну раду спілки цукровиків і виробити нові реальні розцінки, усі цукрові заводи було поділено на 20 районів, у яких влітку—восени 1917 р. відбулися районні з'їзди робітничих організацій⁴⁵.

Боротьба трудящих цукрової промисловості особливо посилилася після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді. В листопаді 1917 р. відбулися з'їзди сезонних робітників цукрової промисловості і з'їзд Центральної ради спілки цукровиків, внаслідок чого була підписана нова угода з цукрозаводчиками і підготовлений проект колективного договору⁴⁶.

Оцінюючи політичні настрої учасників 1-го з'їзду сезонних робітників цукрової промисловості, який працював з 27 жовтня по 7 листопада 1917 р., меншовицько-есерівський журнал «Голос труда» змушений був визнати, що «величезна маса фабричного пролетаріату та біднішого селянства» йде за більшовиками⁴⁷. Велике значення для дальшого розгортання боротьби сезонників за свої права мало рішення з'їзду про входження їх до загальної спілки трудящих цукрової промисловості і ліквідацію поділу на постійних та сезонних робітників⁴⁸.

Загалом авторові цієї статті вдалося виявити і проаналізувати матеріали 249 з'їздів, конференцій та найважливіших нарад масових робітничих організацій, що відбулися на Україні протягом 1917—початку 1918 рр. З них 58 пройшли в період двовладдя, 123—у липні—жовтні 1917 р., а 68—у листопаді 1917—березні 1918 рр. Результатом їх роботи було підписання ряду галузевих і територіальних колективних договорів. Та найголовніше полягало в тому, що з'їзди і конференції, які здебільшого керували більшовики, справили величезний вплив на зростання політичної свідомості широких мас пролетаріату, сприяли його згуртуванню та організації.

⁴³ «Голос труда», 1918, № 23-24, стор. 2—3; «Знамя труда», 17. 21 травня 1917 р.

⁴⁴ «Известия Всероссийского профессионального союза трудящихся в сахарной промышленности», 1917, № 1, стор. 7, 9—12, 16.

⁴⁵ «Голос труда», 1918, № 18, стор. 5—6.

⁴⁶ «Голос труда», 1917, № 2-3, стор. 8—11.

⁴⁷ Там же, стор. 2.

⁴⁸ «Голос труда», 1918, № 1, стор. 10.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

З ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ ГІТЛЕРІВЦІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В. М. МАЗИЛО

Питання підпільного і партизанського руху у роки Великої Вітчизняної війни широко висвітлено в історико-партійній літературі. Ще недостатньо вивчена така форма народної боротьби, як опір населення на окупованій ворогом території. Про це побіжно сказано в працях загального характеру, в монографіях, наукових статтях та в мемуарній літературі¹.

Прагнення до захисту завоювань соціалізму підняло мільйони радянських людей, що залишилися на окупованій території, на боротьбу з фашистськими окупантами. Найбільш організованими формами її у тилу ворога були дії партизанів і підпільників, а масовою — опір патріотів здійсненню всіх політичних, економічних та ідеологічних заходів окупантів. Політичний опір виражався у тому, що населення на окупованій території боролось проти гітлерівської політики «нового порядку».

«Почуття ненависті до ворога, — відзначав М. І. Калінін, — з кожним днем посилювалось, зростало почуття образи за скривджену наці-

¹ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1957; С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1961; М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962; А. И. Залесский. В партизанских краях и зонах. Патриотический подвиг советского крестьянства в тылу врага (1941—1944 гг.), М., 1962; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, М., т. 2—4 (1961—1962); Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1965; А. И. Залесский. В тылу врага. Борьба крестьянства Белоруссии против социально-экономических мероприятий немецко-фашистских оккупантов, Минск, 1969; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., К., т. 1—3, (1967—1969); Великая Отечественная война. Краткий научно-популярный очерк, М., 1970; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970; Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1970; М. М. Загорюлько, А. Ф. Юдежков. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР, М., 1970; Л. Е. Кизя. Про тактику партизанської боротьби.— «УІЖ», 1971, № 8, стор. 26—30; В. Нем'ягій. Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.), Одеса, 1973; О. Кривець. Багряними дорогами. Документальна повість, К., 1973; Война в тылу врага. О некоторых проблемах советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1974.

ональну гордість, національне самолюбство, за те, що німці топчуть радянську землю»².

Буржуазні фальсифікатори історії другої світової війни намагаються всіляко затушувати факти всенародного опору радянських людей порядкам, встановленим окупантами. Так, геббельсівська пропаганда твердила, що ніби «спочатку населення України було схильне дивитися на фюрера, як на рятівника Європи, і щиро вітало німецьку армію»³. Ці вигадки спростовують факти і документи Великої Вітчизняної війни. Наведемо найбільш яскраві з них. Коли німецькі частини ввійшли у Харків і проходили повз будинок однієї робітниці з тракторного заводу, вона через фіртку відкрила по них вогонь з автомата, підібраного на вулиці, і продовжувала стріляти, поки не скінчилися патрони⁴. Взятий в полон у перші дні війни під Одесою румунський солдат з 4-ї батареї, 25-го артполка 15-ої піхотної дивізії на допиті заявив, що «радянське населення ставиться до них неприязно, відмовляється продавати й давати продукти...»⁵.

4 березня 1942 р. націоналістична газета «Нове Запоріжжя» надрукувала попередження місцевої польової комендатури, в якому відзначалось, що з першого дня приходу німецької армії в місті поширюються чутки про її слабкість і неминуче повернення більшовиків. Це, за визнанням комендатури, негативно впливає на населення і на саму армію. Щоб уникнути небажаних наслідків, німецьке командування звернулося до населення міста й області із закликом не вірити цим чуткам, лояльно ставитись до німецької армії та ін. Воно суворо попереджало і загрожувало застосувати закони військового часу до тих, хто вороже буде ставитись і проявляти недружелюбні дії до окупантів.

Слід відзначити, що погрози, залякуючі оголошення, повідомлення про покарання та інші жорстокі репресії не зникали з сторінок окупаційної преси і переслідували єдину мету — залякати місцеве населення і примусити його підкорятися окупаційним властям. Намагаючись зламати будь-який опір радянських людей, гітлерівці прагнули будь-якими засобами посягти серед них страх, який, на їх думку, був «єдиною здатний відбити у населення будь-яке бажання до опору»⁶. Але й це не приносило їм бажаних наслідків. Радянські патріоти ігнорували накази й розпорядження окупаційних властей або ухилялися від їх виконання. Вони всупереч забороні слухали радянські радіопередачі, читали і поширювали повідомлення Радінформбюро, розповсюджували закинуті у ворожий тил радянські газети й листівки та інші матеріали; подавали різноманітну допомогу партизанам, підпільникам, військовополоненим, воїнам, що потрапили в оточення; влаштовували збройні напади на окремі підрозділи і команди гітлерівців, викрадали в них зброю, боеприпаси, продовольство, різне майно і спорядження, виводили з ладу військову техніку, споруди військового призначення, псували лінії телеграфного і телефонного зв'язку і т. д.

Восени 1941 р., наприклад, як тільки гітлерівці ввійшли в Київ, почалось систематичне псування засобів зв'язку. Фашисти ніяк не мог-

² М. И. Калинин. Отечественная война Советского Союза против немецких захватчиков, М., 1942, стор. 49—50.

³ Цит. по кн. Ч. О. Диксона, О. Гейльбрунна. Коммунистические партизанские действия, М., 1957, стор. 37.

⁴ Н. К. Попель. В тяжкую пору, М., 1959, стор. 305.

⁵ Архів Міністерства оборони СРСР (далі АМО СРСР), ф. 288, оп. 9905, спр. 8, арк. 489.

⁶ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.), М., 1963, стор. 60.

ли викрити патріотів, які завдавали їм шкоди. Щоб залякати населення міста і примусити його відмовитись від протидії окупантам, вони розстріляли 400 заложників і сповістили про це в пресі⁷. 13 грудня того ж року фашисти розстріляли жителя м. Запоріжжя комуніста М. Кухбу за те, що він в ніч з 1 на 2 грудня перерізав телефонний кабель німецької армії. Військово-телефонна лінія Нікополь—Хортиця кілька разів перерізалася в липні 1942 р.⁸

В донесенні польового коменданта м. Сталіно від 9 березня 1942 р. повідомлялося, що «останнім часом неодноразово здійснювались диверсійні акти щодо обладнання зв'язку німецького командування, як от: телефонні лінії, кабелі і т. д.»⁹.

В донесенні політвідділу 12-ої армії в політуправління Південного фронту відзначалося: «Є багато випадків, коли жителі захоплених німцями районів відмовляються виконувати розпорядження командування фашистських частин і комендантів, а в ряді випадків відкрито виступають проти носіїв «нового порядку» в Європі»¹⁰.

17 січня 1942 р. гебітскомісар с. Велика Олександрівка (Херсонська область) виніс смертний вирок комсомольцю О. О. Сосновському і його батькам за те, що юнак слухав радянські радіопередачі, а батьки не протидіяли цьому. В райцентрі Димері, під Києвом, за таку ж «провину» окупанти розстріляли в лютому 1942 р. кілька чоловік¹¹.

3 березня 1942 р. в Одесі повідомлялося, що по всьому місту і серед селян поширюються чутки про наступ і перемоги червоних, і що вони частіше всього виходять від тих, хто таємно слухає радянські радіопередачі.

Місцеве населення чинило опір пограбуванню і безчинствам окупантів, а інколи жорстоко розправлялось з грабіжниками¹².

Про глибоку ненависть населення до фашистів та їх найманців свідчить доповідна записка командира групи таємної фашистської поліції, що діяла в районі гітлерівської ставки під Вінницею. 7 липня 1943 р., вказувалося в ній, «через політичну ненадійність і нехватку поліцейських сил в першу чергу перебувають в небезпеці старости. В тих селах, де немає поліції, уже 6 тижнів, як старости сплять не в своїх будинках, а в копицях сіна, у бездоганних жителів (німецьких запроданців.— В. М.) або у родичів»¹³.

Народна ненависть до ворога та його прислужників нерідко виливалась у безпощадну розправу над ними. Так, селяни с. Велика Ведмедівка (Хмельницької області) спалили господарство сільського старости, який, вислужуючись перед окупантами, утискав односельчан. В сусідньому с. Антоніні за таку ж провину старосту побили мало не до смерті. В с. Сліди на Вінниччині комсомолец І. Райкун вбив трьох старших поліцаїв і кожного разу залишав записку з попередженням, що так буде з кожним зрадником¹⁴.

⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 60.

⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов. Запорожское книжно-газетное изд-во, 1959, стор. 70, 79.

⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 43, 95.

¹⁰ АМО СРСР, ф. 12, армія ПВ, спр. 8, оп. 6882, арк. 5—6.

¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 75—76; Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов, К., 1963, стор. 269, 270.

¹² АМО СРСР, ф. 12, армія ПВ, спр. 8, оп. 6882, арк. 56—58.

¹³ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 15, спр. 62, арк. 30.

¹⁴ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941—1945). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1969, стор. 58, 59.

Народна помста викликала у гітлерівців панічний страх, сковувала їх дії.

Радянські люди користувались будь-яким приводом, щоб нашкодити ворогові. В розпорядженні голови Троянівського районного управління на Житомирщині від 17 червня 1942 р., наприклад, вказувалося, що «біля приміщень деяких сільських управ і контор обштинних господарств зірвані таблички з написами сільуправ і обштинних господарств, а на перехрестях шляхів зірвані покажчики». В іншому розпорядженні того ж управління звертається увага сільських старост на те, що, «незважаючи на достатнє постачання різними плакатами, в багатьох селах важко побачити хоч би один плакат або розпорядження. Їх немає навіть в таких місцях, як плакатні тумби або вітрини»¹⁵. Це було справою рук патріотів, які знищували адміністративні розпорядження і різні агітаційні матеріали окупантів.

Нерідко дії патріотів переростали у відкриту непокору окупаційним властям. Так, за невиконання розпорядження німецьких властей і за знищення вивішених ними плакатів, жителів с. Вишгород (пригород Києва) С. Матуліна, В. Кіслінга і С. Савицького 5 березня 1942 р. за вироком військово-польового суду розстріляли¹⁶.

Місцеві жителі допомагали закинутим у тил радянським розвідникам переховуватися і добували їм відомості, подавали сигнали нашим літакам, вказували важливі об'єкти для бомбардування, обстрілу тощо. 22 вересня 1941 р. військовий комендант м. Дніпропетровська видав наказ про арешт і розстріл заложників на випадок, якщо жителі і далі будуть допомагати Червоній Армії. Приводом для цього документу було те, що кожного разу, коли радянські літаки наближались до міста, в деяких пунктах спалахували вогнища і вибухали сигнальні ракети, що допомагали радянським пілотам успішно бомбити ворожі переправи через Дніпро¹⁷.

Радянські люди приходили на допомогу полоненим воїнам і тим, хто потрапив в оточення. Вони давали їм притулок, повідомляли про пересування і розташування ворога, збирали харчі, цивільний одяг, вказували шляхи до лінії фронту, допомагали переправлятися через річки та інші водні перешкоди, сприяли встановленню зв'язку і влаштуванню зустрічей з місцевими партизанами і підпільниками, переховували поранених і виснажених і т. д. Численні документи військового командування і армійських політorganів, окремих бійців і офіцерів, котрим вдалося вирватися з оточення, сповнені щирої вдячності за подану допомогу. Так, в доповідній записці командира об'єднаного загону бійців і командирів 4-ї дивізії військ НКВС, які потрапили в районі Києва в оточення і вийшли з нього 24 листопада 1941 р., розповідається: «Всюди населення зустрічало нас дружелюбно, охоче повідомляло відомості про ворога, наділяло продуктами, приймало на ночівлю і т. д.... Незважаючи на драконівські закони, видані німцями, згідно яких за подання допомоги червоноармійцям винні підлягали розстрілові, населення подавало нам всіляку допомогу»¹⁸.

В донесенні політуправління Південного фронту від 15 листопада 1941 р., наприклад, повідомлялося: «Бійці, командири і політпрацівники,

¹⁵ Житомирський обласний державний архів, ф. Р — 1175, оп. 1, спр. 1, арк. 100.

¹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 94—95.

¹⁷ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962, стор. 73.

¹⁸ ЦА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9 — а, спр. 158, арк. 72—73.

які виходять з ворожого оточення, зустрічають усюди співчуття і допомогу з боку місцевого населення»¹⁹.

Масового характеру набула допомога військовополоненим, які втекли з таборів. Окупанти категорично заборонили населенню подавати допомогу під загрозою смертної кари. Так, фашисти розстріляли жителів м. Лубни П. П. Гайдая та його дочку Тамару — ученицю 10 класу, за допомогу червоноармійцям, які втекли з місцевого табору²⁰.

Значну роботу по врятуванню життя військовополонених проводили медики. Справжній подвиг, наприклад, здійснила група працівників 9-ї Харківської лікарні на чолі з професором О. І. Міщаниновим. За час окупації міста вони вилікували близько 2 тис. поранених радянських бійців, багато з яких повернулися в армію або стали партизанами. Тисячі військовополонених врятували медичні працівники Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Павлограда. В так званому «будинку інвалідів» в Дубно на Ровенщині вилікувалось більше 60 наших бійців, яких чудом вдалося вирвати з табору для військовополонених. Цей підпільний госпіталь в окупованому місті створили лікар М. Попов і медсестра М. Артунян (нині живе у Ровно).

Багато воїнів знайшли притулок і допомогу в лікарнях і поліклініках Ворошиловграда, Старобільська, Іванівки та інших населених пунктів області. Багатьом військовополоненим повернутися в ряди Червоної Армії допомогли працівники Лохвицької і Галицької районних лікарень на Полтавщині. В названих, а також в Полтаві, Мелітополі, Дубно, Славуті й Шепетівці, Вінниці й Жмеринці та в інших містах і селах існували госпіталі, де лікували поранених та хворих військовополонених підпільно-патріотичні групи²¹.

Любов до Вітчизни обумовлювала вчинки патріотів. Мешканців с. Чичиркозівка Черкаської області Ф. Чередниченка, І. Сокирко, С. Федоренка, К. Шпака гітлерівці розстріляли 10 грудня 1942 р. за те, що вони переховували у себе поранених бійців і командирів²². Колгоспниця с. Лозуватка Криворізького району Дніпропетровської області А. Я. Омельчук врятувала й вилікувала 20 радянських бійців, за що була нагороджена орденом Вітчизняної війни II ступеня²³.

«До скону віку я берегтиму в своїй душі... тих людей, які зіграли нас, дали хліб і одяг, допомогли усім, чим могли, зрештою, додали віри в те, що ми повернемося до своїх полків, до крил, до неба», — писав двічі Герой Радянського Союзу генерал-полковник авіації В. Д. Лавриненков, який зазнав катастрофи в бою, і йому місцеві жителі допомогли врятуватись і повернутись в бойові ряди²⁴.

Населення окупованої території було надійною базою партизанського руху. Місцеві жителі поповнювали ряди народних месників, подавали їм найрізноманітнішу матеріальну допомогу і моральну

¹⁹ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965, стор. 99.

²⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 577.

²¹ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область, К., 1967, стор. 120—121, 139; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), стор. 80, 83; Р. Хомякова. Воїни у цивільному, Дніпропетровськ, 1969, стор. 83—98; Г. Емченко. Годы суровых испытаний, Луганск, 1961, стор. 82—84; «Правда Украины», 7 травня 1965 р.; В. Котляр, П. Христюк. Полтавці не здаються. Документальна повість, К., 1970; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, стор. 192, 193; «Радянська Україна», 12 березня 1972 р.

²² «Правда», 24 лютого 1973 р.

²³ Історія міст і сіл Української РСР, Дніпропетровська область, К., 1969, стор. 327.

²⁴ Володимир Лавриненков. Повернення в небо. Документальна повість, К., 1972, стор. 196.

підтримку. Вони надавали партизанам притулок, переховували від переслідувань фашистів, стежили за пересуванням, розташуванням і діями ворога, вишукували для них зброю, боєприпаси, одяг, взуття, продукти харчування, медикаменти, транспортні засоби і засоби зв'язку, повідомляли про небезпеку, лікували поранених, охороняли партизанські табори й бази, служили провідниками, передавали відомості від рідних та ін. У звіті Кам'янець-Подільського підпільного обкому партії сказано: «Що б ми не робили, завжди ми робили з допомогою місцевих жителів, які всією душею прагнули допомогти нам. Наприклад, ми йдемо загоном, беремо провідників з місцевих жителів, і вони проведуть нас туди, куди потрібно. Або відряджаємо диверсантів на залізничний шлях — місцеві жителі їх проведуть і підведуть до залізниці і в тому саме місці, де немає ворожого дозволу, де немає німецької пастки... Нам потрібно розвідати гарнізон противника, ми знову відряджаємо на розвідку місцевих жінок. Нам потрібно знати, що діється у великих містах, ми знову посилаємо на розвідку місцевих людей і т. д. Йдемо вночі на бойову операцію — місцеві люди проведуть і підведуть до самого лігва ворога. Якщо німці з'являться поблизу нашої дислокації, то з сіл обов'язково прибіжать і повідомлять про наближення ворога. Люди заготовляли нам продукти харчування, коли ми звертались до них, вишукували зброю, боєприпаси і передавали нам»²⁵.

Колішній начальник Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенант Т. А. Строкач писав: «Населення було ґрунтом, повітрям і сонцем, усім, що живило молоді партизанські загани, так як живить щедра земля і ясне сонце молоді пагони, що пробились з-під землі й, тягнучись вгору, міцніють з кожним днем»²⁶.

Всілякий опір здійсненню економічних планів гітлерівців чинили робітники й колгоспники. Так, у жовтні 1941 р. окупаційні власті скаржились в Берлін, що «значно більшою небезпекою, ніж активний опір партизанів, тут є пасивний опір — трудовий саботаж, в подоланні якого ми маємо ще менше шансів»²⁷.

Опір німецько-фашистським загарбникам був всенародним і заслуга в цьому Комуністичної партії, яка виховала наших людей відданими і стійкими радянськими патріотами. Велику роль відігравали підпільні партійні організації, окремі комуністи, які проводили на окупованій території організаторську і ідеологічну роботу. ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, політоргани Червоної Армії, підпільні партійні і комсомольські комітети, групи друкували і поширювали листівки, плакати, відозви, газети та інші пропагандистські матеріали, в яких викривали загарбницькі плани гітлерівців, їх злочини, що їх вони разом з зрадниками народу чинили на нашій землі, і т. д. закликали населення до опору. До цього ж закликали й радіопередачі, які систематично передавались для населення окупованої території центральним радіомовленням, а також республіканськими радіостанціями: ім. Т. Г. Шевченка (Саратов), «Радянська Україна» (Москва) і «Дніпро» (пересувна). За своїм соціально-політичним змістом і за масовістю учасників ця боротьба була всенародною. В ній брали участь робітники, селяни, службовці, інтелігенція, комуністи, комсомольці і безпартійні, чоловіки і жінки, дорослі і молодь, престарілі й юні патріоти, представники багатьох націй і народностей країни. Ця боротьба носила глибоко патріотичний характер. Як писала газета «Комуніст»

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 72, арк. 109.

²⁶ Тимофій Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1964, стор. 72.

²⁷ Преступные цели — преступные средства, стор. 303.

25 липня 1941 р. в статті «Радянські Сусаніни», що грізна небезпека, яка нависла над Батьківщиною, перетворила вчорашнього трудівника у відважного воїна, в незламного і великого духом народного борця, що кожний з них був живим «втіленням народу, його стійкості, мужності, його непохитності, його палкої любові до свободи». В патріотичній боротьбі населення на окупованій території яскраво проявилась велика сила ленінської дружби і братерства радянських народів.

Якнайповніше відтворити і зберегти в пам'яті людській немеркнучу славу і велич народного подвигу — почесний обов'язок радянських істориків.

ДІЇ ПАРТИЗАНІВ І ПІДПІЛЬНИКІВ ПО ЗРИВУ ФАШИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПОГРАБУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

В. Д. БІЛОУС, В. І. КУЧЕР

Готуючи війну проти Радянського Союзу, гітлерівське верховне командування приділяло велику увагу розробці планів економічного пограбування нашої країни. Як свідчать матеріали однієї з нарад членів економічного штабу «Ост» (центрального органу по економічній експлуатації загарбаних територій СРСР.— *авт.*), виконання своєї експансіоністської програми фашисти ставили у залежність від використання повною мірою продовольчих і сировинних ресурсів СРСР. «Десятки мільйонів людей загинуть від голоду, якщо ми викачаємо з цієї країни те, що нам потрібно»¹,— зазначалося в документі наради.

Великі надії німецько-фашистські загарбники покладали на Україну, яку вони збиралися перетворити в аграрний і сировинний придаток гітлерівської воєнної машини. «Завдання України полягає у тому,— писав рейхсміністр східних територій Розенберг,— щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент — сировиною»².

Окупувавши Україну, гітлерівці приступили до її планомірного пограбування, вивозячи або знищуючи матеріальні і культурні цінності. Вже на початку окупації тилові підрозділи німецьких армій почали «заготівлю» сільськогосподарської продукції, беручи на облік і звозячи на «опорні пункти по постачанню» все, що потрапляло їм на очі. «Хліб, велика рогата худоба, дрібна худоба, домашня птиця — все це повинно бути відібране у населення для армії. У кожному господарстві необхідно проводити ретельні обшуки і забирати буквально все»³,— говорилося в одному з документів окупантів.

Як відомо, в початковий період війни з територій, які могли бути окуповані, вглиб країни було вивезено значну частину майна колгоспів і радгоспів, худобу, хліб тощо. З першого дня окупації партизани і підпільники, всіяко перешкоджаючи здійсненню планів ворога, у численних листівках і зверненнях закликали народні маси зривати

¹ В. И. Д а ш и ч е в. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы в 2 томах, т. 2, М., 1973, стор. 28.

² Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7 томах, т. 2, М., 1958, стор. 523.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—9, спр. 123, арк. 26.

заходи окупантів, спрямовані на використання сільськогосподарської продукції і сировини для потреб рейху. Селяни знищували посіви, псували сільськогосподарські машини, палили склади, в яких зберігалося зібране для відправки продовольство.

Однією з активних форм боротьби проти окупантів був розподіл матеріальних цінностей, особливо колгоспної власності, між членами сільгоспартілей для того, щоб зберегти її для Радянської влади. Так, у жовтні 1941 р. Чернігівський підпільний обком партії випустив директиву для міськкомів і райкомів КП(б)У, в якій вимагав вживати заходів для збереження соціалістичної власності: «Худобу, хліб, картоплю, буряки і інші продукти колгоспів негайно роздати колгоспникам, а колгоспні будівлі зберегти справними»⁴. Поряд з цим обком радив забезпечити продуктами харчування народних месників. Партійні підпільні організації області неухильно виконували вказівки обкому. Холминський підпільний райком партії прийняв рішення провести у ворожому тилу сесію районної Ради депутатів трудящих з участю активістів⁵. Вона відбулася 16 вересня 1941 р. «На порядку денному,— згадує секретар підпільного обкому О. Ф. Федоров,— стояло одне питання: як краще зберегти від ворогів колгоспне добро». Районна Рада зобов'язала колгоспи негайно розподілити майно між селянами, що можливо — закопати і надійно сховати, чого не можна сховати — знищити⁶. В багатьох виселених пунктах району були проведені збори колгоспників, на яких вирішувалися питання збереження соціалістичної власності. Зокрема, члени сільгоспартілі «Червоний маяк» вирішили роздати і заховати сільськогосподарські продукти, худобу, розібрати і закопати реманент⁷. Подібні рішення приймали й колгоспники інших тимчасово окупованих районів України. Так, у селах Глухівського району Сумської області за рішенням підпільного райкому партії було роздано 1380 т хліба, більше 3 тис. т картоплі, близько 50 т цукру та значну кількість колгоспної худоби⁸.

Населення окупованої території активно включалося у боротьбу за збереження народного добра. Часто ризикуючи життям, люди переховували колгоспне зерно, худобу, сільськогосподарські машини та інше майно аж до повернення Червоної Армії. Наприклад, після визволення області колгоспники Київщини передали державі 15 тис. голів худоби і велику кількість реманенту⁹. «Колгоспники України,— зазначав з цього приводу секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко,— на знак подяки за своє визволення від німецько-фашистського рабства здали у фонд Червоної Армії десятки мільйонів пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Із своїх запасів, прихованих від німців, колгоспники створювали насінні фонди»¹⁰.

Внаслідок саботування населенням економічних заходів окупантів у 1941—1942 рр. значно скоротилися посіви озимих і ярових культур. Командир партизанського з'єднання О. Ф. Федоров змальовує картину, характерну для тих часів: «В кінці червня і в липні, проходячи полями, ми бачили картину страшного запустіння. На общинних посівах бур'яни ніде не виполювались, та й засіяно було не більше третини кол-

⁴ Герої партизанської боротьби на Україні (Збірник нарисів), кн. I, К., 1948, стор. 188.

⁵ М. Попудренко. Щоденник, К., 1949, стор. 13.

⁶ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964, стор. 73.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—9, спр. 123, арк. 192.

⁸ Там же, оп. 9, спр. 100, арк. 103.

⁹ С. П. Лаута. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1965, стор. 187.

¹⁰ «Правда», 1 липня 1944 р.

госпних земель. Тільки на присадибних ділянках, та й то не скрізь, селяни стежили за своїми посівами»¹¹.

Безумовно, врожайність зернових була значно нижчою від довоєної. Наприклад, якщо напередодні війни колгоспники Малоодівського району на Чернігівщині збирали по 10 ц зернових з гектара, то в період окупації — по 4—5 ц¹². І так було повсюди. Навіть фашистська газета «Вісті для українських селян» 24 лютого 1943 р. писала, що причиною низької врожайності сільськогосподарських культур є саботаж, бо серед населення є багато таких, що працюють лише тоді, коли за їх спиною стоїть наглядчач.

Коли наставала жнивна пора і німецько-фашистські окупанти намагалися будь-якою ціною зібрати й вивезти весь урожай зернових та інших сільськогосподарських культур, партизани і підпільники закликали населення всіляко затримувати збирання і обмолот хліба, перешкоджати вивезенню його до Німеччини, а зібраний — знищувати. В липні 1942 р. на окупованих територіях було розповсюджено листівку, видану Головним Політичним Управлінням Червоної Армії, в якій ставилися конкретні завдання щодо зриву економічних заходів німецьких властей, зокрема містився заклик саботувати збір урожаю. «...Тепер, коли достиг урожай,— зазначалося в листівці,— фашистський бандит хоче відібрати його у вас... і приректи вас і ваших дітей на голодну смерть... Брати! Не допускайте цього, не дозволяйте знущатися над собою, вживайте всіх заходів для того, щоб німцям не дістався ваш урожай! ... Жодного пуда зерна гітлерівцям-грабіжникам!»¹³.

Незважаючи на те, що за невиконання розпоряджень окупаційної адміністрації непокірних катували або навіть страчували, народні маси широко відгукнулися на заклики партії та уряду. Так, у м. Миронівці на Київщині 2400 ц хліба населення переховувало до приходу Червоної Армії і одразу після визволення передало у фонд держави¹⁴. В Коростівському районі на Житомирщині близько 126 тис. ц збіжжя колгоспники розібрали для своїх потреб.

Окупантам так і не вдалося налагодити планомірне вивезення сільськогосподарської продукції та сировини з України. Про це свідчили факти, які іноді потрапляли й на сторінки окупаційної преси. Так, газета «Волинь» писала, що «...під впливом чужої, ворожої агітації українські селяни... не виконують своїх обов'язків перед державою». Зокрема, на приймальний пункт у с. Томахів Ровенської області мали доставляти молоко з 25 сіл, але воно надходило лише з одного села. Газета погрожувала вжити щодо саботажників суворих заходів¹⁵. Побувавши на Україні, кореспондент газети «Берлінер локальанцейгер» переконався у «небажанні сільського населення України перебуватися відповідно до свого нового становища», і що «збирання врожаю є нелегкою справою»¹⁶.

Для пограбування населення німецько-фашистські загарбники створили на окупованій території розгалужену мережу спеціальних організацій. Під прикриттям охоронних команд вони проводили подвірний перепис населення для обкладання його податками. Тому партизани часто здійснювали операції, в ході яких розганяли організації, знищу-

¹¹ О. Федоров. Назв. праця, стор. 342.

¹² М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села, К., 1968, стор. 17.

¹³ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941—1945 год). Документы и материалы, М., 1961, стор. 554—555.

¹⁴ С. П. Лаута. Назв. праця, стор. 184.

¹⁵ «Волинь», 19 березня 1942 р.

¹⁶ «Комуніст», 11 грудня 1942 р.

вали податкові списки. Наприклад, народні месники із з'єднання під командуванням М. М. Попудренка влітку 1943 р. розгромили окупаційні сільськогосподарські організації у селах Машеве, Жадове, Тимоновичі, Блешня, Орликівка, Баранівка Семенівського та в багатьох населених пунктах інших районів Чернігівщини¹⁷. А партизани загону ім. Ворошилова під командуванням С. І. Довженка знищили сільські управи і спалили податкову документацію у селах Букварка, Миколаївка, Зелений Гай та інших Кіровоградської області¹⁸.

На Київщині партизани і підпільники розгромили 252 районні та сільські управи, 528 заготівельних пунктів і «кооперативів», вивели з ладу 270 тракторів, зірвавши плани фашистів щодо збирання і вивезення матеріальних і культурних цінностей до Німеччини¹⁹.

Успіхи Червоної Армії на фронтах викликали шалену лютю загарбників. Тікаючи з України, вони намагалися вивезти або знищити все, що траплялося на їх шляху, перетворити залишену територію в непридатну для життя пустелю. В наказі Гімлера підкреслювалося, що в разі відступу німецьких військ з України там не повинна залишатися жодна людина, жодна голова худоби або продовольство. Необхідно зруйнувати навіть всі будівлі²⁰.

Комуністична партія і Радянський уряд зобов'язували партизанів і підпільників, усіх радянських людей посилити боротьбу проти окупантів, перешкоджаючи їм вивозити і знищувати матеріальні й культурні цінності. На цьому наголошувалося на нараді командирів партизанських загонів і з'єднань, яка відбулася наприкінці серпня 1942 р. в Москві²¹. Це ж питання обговорювалося на нараді членів ЦК КП(б)У з командирами і комісарами українських партизанських з'єднань, що проходила на території партизанського краю у травні 1943 р. Секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко рекомендував посилити диверсійну діяльність на ворожих комунікаціях у період досягання врожаю і цим самим перешкоджати вивозити хліб та інші продукти харчування²².

Партизани і підпільники гаряче відгукувалися на заклик партії, посиливши боротьбу за збереження матеріальних цінностей, зокрема хліба. «Хліб для держави у мирний час має велике значення, а у военний час тим більше. «Не дати німцям хліба» — таке було гасло всіх наших загонів»²³, — писав секретар Кам'янець-Подільського обласного підпільного комітету КП(б)У С. А. Олексенко.

Велика роль у боротьбі за збереження народного майна, як і раніше, належала пресі. «Відступаючі німецькі окупанти чинять нечувані звірства, — зазначалося в листівці, виданій партизанами з'єднання І. Д. Діброви. — Вони грабують і знищують всі надбання радянського народу, хліб, худобу, спалюють будинки робітників і селян, школи, клуби, бібліотеки і лікарні. ...Не давайте гітлерівцям вивозити наше народне добро в Німеччину. Ховайте хліб кожний у себе і в різних місцях. Озброюйтесь і знищуйте німецьких загарбників, допомагаючи Червоній Армії»²⁴. Часто захопивши худобу і все цінне майно, жителі йшли в ліси під захист партизанів²⁵.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 64, арк. 50—52.

¹⁸ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965, стор. 125.

¹⁹ «Український історичний журнал», 1968, № 3, стор. 59—60.

²⁰ В. Й. Да ш и ч е в. Назв. праця, стор. 475.

²¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 503.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 379, арк. 64.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 2, спр. 613, арк. 347.

²⁴ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 112.

²⁵ Герои подполья, вып. 2, М., 1970, стор. 319—320.

У період відступу фашистської армії партизани і підпільники посилили боротьбу на комунікаціях, пускаючи під укіс поїзди, знищуючи мости і перешкоджаючи цим самим вивозити до рейху награбоване добро. Так, народні месники Кам'янець-Подільської області регулярно виводили з ладу залізницю Шепетівка—Тернопіль, через що загарбники не мали змоги вивезти хліб та інші сільськогосподарські продукти. А на станції Ізяслав партизани захопили тисячі тонн готового до відправки зерна²⁶.

Члени підпільної організації, яка діяла на хуторі Вілла Житомирського району, під час втечі фашистів зруйнували греблю і міст через р. Тетерів, що дало змогу зберегти 600 т зерна і 100 т борошна²⁷.

Окупанти створювали спеціальні команди, які виявляли продукти харчування і сировину і в разі неможливості їх вивезення знищували. Тому партизани і підпільники вживали заходів для розгрому цих команд. Так, народні месники із з'єднання О. М. Сабурова розігнали команду, яка брала на облік усе рухоме і нерухоме майно з метою вивезення його в Німеччину²⁸. Про прибуття грабіжницьких команд повідомляли партизанам самі селяни. Наприклад, жителі с. Бабки, яке знаходилось у зоні діяльності ровенських партизанів, звернулися до командування загону ім. Богуна з проханням захистити їх від безчинств гітлерівців. Народні месники розігнали грабіжників і повернули селянам 300 голів худоби²⁹. Лише частина партизанських загонів і з'єднань відбила у ворога 43 трактори, 2074 коней, 9511 голів великої рогатої і 888 голів дрібної худоби, 15 421 т зерна, 2 460 т цукру, 710 т сояшинокого насіння тощо³⁰.

Партійні організації з'єднань та комуністичне підпілля вели пошуки найефективніших форм боротьби за врятування народного добра. Наприклад, у з'єднанні А. М. Грабчака було створено два спеціальні підрозділи, бійці яких ремонтували сільськогосподарські машини і разом з жителями сіл Липине, Ковалевичі, Володимирка, Осова, Чорне, Мала Глумча та багатьох інших молотили хліб. Частину зерна, необхідного для харчування, одержало населення, а 100 т було сховано в лісі. Після визволення цей хліб роздали місцевим жителям³¹.

У цьому з'єднанні було створено підрозділи, завдання яких полягало в блокуванні навколишніх фашистських гарнізонів, мінуванні шляхів, влаштуванні засідок, щоб перешкоджати окупантам вивозити хліб з полів. Так, 26 серпня 1943 р. партизани захопили валку з хлібом, що складалася з 15 підвід. Вони доставили зерно в розташування з'єднання, а підводи повернули селянам³². Того самого дня інша група народних месників у с. Хижівка Ярунського району Житомирської області захопила 2,5 т пшениці, яку загарбники планували відправити до Німеччини³³.

Внаслідок бойових дій партизанів ворогові не вдалося повністю зібрати і вивезти хліб. Про це, зокрема, повідомляв у вересні 1943 р. новоград-волинський гебітскомісар³⁴.

²⁶ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1969, стор. 181.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 13, арк. 37.

²⁸ З. А. Б о г а т ь р ь. В тылу врага, М., 1963, стор. 110.

²⁹ Радянська Ровенщина 1939—1959 рр. Документи і матеріали, Львів, 1962, стор. 152—153.

³⁰ С. П. Л а у т а. Назв. праця, стор. 198.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 88, оп. 1, спр. 1, арк. 218—219, 340.

³² Т а м ж е, арк. 216, 218—219.

³³ Т а м ж е, арк. 215.

³⁴ Т а м ж е, арк. 28.

Широкого розмаху набула боротьба партизанів і підпільників за врятування народного майна на території Ровенщини. Бачачи, що їх плани зазнають краху, окупанти почали споряджати добре озброєні каральні загони, які виганяли населення на польові роботи, примушуючи його скошувати і вивозити хліб в укріплені гарнізони. Однак партизани спалювали зібраний у копи і скирди хліб. Завдяки використанню різних форм боротьби народні месники Ровенщини перешкодили гітлерівцям вивезти у Німеччину близько 30 тис. т зерна, 60 тис. т картоплі, до 12 тис. голів різної худоби, близько 420 тис. штук птиці, багато овочів і фруктів³⁵.

Наявність у тилу німецьких армій районів, що перебували під цілковитим контролем партизанів, позбавляла окупантів надій зібрати врожай 1943 р. і вивезти його до Німеччини. У розпал жнив зондерфюрер у справі збирання врожаю на Житомирщині Хортвіг писав, що «умови збирання хліба в Житомирському генеральному окрузі через партизанські дії дуже тяжкі... Без додаткової охорони зібрати зерно з полів неможливо»³⁶.

У період переможного наступу Червоної Армії партизанські загони і з'єднання спільно з підпільниками, де тільки могли, рятували і брали на облік народне добро. Так, у листопаді 1943 р. партизани визволили районний центр Ємільчине Житомирської області. У ньому було розміщено німецьку армійську тилову базу. Партизани виявили п'ять великих зерносховищ з награвованим хлібом. Командування вирішило роздати частину зерна населенню, яке голодувало, а решту залишити для потреб Червоної Армії. Протягом трьох тижнів мешканці навколишніх районів вивозили хліб із цих складів³⁷.

Відчуваючи, що їм недовго залишилося господарювати на радянській території, восени 1943 р. окупанти категорично заборонили проводити сівбу зернових культур. Парторганізації партизанських формувань і комуністичне підпілля закликали селян ігнорувати накази гітлерівців і сіяти хліб, щоб забезпечити ним Червону Армію. Незважаючи на жорстокі репресії загарбників, колгоспники Полтавщини засіяли 310 800 га³⁸. Їх приклад наслідували трудівники інших областей республіки.

Активна діяльність численних партизанських формувань і підпільників, опір населення окупованої території перешкодили виконанню планів гітлерівців щодо пограбування сільського господарства України. Фашисти розраховували щороку вивозити з України по 7—12 млн. т зерна, а до 1 квітня 1944 р. з усєї окупованої території Радянського Союзу їм вдалося одержати 9 152 тис. т зерна (зокрема 4 136 тис. т фуражного)³⁹. Крах своєї економічної політики на Сході визнавали навіть самі окупанти. Вже в липні 1942 р. рейхсміністр окупованих областей Розенберг заявив, що «німецькій владі не вдалося налагодити співробітництва з місцевим населенням»⁴⁰. Самовіддана боротьба партизанів і підпільників, масовий саботаж населення підривали гітлерівський «новий порядок», були вагомим вкладом у перемогу радянського народу над німецько-фашистськими загарбниками.

³⁵ Радянська Ровенщина, стор. 153.

³⁶ Державний історичний музей Української РСР, фонди, оп. 12, спр. 14, арк. 239.

³⁷ А. И. Залесский. В партизанских краях и зонах, М., 1962, стор. 184.

³⁸ С. П. Лауга. Назв. праця, стор. 187.

³⁹ В. С. Коваль. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941—1945, М., 1966, стор. 101.

⁴⁰ Див. «За Радянську Україну», 28 липня 1942 р.

ПРО СТВОРЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ РЕЗЕРВІВ НА УКРАЇНІ

А. П. ХЛЯКІН

Давно відгриміли переможні залпи Великої Вітчизняної війни, але багато проблем, пов'язаних з нею, і досі викликають науковий інтерес. Зокрема, в історико-партійній літературі недостатньо висвітлено питання про роль партійного підпілля у створенні партизанських резервів на Україні. У даному повідомленні зроблено спробу заповнити цю прогалину.

Основоположники марксизму-ленінізму розглядали партизанський рух як один з проявів вирішальної ролі народних мас у суспільно-політичному процесі. «Народ, який хоче завоювати собі незалежність,— писав Ф. Енгельс,— не повинен обмежуватися звичайними способами провадження війни. Масове повстання, революційна війна, партизанські загони всюди — ось єдиний спосіб, з допомогою якого малий народ може подолати великий, з допомогою якого менш сильна армія може протистояти сильнішій і краще організованій»¹.

Партизанський рух — це одна із форм народної війни, а його учасники — це люди, які добровільно беруться за зброю, щоб захистити інтереси народу, Батьківщини, свідомо йдуть на будь-які труднощі. Партизанські дії, підкреслював В. І. Ленін, «безперечно зв'язані з настроєм мас якнайочевидніше, якнайбезпосередніше»².

В роки Вітчизняної війни всі радянські люди були охоплені єдиним бажанням, єдиною метою — відстояти завоювання Великого Жовтня, захистити першу в світі країну соціалізму від німецько-фашистських загарбників. На заклик Комуністичної партії населення, що опинилося на окупованій території, розгорнуло масову партизанську боротьбу.

В директиві ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів від 29 червня 1941 р. з метою забезпечення централізованого партійного керівництва партизанським рухом рекомендувалося всім обласним, міським, районним та місцевим партійним організаціям створювати партійне підпілля завчасно, до окупації території, а в окупованих районах робити це шляхом засилки організаторських груп через лінію фронту. Саме партійне підпілля мало сприяти організації масового партизанського руху.

Формування народних месників виникали в різних районах з урахуванням місцевих умов. У лісових та лісостепових районах, як правило, створювалися великі постійно діючі бойові партизанські підрозділи. У степових — невеликі групи та загони, що полегшувало їх маневреність. Підпільні обласні та районні партійні організації західних областей (Львівська, Волинська, Ровенська, Тернопільська, Чернівецька, Дрогобицька, Станіславська), які першими зазнали удару німецько-фашистських полчищ, довелося створювати в тилу Червоної Армії з числа евакуйованих членів партії, комсомольців та безпартійних патріотів і разом з організаційними групами перекидати через лінію фронту. Партійне підпілля, партизанські групи і загони виникали в цих областях і завдяки ініціативі окремих комуністів, комсомольців та безпартійних, які з тих чи інших причин не евакуювалися. Часто організаторами підпільних груп та партизанських загонів були командири і бійці Червоної Армії, які не змогли вийти з оточення.

В областях Правобережної і особливо Лівобережної України партійне підпілля і партизанські групи та загони були організовані облас-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 401.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 167.

ними та районними партійними комітетами завчасно, до евакуації. В багатьох місцях були закладені бази зброї, обмундирування та продовольства. Ядром партизанських груп і загонів, як правило, були комуністи й комсомольці.

Питання про підготовку і створення резервів для постійно діючих партизанських формувань є надзвичайно складним і важливим. Резерви необхідні були для того, щоб мати можливість відібрати і підготувати боєздатних і потрібних у різні партизанські підрозділи людей.

Партійне підпілля та партизанський рух нерозривно зв'язані і практично не могли існувати одне без одного. Ось один з прикладів. Ще до приходу ворога в Михайло-Коцюбинському районі Чернігівської області були створені підпільний райком партії, мережа первинних партійних організацій та партизанський загін. Але через умови, що склалися в перші дні окупації, підпільний райком розпався, а його секретар Новиков змушений був залишити район. Партизанський загін розгромили фашисти. Втративши зв'язок, підпільні партизанські організації практично не змогли розгорнути роботи. На початку 1942 р. в район прибула організаційна група, очолювана комуністом М. М. Таранущенком, в яку входили комуніст М. А. Севостьянов, комсомольці А. В. Афанасьєв, І. І. Рижков та ін. Вони почали свою діяльність з того, що побували в багатьох селах району, де створили широку мережу зв'язківців, налагодили зв'язок з комуністами та комсомольцями і організували партійне, комсомольське та патріотичне підпілля. За короткий час підпільники заготовили зброю і залучили значну кількість людей до партизанського резерву. До середини 1942 р. група М. М. Тарануценка стала боєздатним партизанським загonom, що складався з 60 чол. На кінець року у ньому налічувалося 200 народних месників. Через рік за рахунок резервів, створених підпіллям, кількість партизанів у загоні збільшилася настільки, що він переріс у з'єднання з особовим складом 1500 чол. А підпілля району в той час мало резерв у кількості 300 чол.³

Підпільники с. Орловки Корюківського району Чернігівської області П. Ф. і М. Ф. Копашевич, Л. Є. Шекуп та інші підготували резерв і відправили в партизанські загоони більше 500 чол. Стільки ж людей відправили в загоони й підпільники районного центру Корюківки⁴.

Деякі підпільні організації направляли людей у діючі партизанські формування з повним озброєнням. Так, підпільники хутора Вілла Житомирського сільського району під керівництвом комуніста А. І. Узарова, при активній допомозі Балицького, Єгорушкіна та Гур'єва відправили в загоони народних месників 300 чол., забезпечивши їх зброєю: 200 гвинтівок, 6 кулеметів, 4 автомати, 8 пістолетів і 1300 патронів. Активно готували резерви підпільники сіл Пряжів та Гадзинка цього ж району. Всього у Житомирському районі було підготовлено і відправлено в партизанські загоони 1447 чол., 1536 гвинтівок, 22 кулемети, 5 автоматів, 40 пістолетів, 492 гранати й 59 739 патронів. Підпільники Ємільченського, Лугінського, Новоград-Волинського, Олевського та Ярунського районів Житомирської області підготували і відправили в загоони і в з'єднання 2752 партизани, які мали на озброєнні 865 гвинтівок, 48 кулеметів, 3 міномети, 401 гранату та 650 снарядів⁵.

У червні 1942 р. до Ровенської області прибули дві групи армійських розвідників під командуванням батальйонного комісара А. П. Бринського та майора С. М. Корчева. Групи зв'язалися з під-

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 123, арк. 259, 264.

⁴ Там же, спр. 173, арк. 269.

⁵ Там же, спр. 13, арк. 37, 44; 78, 90, 119, 123.

пільниками, організували нові підпільні групи в Дубровицькому і Володимирецькому районах. Підпільники допомагали розвідникам збирати відомості про ворога, створити великі людські резерви. За рахунок цього розвідувальні групи швидко збільшилися і об'єдналися в партизанський загін, який у лютому 1943 р. налічував 400 чол. Крім цього, підпільники Морочненського району організували 3 нових партизанських загони загальною кількістю 300 чол., ще 200 чол. було в резерві. Підпільники Висоцького району відправили в загін 284 чол.

Всього в районах Ровенської області під керівництвом підпільного обкому КП(б)У діяло 165 підпільних партійних, комсомольських та патріотичних організацій, в яких брало участь 1600 радянських патріотів. Із створених підпіллям резервів у партизанські формування прийшло 7 тис. чол. (2100 було переправлено через лінію фронту до лав Червоної Армії, близько 500 — зараховано в партизанські загони) ⁶.

ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та Ставка Верховного Головнокомандування вимагали від командування партизанських формувань і партійних організацій активніше створювати агентурну мережу та базу сприяння підготовці прихованих партизанських резервів.

В радіограмі секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка, направленої на ім'я командира партизанського з'єднання Київської області І. А. Хитриченка, говорилося: «ЦК КП(б)У просить Вас сповістити, як справа з поверненням із Києва товаришів, посланих для зв'язку з парт-організаціями, населенням. Бажано, щоб послали в Київ людей з метою перепроверки одержаних відомостей» ⁷. Йшлося про відрядження в районі області та до Києва 46 командирів і 150 бійців-партизанів (групами по 3—5 чол.) для встановлення зв'язку з підпільними організаціями. Метою цього завдання було посилення роботи по створенню нових партизанських загонів за рахунок резервів партійного підпілля. Протягом місяця із резервів підпілля було створено 6 партизанських загонів у Жашківському, Тетіївському, Ставищенському і Володарському районах. Київська підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», очолювана Г. С. Кочубеєм, відправила в загони Таранущенко і Збанацького при допомозі групи зв'язкових Кузьміна 200 чол., Святошинська підпільна організація поповнила формування народних месників більш як 200 партизанами і ще мала в резерві без зброї 75 чол. Підпільники Бпшівського району М. В. Кошевий, І. А. Осипенко, В. К. Бондар створили резерв з 397 чол., на базі якого виник боєздатний партизанський загін ⁸. Підпільники Великополовецького району передали загонам із свого резерву 380 чол., 74 гвинтівки, 10 автоматів, 13 пістолетів, 3 кулемети, 84 гранати, а з решти резерву створили місцевий загін ⁹.

За період з 1941 по 1944 рік підпільні організації Київщини передали партизанським формуванням 4064 чол., 52 кулемети, 3333 гранати, 955 кг вибухівки, 500 комплектів обмундирування і значну кількість боєприпасів.

Славутсько-Шепетівське підпілля Кам'янець-Подільської області тільки в партизанський загін А. З. Одухи направило з резерву 1 тис. чол. Більшість з них — бійці та командири Червоної Армії, визволені підпільниками з фашистського табору. Проскурівське підпілля, керуване М. А. Храновським, передало в діючий загін 150 чол. і мало в резерві 190. Партизанський резерв, створений підпільниками Плужанів-

⁶ Там же, спр. 98, арк. 13—15, 23—24, 58, 65.

⁷ Там же, спр. 27, арк. 90.

⁸ Там же, спр. 25, арк. 340, 433.

⁹ Там же, спр. 26, арк. 218.

ського району, складався з 583 чол., з яких 490 передали у діючий загін, озброївши їх 54 гвинтівками і 12 пістолетами. В Ляховицькому і Теофіпольському районах до резерву входило 450 чол. Тільки за період з травня по серпень 1943 р. Кам'янець-Подільський обком партії зміг залучити з резервів у діючі партизанські загони 1976 чол. Зокрема, Кам'янець-Подільська міська підпільна партійна організація передала 253 чол. і в резерві мала 2270, з яких 70% влилися в ряди Червоної Армії¹⁰.

Важливим джерелом резервів були загони самооборони, які здебільшого створювалися за ініціативою підпільних обкомів партії та командування загонів і з'єднань у селах, що знаходилися на території партизанських країв та зон, де фактично продовжували існувати радянські порядки. Сюди окупанти проникали тільки з допомогою великих каральних загонів і то не надовго. Жителі цих сіл прагнули зі зброєю в руках боротися проти ненависного ворога, але недостатня кількість зброї в загонах не давала змоги прийняти до них усіх бажаних. У зв'язку з цим підпільний обком партії та командування партизанських формувань рекомендували партійному підпіллю цих сіл створити загони самооборони, до складу яких входили всі дорослі, спроможні тримати зброю. Бійці цих загонів несли охоронну службу по своїх селах, ходили в дозори, вели розвідку, вивчали зброю та партизанську тактику. При появі каральних загонів застави самооборони влаштували засідки і вступали в бій, даючи змогу населенню відійти в ліс і вигнати туди свою худобу. Тим часом зв'язківці повідомляли командуванню партизанських загонів про наступ карателів. Таким чином, партизанські резерви із загонів самооборони загартувалися в боях і були надійним поповненням рядів народних месників.

У Сумській області в селах, розташованих на південно-західній околиці Брянського лісу, в загонах самооборони налічувалося 5 тис. чол.¹¹.

У звіті про бойову діяльність керованого ним з'єднання Герой Радянського Союзу, генерал-майор О. М. Сабуров відзначив, що за період рейду з Сумської області в Полісся воно збільшилося за рахунок резервів партійного підпілля з 1408 чол. до 2620. На Правобережній Україні завдяки резервам, створеним у Волинській, Ровенській та інших областях, з'єднання виросло до 3855 чол. В загонах самооборони сіл партизанського краю, де був розташований партизанський аеродром з'єднання Сабурова, налічувалось близько 1 тис. чол.¹².

У Вищедубечанському районі Київської області, в міжріччі Дніпра та Прип'яті, діяв партизанський загін «Перемога» (командир С. Ю. Науменко). Він відбив колону радянських людей у кількості 3500 чол., яких фашисти гнали в Німеччину. З числа звільнених 300 чол. стали партизанами, 787 увійшли до складу загонів самооборони, а решта знаходилася в резерві¹³.

Коли з'єднання двічі Героя Радянського Союзу, генерал-майора О. Ф. Федорова перебазувалося з Чернігівської області до Волинської, де був організований обком партії, то першим заходом обкому та партизанського командування було те, що вони розіслали 186 комуністів та комсомольців у райони для налагодження зв'язку з партійним підпіллям з метою створення нових підпільних організацій. Протягом десяти місяців Волинський обком партії створив 11 підпільних райкомів

¹⁰ Там же, стр. 72, арк. 8, 59, 60; стр. 73, арк. 8, 102.

¹¹ Там же, стр. 15, арк. 16.

¹² Там же, арк. 117, 118.

¹³ Там же, стр. 27, арк. 50.

партії, 9 райкомів комсомолу, 67 первинних партійних та 61 комсомольську організацію. Загальна кількість підпільників складала 600 комуністів і комсомольців та близько 4 тис. безпартійних. Багато з них входило до складу загонів самооборони. Це був резерв для поповнення партизанських загонів¹⁴.

На жаль, не всі підпільні обкоми партії та формування народних месників вели облік партизанських резервів. Тому загальної їх кількості та використання на окупованій території України показати неможливо. Дослідження даної теми приверне увагу істориків, які доповнять сторінки героїчної боротьби радянського народу в роки війни новими знахідками.

¹⁴ Там же, спр. 4, арк. 429.

До 50-річчя братніх союзних республік

СПІВРОБІТНИЦТВО НАРОДІВ СРСР В ОСВОЄННІ ГОЛОДНОГО СТЕПУ

К. А. АМАНКУЛОВ

Славною сторінкою в історію нашої Батьківщини, у літопис чудових звершень радянського народу назавжди увійшла героїчна епопея освоєння цілинних і перелогових земель. Волею Комуністичної партії, самовідданою працею радянських людей ці раніше не оброблювані землі перетворено у квітучий край. На них вирости високомеханізовані радгоспи, збудовано багато промислових підприємств, сучасні наукові центри, у цілинних районах на сході країни створено велику зернову базу.

Видатним подвигом радянського народу назвав освоєння цілини Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Це була справжня школа інтернаціонального виховання трудящих. «Освоєння цілини,— зазначав Л. І. Брежнев на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю цієї знаменної події,— є зримим втіленням ленінської політики дружби і взаємодопомоги народів, які населяють нашу країну,— політики, яку партія послідовно проводить ось уже більш як півстоліття... Цілина, піднята спільними зусиллями казахів і представників мало не всіх інших націй країни,— це чудовий приклад соціалістичного інтернаціоналізму»¹. Значний вклад в освоєння безкрайніх цілинних просторів, зокрема Голодного степу, зони Каракумського каналу і Каршинського степу, разом з усіма братніми народами СРСР внесли трудівники Узбекистану і Казахстану.

Спроби освоєння Голодного степу розпочалися ще в минулому столітті. Однак за 40 років царському уряду вдалося спорудити зрошувальні системи лише на площі 34 тис. га. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін неодноразово наголошував на необхідності використання зрошення для освоєння необроблених

¹ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

земель. 17 травня 1918 р. він підписав декрет Раднаркому «Про асигнування 50 млн. крб. на зрошувальні роботи в Туркестані і про організацію цих робіт». Отже, ще в ті тяжкі для молодого Радянської республіки часи вождь революції накреслив шляхи розвитку бавовництва в Голодному степу, ще відіграло певну роль у зміцненні економіки Туркестану, розширенні сировинної бази текстильної промисловості.

Новий етап в освоєнні Голодного степу розпочався після прийняття 6 серпня 1956 р. ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР постанови «Про зрошення та освоєння цілих земель Голодного степу в Узбецькій РСР і Казахській РСР для збільшення виробництва бавовни»². В ній, зокрема, зазначалося, що найближчим часом необхідно обводнити 300 тис. га, з них 200 тис. га в Узбецькій РСР і 100 тис. га в Казахстані. На цих землях планувалося створити 34 радгоспи (23 — в Узбекистані і 11 — в Казахстані). Однак, як показала практика, існування в Узбекистані, Казахстані і Таджикистані розрізних будівельних організацій, які займалися спорудженням зрошувальних систем у Голодному степу, утруднювало проведення цих робіт. Тому ЦК і Рада Міністрів СРСР прийняли рішення про утворення на базі Головного управління по зрошенню та освоєнню земель Голодного степу при радах міністрів Узбецької, Казахської і Таджицької РСР єдиного міжреспубліканського Головного управління по зрошенню та освоєнню цілих земель Голодного степу («Головголодностепбуд») ³. Це значно зміцнило економічні взаємозв'язки між трьома республіками і прискорило освоєння Голодного степу.

Питання розширення площ під посіви бавовнику детально обговорювалося на XVI з'їзді Компартії Узбекистану, який відбувся у 1956 р. В його рішеннях підкреслювалося, що освоєння Голодного степу є першочерговою, всенародною справою. Завдання полягало в тому, щоб у найближчі роки перетворити Голодний степ у квітучий край, який давав би країні велику кількість бавовни та іншої сільськогосподарської продукції⁴. У республіканській та місцевій пресі було опубліковано звернення Центрального Комітету Компартії Узбекистану, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради Узбецької РСР до робітників і робітниць, колгоспників і колгоспниць, будівельників, працівників водного і сільського господарства, науки і культури, до всіх трудящих Узбецької РСР, до радянської молоді із закликом взяти активну участь в освоєнні земель Голодного степу⁵.

На цей заклик відгукнулися тисячі представників інтелігенції, демобілізованих воїнів Радянської Армії, студентів вузів і технікумів. До 1963 р. сюди прибуло більше 12 тис. спеціалістів з України, Казахстану, Таджикистану, Туркменії, Вірменії, Азербайджану та інших союзних республік⁶. Виявили бажання працювати в Голодному степу випускники шкіл ФЗН із Запоріжжя, Смоленська, Кургана та багатьох інших міст. Ось рядки із заяви комсомольця П. Хамраєва з м. Чарджоу Туркменської РСР, надісланої в Ташкентський обком ЛКСМУз: «Дізнавшись про новий комсомольський похід на голодностепську цілину, я вирішив поїхати туди і працювати на одній з новобудов. У мене немає спеціальності, але я хочу працювати і вчитися, докласти всіх зусиль для будівництва комунізму...»⁷. Аналогічні заяви написали тисячі робітників

² «Правда», 7 серпня 1956 р.

³ Резолюции и решения съездов Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, 1957, стор. 479.

⁴ Там же.

⁵ «Кизил Узбекистон», 13 листопада 1956 р.

⁶ З. Р. Рахимабаева. В братской семье народов, Ташкент, 1963, стор. 64.

⁷ «Ленинская смена», 1 березня 1962 р.

і спеціалістів. Лише в 1962 р. за комсомольськими путівками, за покликом молодих сердець в радгоспи Голодного степу прибуло більше 3 тис. юнаків і дівчат⁸. Самі назви багатьох голодностепських радгоспів і робітничих селищ: «Москва», «Ленінград», «Самарканд», «Фергана», «Андіжан», — немов свідoctва про народження, говорять про те, хто їх створював.

З різних куточків нашої неосяжної Батьківщини в Голодний степ прибували ешелони з новою технікою, будівельними матеріалами тощо. З Києва, Челябінська, Коврова і Волгограда надходили трактори, екскаватори, шляхові машини, бульдозери, з Москви і Ленінграда — пересувні електростанції та грузовики, з Латвії та Литви — сільськогосподарські машини та запасні частини до них. У промислових центрах країни під керівництвом партійних організацій, при активній участі профспілок і комсомолу розгорнувся патріотичний рух за достроковий випуск техніки для освоєння нових земель. Наприклад, у другому кварталі 1961 р. — значно раніше встановленого строку — колектив Мінського автозаводу виготовив для узбецьких братів великі самоскиди⁹. Загалом близько 300 фабрик і заводів поставляли голодностепським цілинникам усю необхідну техніку. Завдяки цьому в січні 1966 р. на ударній комсомольській будові працювало 3428 автомашин, з них — 1238 вантажних, 1303 самоскиди та ін. У доповіді першого секретаря ЦК Компартії Узбекистану Ш. Р. Рашидова на урочистому засіданні, присвяченому 40-річчю Узбецької РСР та Компартії Узбекистану, зазначалося: «Ми широко вдячні за допомогу і співробітництво всім народам Радянського Союзу — народам-братом, дружба яких перетворилася на справжню спорідненість».

Як відомо, основний шлях збільшення виробництва сільськогосподарської продукції — це інтенсифікація сільського господарства на основі широкого впровадження механізації, електрифікації та хімізації. Трудівники голодностепських радгоспів виступили ініціаторами застосування комплексної механізації під час обробітку посівів бавовнику. Для цього вони використовували більше 6 тис. тракторів, 2679 бавовнозбиральних агрегатів та іншу техніку¹⁰.

Братерська дружба між народами СРСР знайшла вияв і в тому, що місцеві майстри вирощування високих урожаїв бавовнику, зокрема І. Шадієв, К. Абдуразаков, І. Ахунова, охоче передавали свій багатющий досвід українцям, білорусам, литовцям, які приїхали працювати в Голодний степ. Лише в 1965 р. тут було створено 5 шкіл передового досвіду, де навчалася 466 чол. Теоретичні заняття поєднувалися з практичними, під час яких слухачі знайомилися з прийомами обробітку бавовнику.

Яскравим свідченням піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про дальший розвиток продуктивних сил Голодного степу було створення в лютому 1963 р. у складі Узбецької Радянської Соціалістичної Республіки Сирдар'їнської області, що дало змогу оперативніше вирішувати різні питання освоєння районів Голодного степу.

Завдяки допомозі всіх братніх народів СРСР працівники сільськогосподарства Голодного степу досягли великих успіхів. У 1967 р. Сирдар'їнська область здала Батьківщині півмільйона тонн бавовни-сирцю, або на 205 тис. т більше, ніж у 1962 р.¹¹... За досягнуті успіхи

⁸ Партархів Сирдар'їнського обкому Компартії Узбекистану, ф. 255, оп. 1, спр. 5, арк. 40.

⁹ К. Фазылходжаєв. Одна Родина, одна судьба, Ташкент, 1968, стор. 158.

¹⁰ Там же, стор. 169.

¹¹ Р. Нишанов. Интернационализм — знамя наших побед, Ташкент, 1970, стор. 91.

Указом Президії Верховної Ради СРСР область була нагороджена орденом Леніна. Минулого року трудівники ланів Узбекистану виростили небачений в історії бавовництва врожай — 4900 тис. т, в тому числі Сирдар'їнської області — більше 600 тис. т.

Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. передбачено протягом дев'ятої п'ятирічки «продовжити роботи по розвитку нового великого району бавовництва в Каршинському степу, збільшенню зрошуваних площ у Голодному степу...»¹². Загалом в Узбекистані за цей період має бути введено в експлуатацію вдвоє більше земель, ніж за попередню п'ятирічку.

Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед трудівниками середньоазіатських республік складне завдання — протягом найближчих 10—12 років освоїти всі цілинні землі Голодного степу. Його виконання буде значним вкладом у створення матеріально-технічної бази комунізму.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 323.

УЧАСТЬ МОЛОДИХ БУДІВЕЛЬНИКІВ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВІ ТАШКЕНТА

Н. П. БАРАНОВСЬКА

Юнаки і дівчата нашої країни беруть активну участь у здійсненні грандіозних планів комуністичного будівництва. Оцінюючи діяльність комсомолу, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ сказав: «Комсомольці скрізь на передових рубежах. Вони всюди, де потрібні полум'яне серце, допитливість розуму, енергія та ініціатива»¹. Переконливим прикладом глибокого патріотизму радянської молоді є її участь у відбудові Ташкента, який постраждав від землетрусу 1966 р. В результаті стихійного лиха було зруйновано 2 млн. м² житла, або 42% житлового фонду міста².

З перших годин катастрофи мешканці столиці Узбекистану відчули підтримку партії і уряду, братніх республік, всього радянського народу. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 14 червня 1966 р. прийняли постанову «Про подання допомоги Узбекиській РСР в ліквідації наслідків землетрусу в Ташкенті», в якій ставилося завдання відродити зруйноване місто. Всі союзні республіки взяли зобов'язання за рахунок власних фондів збудувати спільними зусиллями 1002,9 тис. м² житла.

Значний внесок у відбудову Ташкента мали зробити будівельники України, перед якими стояло завдання звести 160 тис. м² житла та ряд об'єктів культурно-побутового призначення³. Велика роль у виконанні накреслених зобов'язань належала комсомольцям і молоді тресту «Укрбуд» в Ташкенті. У жовтні 1966 р. в складі 10 будівельно-монтажних поїздів, надісланих з 8 областей України, їх налічувалося близько 1700 чол., або понад 75% всього колективу будівельників⁴. При кожному

¹ «Радянська Україна», 24 квітня 1974 р.

² Народы СССР — Ташкенту. Сборник документов, Ташкент, 1970, стор. 6, 39.

³ «Правда Востока», 30 серпня 1966 р.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 119, арк. 61.

поїзді почали діяти комсомольські організації. Був створений комсомольський штаб тресту, яким керував ЦК ЛКСМ України⁵. Його рішення та рекомендації допомогли молодим будівельникам краще організувати виробничу, громадсько-політичну та культурно-масову роботу.

З перших днів перебування на узбецькій землі комсомольці тресту під керівництвом партійної організації активно впливали на життя молодіжного колективу будівельників, оперативно розв'язували невідкладні виробничі справи. Комітет профспілки, адміністрація тресту та комсомольський штаб з допомогою комітетів комсомолу будівельно-монтажних поїздів залучали молодь до боротьби за дострокову здачу житлових будинків в експлуатацію, проводили організаторську і роз'яснювальну роботу по визначенню кожним молодим будівельником особистого вкладу у відбудову Ташкента і широко висвітлювали в пресі участь юнаків та дівчат у цій важливій справі.

У результаті великої організаторської роботи парткому і комсомольського штабу тресту «Укрбуд» творче змагання стало нормою виробничого життя молодих будівельників. 36 комсомольсько-молодіжних бригад працювали на відповідальних ділянках виробництва, були заспівувачами багатьох трудових починань. Комсомольці і молодь активно включалися в змагання «за перший бетон», «за першу арматуру», «за першу кладку». З патріотичною ініціативою виступила комплексна комсомольсько-молодіжна бригада Л. Нагорянського. Члени бригади поставили перед собою завдання виконувати «комсомольську норму», тобто щодня давати 120% виробітку. Комсомолка Л. Васько запропонувала працювати за принципом — «Мій вклад у відродження та будівництво міста Ташкента». Почин молоді тресту знайшов широкий відгук на всіх будовах міста. Міський штаб ЛКСМ, який було створено для координації діяльності комсомольських організацій поїздів братніх республік, рекомендував досвід роботи комсомольців з України всім будівельним поїздам⁶.

У 1966 р. за високі трудові показники перехідними вимпсами та грошовими преміями ЦК ЛКСМ Узбекистану, Головташкентбуду і Узпрофради було нагороджено комплексні комсомольсько-молодіжні бригади В. Долженка (донецький будівельно-монтажний поїзд) та Г. Глебова (одеський поїзд). В бригаді В. Долженка норма виробітку становила 295%, а в бригаді Г. Глебова — 186⁷. Тоді ж колектив тресту «Укрбуд» завоював перехідний Червоний прапор ЦК Компартії Узбекистану, Ради Міністрів Узбецької РСР та Узпрофради і одержав грошову премію розміром 5 тис. крб.⁸

Комсомольці і молодь тресту разом з усім колективом високими трудовими показниками зустрічали славні річниці Радянської влади й Ленінського комсомолу. Особливо відзначилася комплексна комсомольсько-молодіжна бригада П. Кравчука з першого київського будівельного поїзда, яка в повному складі приїхала з Києва до столиці Узбекистану. До комсомольського ювілею бригада здала 80-квартирний будинок, за що була нагороджена перехідним Червоним вимпелом ЦК ЛКСМ Узбекистану⁹. А напередодні 49-ї річниці Великого Жовтня колектив тресту «Укрбуд» зробив вагомий дарунок місту — 220 нових квартир¹⁰.

⁵ Там же, арк. 62.

⁶ «Украинский строитель» (орган парткому, об'єднаного будкому профспілки, комітету комсомолу і адміністрації тресту «Укрбуд» в Ташкенті), 1 вересня 1966 р.

⁷ Там же, 22 грудня 1966 р.

⁸ Там же, 9 лютого 1967 р.

⁹ Там же, 6 жовтня 1966 р.

¹⁰ Там же, 10 листопада 1966 р.

Всього ж від початку відбудови до кінця року будівельники України спорудили 22 будинки загальною площею 45,5 тис. м² при плані 30 тис.¹¹ Трест «Укрбуд» протягом року чотири рази нагороджувався перехідним Червоним Прапором.

У 1967 р. зародилися нові форми соціалістичного змагання. В ювілейному році українські будівельники за планом мали здати в експлуатацію 80 тис. м² житла. Щоб виконати це завдання, треба було використати всі можливі резерви. Самовіддано працювали на об'єктах ювілейного року комсомольсько-молодіжні бригади. Однією з ефективних форм піднесення їх трудової активності стали виробничі конкурси. Юнаки та дівчата взяли активну участь у конкурсі бригад мулярів та штукатурів, оголошеному з метою поліпшення організації виробництва та впровадження передового досвіду. Переможцем вийшла комсомольсько-молодіжна бригада М. Борхаленка з київського поїзда № 3. Їй було вручено приз «Срібну кельму» та грошову премію¹².

Величезне напруження, з яким працював колектив «Укрбуду», дало свої наслідки. Уже в серпні 1967 р. державна комісія прийняла від будівельників УРСР 58 тис. м² збудованого житла¹³. Відзначаючи великий внесок тресту у відродження Ташкента, ЦК Компартії Узбекистану, Верховна Рада Узбекиської РСР, Рада Міністрів республіки та Узпрофрада нагородили його Пам'ятним прапором¹⁴. Ташкентський міськком Компартії Узбекистану та виконком міської Ради депутатів трудящих на високі виробничі показники, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Великого Жовтня, занесли колектив тресту «Укрбуд» до «Книги пошани міста Ташкента»¹⁵. Ряд комсомольсько-молодіжних бригад були відзначені Червоними вимпелами ЦК ЛКСМ Узбекистану, Головташкентбуду та республіканського комітету профспілки робітників будівництва та промисловості будівельних матеріалів¹⁶.

Молодь тресту «Укрбуд», демонструючи високе розуміння свого інтернаціонального обов'язку, намагалася зробити все, щоб якомога швидше завершити відбудову зруйнованого землетрусом міста. Вона активно включилася у боротьбу за виконання рішення бюро ЦК ВЛКСМ про участь комсомольців і молоді в змаганнях за дострокове виконання восьмого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. І коли виникла проблема нестачі робочих рук, фахівців тієї чи іншої професії, молоді будівельники швидко опановували її. Так, у бригаді А. Дяченка з дніпропетровського поїзда це було плиточників-лицювальників. Щоб швидше здати в експлуатацію будинок, майже всі члени бригади опанували цю професію¹⁷.

Особливо яскраво проявилася організаторська роль комсомолії тресту на будівництві експериментальної школи, яке було оголошене ударним комсомольським об'єктом. Партійна організація тресту позитивно оцінила змагання за звання бригади ім. 50-річчя ВЛКСМ, яке розгорнулося між 8 комсомольсько-молодіжними бригадами київського поїзда № 2. Щомісяця підводилися підсумки роботи. Висока продуктивність праці стала повсякденним явищем. Набагато перевиконуючи змінні завдання, колектив комсомольсько-молодіжної бригади М. Дем'яна укладав за день 90 м³ бетону, а в бригаді електрозварників М. Бурноса

¹¹ К. Фазылходжаев. Одна Родина — одна судьба. К истории дружбы узбекского народа с братскими народами СССР, Ташкент, 1968, стор. 226.

¹² «Правда Востока», 5 березня 1969 р.

¹³ Народы СССР — Ташкенту, стор. 100.

¹⁴ «Украинский строитель», 5 листопада 1967 р.

¹⁵ Там же, 16 листопада 1967 р.

¹⁶ Народы СССР — Ташкенту, стор. 107.

¹⁷ «Украинский строитель», 4 січня 1968 р.

фактичний виробіток на одного члена складав 164%¹⁸. Ініціатива молоді, її творчий пошук поширювалися на всі процеси виробництва. Молоді раціоналізатори зробили свій внесок у справу його вдосконалення. Бригадир штукатурів І. Войтюк, наприклад, запропонував одним насосом обслуговувати одноразово дві ланки. Це збільшило продуктивність праці в півтора рази¹⁹. А коли на будівництво почали з переборами надходити будівельні матеріали, комсомольський штаб разом з адміністрацією написали відкритого листа постачальникам з проханням докласти максимум зусиль та енергії до збільшення випуску залізобетонних конструкцій²⁰.

Незважаючи на труднощі та складні кліматичні умови, темп будівельних робіт був постійно високим, а напружений графік виконувався своєчасно. На початку 1969 р. будівництво найбільшої в республіці школи було завершено. У новому навчальному році вона широко розкрила двері для 2600 учнів. Ця вагома трудова перемога колективу складалася із зусиль окремих будівельників, таких як бетонниця Н. Верисова (раніше працювала за комсомольською путівкою на будівництві Братська), як бригадир однієї з кращих у тресті бригад монтажників Г. Ломачук (він одним з перших приїхав до Ташкента, маючи вже десятирічний стаж роботи на різних будовах країни) та багатьох інших.

Величезна організаторська і виробнича діяльність колективу тресту «Укрбуд» дала свої наслідки. Вже наприкінці 1968 р. деякі будівельно-монтажні поїзди виконали свою виробничу програму. 164 тис. м² житлової площі, експериментальна школа, два дитячі садки, ряд магазинів і кафе — такий вагомий дарунок українського народу Узбекистану²¹.

Комсомольцям і молоді, які відбудовували Ташкент, була притаманна висока суспільно-політична активність. Вона проявлялася, зокрема, в організації груп «Комсомольського прожектора» при кожному будівельному поїзді. «Прожектористи» проводили рейди перевірок і розробляли ділові рекомендації щодо поліпшення організації праці. Газета «Український строитель» регулярно друкувала на своїх сторінках результати цих перевірок, порушувала важливі питання організації роботи колективу. 138 її номерів, що вийшли з друку, містили велику кількість матеріалів про досягнення молоді, її внесок у відбудову Ташкента. За ініціативою комітету комсомолу було організовано також радіогазету «Юність України».

Під час перебування в Ташкенті між будівельниками братніх республік та узбецькими трудовими колективами склалися дружні взаємини. Творче змагання, обмін передовим досвідом та взаємодопомога стали основою контактів комсомольсько-молодіжної бригади В. Лобача з харківського будівельно-монтажного поїзда та бригади відомого узбецького будівельника Холходжи Бохадирова²².

У напруженій праці та спільному відпочинку зародилася міцна дружба між комсомольською організацією тресту «Укрбуд» та молоддю міста. Передові будівельники були делегатами Чіланзарської районної, міської та обласної комсомольських конференцій²³. Комсомольська організація тресту шефствувала над школярами Чіланзарського району²⁴. Особливо тісні контакти підтримували кияни та учні ташкентської школи № 110. Посланців України запрошували на заводи, фабрики,

¹⁸ Там же, 28 березня 1968 р.

¹⁹ Там же, 15 червня 1967 р.

²⁰ Там же, 18 липня 1968 р.

²¹ Ташкент — город братства. Сборник документов, Ташкент, 1969, стор. 20.

²² «Український строитель», 25 серпня 1966 р.

²³ Там же, 30 квітня 1968 р.

²⁴ Там же, 8 грудня 1966 р.

в колгоспи та радгоспи і скрізь зустрічали з щирою вдячністю й душевним теплом. Зміцненню добрих стосунків сприяли також зустрічі й вечори, які організовувалися силами самодіяльних артистів. За час перебування в Ташкенті молодь з України показала 70 концертних програм²⁵. У свою чергу, організації і підприємства міста, які шефствували над українськими будівельниками, лише за один рік організували 74 концертні програми. Частими гостями українців були колективи художньої самодіяльності лампового заводу ім. В. І. Леніна, швейної фірми «Червона зоря», авторемонтного заводу та інших підприємств²⁶.

Найрізноманітніші форми культурно-масової роботи спрямовувалися на піднесення активності молоді в позаробочий час. Лише з травня до вересня 1966 р. в містечку українських будівельників було прочитано 36 лекцій, проведено 32 зустрічі з артистами театрів та учасниками художньої самодіяльності, продемонстровано 48 художніх і 46 хронікально-документальних фільмів, проведено кілька змагань «Клубу веселих та дотепних»²⁷. До послуг юнаків та дівчат було 11 червоних кутків та клуб «Будівельник». Проводилися огляди художньої самодіяльності, в яких тільки в 1966 р. взяло участь понад 500 чол.²⁸. Молодь тресту активно виступила під час Всесоюзного огляду самодіяльного мистецтва²⁹.

Однією з цікавих сторінок в житті молодих будівельників України, що відбудовували столицю братнього Узбекистану, була організація фізкультурно-масової та спортивної роботи. Комсомольці і молодь за короткий час спорудили спортивну базу тресту. Укрпрофрада, Центральна Рада ДСТ «Авангард» та ЦК ЛКСМ України допомогли придбати спортінвентар та обладнання³⁰. Велику допомогу в організації спортивної роботи подало місцеве спортивне товариство «Мехнат»³¹.

Перша спартакіада колективу будівельників, проведена влітку 1966 р., охопила майже 1300 чол. З великим ентузіазмом відгукнулася молодь на заклик взяти участь у спортивних іграх, присвячених 50-річчю ВЛКСМ. Була розіграна особиста першість з найрізноманітніших видів спорту³². У другій спартакіаді тресту, присвяченій 50-річчю Великого Жовтня, виступило близько 3 тис. чол.³³. Змагання проводилися також між українськими будівельниками й спортивними колективами Ташкента та інших братніх республік.

Творча і самовіддана праця 16-тисячного колективу комсомольців і молоді братніх республік на узбецькій землі сприяла тісному єднанню радянських народів, зміцненню непорушних уз дружби і братерства. Кожен із загонів будівельників був складовою частиною великого і дружного колективу, який своїми злагодженими зусиллями допомагав узбецьким трудящим підвести з руїн столицю Узбекистану.

²⁵ Там же, 30 серпня 1968 р.

²⁶ Там же, 22 червня 1967 р.

²⁷ Там же, 21 липня, 4 і 11 серпня, 8 вересня 1966 р.

²⁸ Там же, 29 вересня, 10 жовтня 1966 р.; 21 березня, 6 червня 1968 р.

²⁹ Там же, 22 червня 1968 р.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 115, арк. 29; «Український строитель», 29 грудня 1966 р.

³¹ «Український строитель», 21 липня 1966 р.

³² Там же, 25 липня 1966 р.

³³ Там же, 8 лютого 1968 р.

РОЗКВІТ РАДЯНСЬКОГО ТУРКМЕНИСТАНУ
В БРАТНІЙ СІМ'І НАРОДІВ СРСР

А. КАРРИЄВ

Незабаром туркменський народ і всі трудящі Радянського Союзу урочисто відзначать знаменну дату — 50-річчя з дня утворення Туркменської РСР і Комуністичної партії Туркменистану. Це світле і радісне свято — свідчення торжества ленінської національної політики, ідей Великого Жовтня.

Засновник Комуністичної партії і першої у світі соціалістичної держави В. І. Ленін, характеризуючи взаємовідносини націй і народностей в минулому, писав: «Проклята історія самодержавства залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* робітничих класів різних народностей, яких гнобить це самодержавство. Така відчуженість є величезне зло...»¹. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила пригнобленим в минулому народам Росії широкий шлях для вільного історичного розвитку.

Втілення в життя ленінської національної політики, зміцнення й розвиток дружби між народами мали і мають величезне значення для долі народів Середньої Азії, в тому числі і для туркменського, зокрема для розвитку їх національної державності, розквіту економіки й культури. Під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, з допомогою всіх братніх народів СРСР і насамперед російського республіки Середньої Азії та Казахстану перейшли до соціалізму, обминувши капіталістичний шлях розвитку.

В. І. Ленін, наша партія добре розуміли, що підготовка до революції в такій різнонаціональній величезній країні, як Росія можлива лише при наявності чіткої і ясної програми з національного питання. Тому цьому важливому політичному питанню приділялася велика увага. Одразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ЦК РКП(б) і уряд РРФСР приступили до проведення необхідних заходів щодо здійснення повної рівноправності народів Росії. З ініціативи В. І. Леніна 22 листопада 1917 р. Радянський уряд прийняв звернення «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу». В цьому зверненні були такі слова: «Віднині ваші вірування і звичаї, ваші національні і культурні установи оголошуються вільними і недоторканими. Влаштовуйте своє національне життя вільно і безперешкодно. Ви маєте на це право. Знайте, що ваші права, як права всіх народів Росії, охороняються всією могутністю революції та її органів, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»². 1 травня 1918 р. на V Крайовому з'їзді Рад Туркестан урочисто проголошується Автономною Радянською Соціалістичною Республікою у складі РРФСР.

Під впливом Жовтневої революції розгорталися антиімперіалістичні, антифеодальні революції в Хівинському ханстві і Бухарському еміраті, які були в той час оплотом внутрішньої реакції, підтримуваної міжнародним імперіалізмом. Протягом 1920 р. трудящі Хіви і Бухари під керівництвом Комуністичної партії повалили владу хана й еміра і створили у себе народні радянські республіки.

Радянський уряд і особисто В. І. Ленін подали трудящим Середньої Азії необхідну допомогу і підтримку. За пропозицією В. І. Леніна у жовтні 1919 р. створюється Комісія ВЦВК і Раднаркому РРФСР у справах Туркестану. До її складу ввійшли В. В. Куйбишев,

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 230.

² В. І. Ленин о Средней Азии и Казахстане, Ташкент, 1960, стор. 358.

М. В. Фрунзе, Я. Е. Рудзутак та інші. Вона відіграла велику роль у зміцненні Радянської влади в Туркменії. В 1918 р. з Радянської Росії в Середню Азію було надіслано 20 тис. гвинтівок, 2 млн. патронів, 10 тис. гранат та інше озброєння для захисту Туркестанської АРСР від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Значною була й допомога продовольством, промтоварами. За вказівкою В. І. Леніна у квітні з РРФСР в Туркестан надійшло 200 тис. пудів борошна, 700 тис. пудів зерна, 500 тис. пудів кукурудзи тощо. 17 травня 1918 р. Володимир Ілліч підписав декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про асигнування 50 мільйонів карбованців на зрощувальні роботи в Середній Азії і про організацію цих робіт». Наприкінці 1919 р. з Радянської Росії до Туркестану було надіслано 1 млн. 740 тис. м мануфактури для робітників і бідняків-дайхан.

У червні 1920 р. В. І. Ленін особисто розробив проект постанови Політбюро ЦК РКП(б) про завдання Комуністичної партії у Туркменістані. Основу ленінських пропозицій становила ідея залучення широких мас трудящих місцевих національностей до будівництва Радянської держави. В Туркестанській АРСР передбачалося зрівняти землеволодіння російських переселенців і трудящих місцевої національності шляхом вилучення у куркулів-колонізаторів землі, яку вони самовільно захопили за царизму.

Особливу увагу Володимир Ілліч надавав зміцненню місцевих Рад. 29 червня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанови: «Про основні завдання РКП(б) в Туркестані», «Інструкція Турккомісії», «Про партійне будівництво в Туркестані». Ці документи спрямовували діяльність комуністів і всіх трудящих на розв'язання конкретних завдань соціалістичного будівництва.

Основне завдання Комуністичної партії в галузі національної політики в цей час полягало в тому, щоб допомогти раніше пригнобленим царизмом народам Росії подолати їх фактичну нерівність, ліквідувати свою економічну і політичну відсталість. Уже в перші роки Радянської влади було розроблено і здійснено широку програму заходів, спрямованих на розв'язання цього важливого історичного завдання.

Створення Туркестанської АРСР, Хорезмської і Бухарської НРР стало важливою віхою у підготовці національно-державного розмежування Середньої Азії. Створені в рамках старих, дореволюційних адміністративних поділів, ці республіки були за своїм складом багатонаціональними. Їх основне населення становили узбеки, туркмени, таджики, киргизи, причому жоден з цих народів у жодній з республік не становив компактної більшості, що не давало можливості для національно-державного устрою кожного з цих середньоазійських народів.

Досягнуті в 1921—1924 рр. народами Середньої Азії успіхи дали змогу Комуністичній партії і Радянському урядові здійснити їх національно-державне розмежування. 27 жовтня 1924 р. Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР прийняв спеціальну постанову, згідно з якою в Середній Азії відбулося національно-державне розмежування і були утворені Узбецька РСР і Туркменська РСР.

У лютому 1925 р. відбувся I Всетуркменський установчий з'їзд Рад, який прийняв декларацію про створення Туркменської РСР, постанову про добровільне її входження до складу СРСР. З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет республіки. 25 лютого на його першій сесії було обрано Президію ЦВК на чолі з Н. Айтаковим і затверджено склад Ради Народних Комісарів на чолі з К. Атабаєвим. Знаменним було те, що роботою I з'їзду Рад Туркменської РСР керував особисто М. І. Калінін.

Створення Туркменської РСР, як і інших національних республік Середньої Азії, їх добровільне входження до складу СРСР стало справжнім тріумфом ленінської національної політики нашої партії. Вперше за всю історію ці народи створили власну національну державу і почали успішно будувати соціалізм.

Індустріалізація раніше відсталого краю, створення великого механізованого сільського господарства, підготовка національних кадрів — все це закономірність соціалістичного будівництва, завдяки якій за короткий історичний строк раніше відсталі середньоазіатські народи у складі СРСР в економічному і культурному відношенні наздогнали, а багато в чому й випередили розвинуті зарубіжні держави, зокрема країни зарубіжного Сходу.

Вирішальну роль у цьому відіграла допомога республікам Середньої Азії з боку братніх народів Країни Рад. Уже в 1920 р. за рішенням уряду до Туркменістану з РРФСР надсилається устаткування для текстильних фабрик. Ешелонами йдуть такі важливі вантажі, як нафтові двигуни (200 шт.), чавун (100 тис. пудів), мідь, дрід, покрівельне і сортове залізо. По суті справи, у другій половині 20-х років з допомогою РРФСР, України, Азербайджану та інших радянських республік почали закладатися основи великої промисловості Туркменістану. В одному тільки 1926/27 господарському році він одержав від союзного уряду для цієї мети 9 млн. крб. Інтенсивно готувалися в той час і національні кадри для промисловості, сільського господарства, науки і культури. Найбільш здібних партія висувала до керівництва різними ділянками соціалістичного будівництва.

В роки першої п'ятирічки створювалися міцні основи для хімічної, нафтової промисловості, а також будівельних матеріалів. У 1928 р. в центрі Каракумів дав першу промислову продукцію завод по виплавці сірки. Особливо інтенсивно будувалися підприємства бавовноочисної, текстильної, шовкомотальної, маслоробної та інших галузей легкої та харчової промисловості. Так, в Ашхабаді у 1928 р. почала працювати шовкомотальна, а в 1930 р. — текстильна фабрика. В роки першої п'ятирічки в столиці стали до ладу швейна, взуттєва й кондитерська, в Чарджоу — шовкомотальна фабрики, в Керкі — бавовноочисний завод. Були закладені «перші цеглини» склозаводу і борошномельного комбінату в Ашхабаді, ватної фабрики і холодильників — у Чарджоу, фабрики первинної обробки вовни — в Марі. В республіці за короткий строк було збудовано понад 90 нових підприємств. Народ Туркменії на власному досвіді переконувався в тому, що завдяки втіленню в життя ленінського вчення на очах одного покоління запустіла колісь територія перетворилася на квітучий край.

У січні 1933 р. — першого року другої п'ятирічки — в Небіт-Дагу забив потужний нафтовий фонтан. За добу тільки одна свердловина давала 6—7 тис. т нафти. Так народилася нафтова промисловість нашої республіки, що посіла провідне становище в її економіці. З Москви, Ростова, Баку та інших міст багатонаціональної країни до Радянського Туркменістану надсилається сучасне обладнання для роботи у складних умовах пустелі. З братніх республік приїжджають спеціалісти. В результаті тільки протягом одного 1933 р. видобуток нафти зріс в 4,5 раза.

За короткий час Туркменія перетворилася в індустріально-аграрну республіку. На кінець другої п'ятирічки її промислова продукція становила вже 70% валової. Уже в 1940 р. середньорічна чисельність робітників і службовців в народному господарстві республіки зросла до 188,3 тис. чол.³

³ Народное хозяйство Туркменской ССР. 1922—1972 гг., Ашхабад, 1972, стор. 115.

Великих успіхів досяг Туркменістан у розвитку сільського господарства. В дореволюційні часи в ньому налічувалося всього 64 плуги і 36 бавовняних сіялки; омач, чигир, кетмень, лопата — основне знаряддя туркменського землероба в минулому. Звідси цілком зрозуміло, що соціалістичне перетворення сільського господарства в Туркменії становило складне завдання, яке було успішно здійснене нашою партією і Радянською владою на основі ленінського кооперативного плану. Від примітивного землеробства до сучасного механізованого високопродуктивного сільського господарства — такими були величезні перетворення в республіці. Будівництво соціалізму не тільки заклало базу для створення в Туркменістані важкої індустрії, а й забезпечило збільшення виробництва товарів для народу, створення мережі медичних закладів, зростання матеріального і культурного рівня трудящих.

Завдяки дружбі, тісній згуртованості радянського народу навколо ленінської Комуністичної партії багатонаціональна Країна Рад вистояла і перемогла у Великій Вітчизняній війні — найбільш жорстокій і кровопролитній з усіх воєн в історії людства.

Воїни з Туркменістану билися під Москвою і Ленінградом, під Одесою і Сталінградом. Тисячі туркменів віддали своє життя за щастя соціалістичної Вітчизни, скріпивши тим самим дружбу націй і народів Союзу РСР. В центрі Ашхабада, біля кам'яних тюльпанів, які здійнялися до блакитного неба, горить вічний вогонь. Тут завжди, навіть у морозні зимові дні, лежать квіти — знак безмежної вдячності нащадків.

На основі дальшого розвитку і зближення соціалістичних націй успішно розвивалася соціалістична економіка Радянської Туркменії. За 1946—1958 рр. в Туркменській РСР було збудовано понад 180 промислових підприємств. Особливо швидко розвивалися нафтова і хімічна промисловість, які стали провідними галузями народного господарства республіки⁴.

Квітуча соціалістична Туркменія являє собою різкий контраст з державами зарубіжного Сходу. Взяти для прикладу хоча б Туреччину. Сьогодні Туркменістан залишив далеко позаду цю країну як в економічному, так і в культурному відношенні. Більше половини продукції нашої республіки виробляють промислові підприємства, тимчасом як у Туреччині промисловість дає лише 10% національного доходу. Електроенергії на душу населення там виробляється майже в 6 разів менше, ніж в Туркменістані. В республіці тракторами обробляються всі поля, а в Туреччині — лише близько п'ятої частини посівної площі. Урожайність бавовни в нашій республіці також в 7—8 разів вища.

Сільське господарство Туркменської РСР сьогодні — багатогалузеве механізоване виробництво. На полях республіки працюють понад 55 тис. тракторів (у переведенні на 15-сильні), майже 5 тис. бавовнозбиральних комбайнів, понад тисячу зернових комбайнів, 8 тис. вантажних автомобілів тощо. Всі енергетичні потужності сільського господарства в 1972 р., наприклад, становили 3012 тис. кінських сил. Це означає, що на одного працівника колгоспу і радгоспу припадає майже 10 кінських сил енергетичних потужностей.

Успіхи республік Середньої Азії, зокрема Туркменістану, викликають повагу і захоплення за їх межами. Про це свідчать десятки і сотні висловлювань зарубіжних журналістів, учених, письменників, політиків і просто туристів, які побували в нашій країні, зокрема, в республіках Радянського Сходу. Одне з них належить літераторові Халедас-Саляму. Підбиваючи підсумки своїм враженням від цієї поїздки, він

⁴ О 50-летию Туркменской Советской Социалистической Республики и Компартии Туркменистана. Постановление ЦК КПТ. — «Блокнот агитатора», 1974, № 4.

сказав: «Я тут побачив народ, який, подібно до нас, в минулому страждав в кайданах бідунів і злиднів і який нині під захистом свободи щасливо буде в ім'я життя і свободи. Повернувшись до себе на Батьківщину, я розповім, на які досягнення і подвиги здатний воістину вільний народ»⁵. Подібні неупереджені визнання підтверджують життєвість ленінських ідей про притягальну силу соціалізму, особливо на прикладі відсталих в минулому народів, таких, як народи Середньої Азії.

План розвитку народного господарства СРСР, затверджений XXIV з'їздом КПРС, дає змогу розв'язати одну з основних проблем: на базі сучасних методів виробництва здійснити головне завдання п'ятирічки — забезпечити все зростаючі матеріальні і культурні запити населення. В ході розв'язання такої грандіозної програми ще більше згуртовуються радянські народи навколо ленінської Комуністичної партії Радянського Союзу. У справжній триумф дружби народів нашої країни вилілося святкування 50-річчя створення СРСР. Всі радянські республіки, в тому числі Туркменська РСР, були нагороджені орденом Дружби народів.

Трудівники Радянської країни ділом відповіли на заклик ЦК КПРС — перетворити третій рік п'ятирічки у рік вирішальних успіхів. У боротьбі за виконання планів дев'ятої п'ятирічки гідне місце займає і Радянський Туркменистан — республіка нафти і бавовни, хімії і каракуля, край незліченних багатств. Під цим девізом працювали колективи нафтопромислів, підприємств промисловості і транспорту, будов, колгоспів і радгоспів. У числі передовиків соціалістичного змагання в галузі промисловості були Гаурдакський сірчаний комбінат, Небіт-Дагський йодний завод, Ашхабадський завод електротехнічних виробів, Чарджоуський завод тресту великопанельного домобудування та ряд інших, які ще в листопаді виконали річні плани. Добрі показники мають й інші колективи нафтовиків, хіміків, працівники ряду галузей промисловості.

З честю завершили 1973-й рік і трудівники сільського господарства. В республіці здійснено велику програму іригаційного будівництва. Площі зрошуваних земель зросли до 744 тис. га. На 850 км простягнувся Каракумський канал ім. В. І. Леніна — унікальна гідротехнічна споруда, одна з найбільших у світі штучних водних артерій, створених руками людини⁶. В народі цей канал називають «рікою життя».

Республіка достроково виконала план третього року п'ятирічки по всіх основних видах сільськогосподарської продукції. Батьківщина одержала понад 1 млн. т бавовни — таку кількість вироблено в республіці вперше. За успіхи, досягнуті у Всесоюзному соціалістичному змаганні, і доблесті, проявлену у виконанні взятих зобов'язань по збільшенню виробництва і продажу державі бавовни, зерна та ряду інших продуктів землеробства і тваринництва в 1973 р., 3208 працівників сільського господарства нагороджено орденами і медалями СРСР, 6 з них удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці. За великі досягнення в розвитку народного господарства, і особливо у виробництві бавовни, Марійську, Ташаузьку і Чарджоуську області нагороджено орденом Леніна.

В Туркменістані, де п'ятдесят років тому 98% населення було неписьменним, розв'язання питань культурної революції і підвищення культурного рівня трудящих, особливо місцевих національностей, почалося з ліквідації неписьменності. Нині Туркменістан перетворився в

⁵ Ю. Кузнецов. Друзья на пяти континентах. Туркмениздат, 1953, стор. 15.

⁶ «Туркменская искра», 10 лютого 1974 р.

країну суцільної письменності і передової соціалістичної культури, має свою Академію наук, державний університет і п'ять інших вищих учбових закладів. В ході соціалістичного будівництва в республіці вирости чудові кадри народної інтелігенції. Нині там працює понад 127 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою, понад 4 тис. наукових співробітників, у тому числі 1570 докторів і кандидатів наук.

Яскравим показником піклування партії про народне благо є поліпшення медичного обслуговування. Якщо в Закаспійській області у 1913 р. було лише 70 лікарів, то зараз в Туркменській РСР понад 5300 лікарів і понад 17 тис. середніх медичних працівників⁷. Завдяки підвищенню матеріального добробуту населення і успіхам медицини середня тривалість життя людей зросла вдвоє.

Тісне співробітництво братніх народів у галузі культури в кожній республіці зумовлює плідний розвиток освіти, науки, літератури і різних видів мистецтва, в тому числі живопису й театру. 48 народностей Країни Рад, в тому числі туркмени, раніше не мали своєї писемності. Тепер цими мовами не тільки видаються газети і книги, а й друкуються твори класиків марксизму-ленінізму, письменників та поетів інших народів СРСР і прогресивних зарубіжних авторів.

Декади літератури і мистецтва братніх республік у Москві показали справжній розквіт культури соціалістичних націй. В результаті зближення народів їх художня творчість не тільки не втратила національної своєрідності, колориту, а навпаки збагатилася новими рисами. Досвід свідчить, що при соціалізмі народи можуть найповніше використовувати найкращі традиції в галузі культури та мистецтва. Разом з тим відбувається процес взаємозбагачення і взаємовпливу культур братніх народів.

Нині, коли перед радянським народом стоять великі, відповідальні завдання — якнайшвидше і якнайкраще, з найменшими затратами коштів і матеріалів виконати грандіозні плани дев'ятої п'ятирічки, з особливою силою відчувається дружба народів-братів СРСР.

Ленінські ідеї витримали іспит часом. Створення Радянського Союзу забезпечило всім республікам, в тому числі і Туркменській, можливість у найкоротші строки подолати відсталість і побудувати соціалістичне суспільство.

Трудящі Радянської Туркменії готуються гідно зустріти піввіковий ювілей своєї республіки і Комуністичної партії Туркменистану. Це буде святом також усіх братніх народів нашої великої Батьківщини, які успішно здійснюють історичні рішення XXIV з'їзду КПРС.

⁷ «Блокнот агітатора», 1974, № 4.

* * *

ДЕЯКІ ФОРМИ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ АРМІЙСЬКОЇ МОЛОДІ

(На матеріалах Червонопрапорного Київського військового округу.
1966—1970 рр.)

В. І. БУХАЛО

Комуністична партія приділяє неослабну увагу ідейно-політичному вихованню усіх радянських людей, формуванню у них марксистсько-ленінського світогляду, високих моральних якостей. Одним з найголов-

ніших напрямів ідеологічної роботи є інтернаціональне виховання трудящих, в тому числі й радянських воїнів. Постійно зростають інтернаціональні завдання Радянських Збройних Сил. «Наша армія,— говорив Л. І. Брежнев,— особлива армія і в тому розумінні, що вона є школа інтернаціоналізму, школа виховання почуттів братерства, солідарності і взаємної поваги всіх націй і народностей Радянського Союзу. Наші Збройні Сили — єдина дружна сім'я, живе втілення соціалістичного інтернаціоналізму»¹.

В сучасних умовах інтернаціональне виховання воїнів армії та флоту має особливо актуальне значення, що пояснюється розширенням інтернаціональних завдань Радянських Збройних Сил, які разом з дружніми арміями соціалістичних країн забезпечують захист і безпеку всього соціалістичного табору. Це обумовлено також загостренням боротьби двох ідеологій на світовій арені — комуністичної і буржуазної.

У даному повідомленні порушено деякі питання з досвіду роботи політуправління і парторганізацій Червонопрапорного Київського військового округу по інтернаціональному вихованню солдатів і сержантів в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Київський військовий округ — один з найстаріших воєнних формувань — був створений 12 березня 1919 р.². Він вписав чимало славних героїчних сторінок в літопис Радянських Збройних Сил. І в мирні дні особовий склад КВО успішно оволодіває бойовою майстерністю, примножує традиції старших поколінь. Майже кожний четвертий Герой Радянського Союзу має безпосереднє відношення до історії округу. Близько 500 з них були вихованцями його учбових закладів, більше 500 — воювало на території округу або проходило в ньому службу. Серед них — чотири рази Герой Радянського Союзу Г. К. Жуков, тричі Герої Радянського Союзу С. М. Будьонний, І. М. Кожедуб і О. І. Покришкін, льотчики-космонавти СРСР двічі Герої Радянського Союзу Г. Т. Береговий, П. Р. Попович, Герої Радянського Союзу О. О. Леонов, А. Г. Ніколаєв та ін.

22 лютого 1968 р. за великий вклад в справу зміцнення оборонної могутності Радянської держави, успіхи в бойовій і політичній підготовці і в зв'язку з 50-річчям Радянської Армії, Військово-Морського Флоту СРСР Київський військовий округ нагороджено орденом Червоного Прапора².

Питання інтернаціонального виховання воїнів були завжди в центрі уваги партійних і комсомольських організацій КВО. Вони обговорювалися на партійних, комсомольських конференціях і зборах, активах, семінарах секретарів партійних і комсомольських організацій, пропагандистів. Так, в 1968 р. політуправління округу вивчило питання інтернаціонального виховання особового складу в більшості військових колективів. На основі цих матеріалів підготувало і направило у війська огляди про роботу партійних організацій по ідейно-політичному вихованню особового складу і про досвід роботи однієї комсомольської організації³.

XXIII партійна і XIV комсомольська конференції КВО обговорили стан і заходи по дальшому поліпшенню партійно-політичної роботи з особовим складом, підвищенню ідейної загартованості молоді. В резо-

¹ Л. І. Брежнев: Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 23.

² 50 лет Киевскому Краснознаменному, К., 1969, стор. 1; Киевский Краснознаменный, К., 1969, стор. 426—428, 480.

³ Архів КВО, ф. 5, оп. 18 546, спр. 10, арк. 81; спр. 16, арк. 20 зв.; спр. 24, арк. 310; спр. 26, арк. 195.

люції XV конференції ВЛКСМ округу відзначалося, що виховання молодих воїнів у дусі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, широке використання всього арсеналу форм цієї роботи повинно бути одним з найголовніших напрямків ідеологічної роботи. Характерно, що на конференції були представники 23 національностей нашої країни⁴.

Питання інтернаціонального виховання стояло на порядку денному на семінарі секретарів парторганізацій у січні 1969 р. Учасники його обмінялися досвідом роботи, особливо звернули увагу на пропаганду ленінської теоретичної спадщини в зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, зокрема, його вчення з національного питання⁵.

Виховання воїнів у дусі дружби народів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму складало серцевину ідеологічної роботи усіх парторганізацій округу. Одним з напрямків її було вивчення і пропаганда ленінської національної політики. Серед різноманітних форм і методів цієї роботи чільне місце відводилося політичним заняттям.

Так, на занятті на тему: «Ленінська національна політика і боротьба КПРС за її здійснення» (керівник групи офіцер О. Бабарикін) слухачі ознайомилися з діяльністю В. І. Леніна і Комуністичної партії у розв'язанні національного питання в СРСР, з утворенням багатонаціональної Радянської держави, її зміцненням і дальшим розвитком. Напередодні заняття вони зробили стенди: «Дагестан в п'ятиріччі», «Герої Кабардино-Балкарії в боях за Батьківщину». Під час занять воїни з тих країв розповіли товаришам про героїчне минуле своїх народів, про зміни, що відбулися за роки Радянської влади в галузі економіки, політики і культури. Жива, творча бесіда допомогла слухачам добре засвоїти тему, ідейно гартувала їх. Про це свідчать повсякденні будні воїнів. Ось один з прикладів. Життю В. Марченка з України загрожувала небезпека, необхідно було зробити перелітання крові. На допомогу прийшли товариші сержант Герану, молодший сержант Шарипов, ефрейтор Войткевичус, рядові Урбановичус і Алдамов⁶.

Чільне місце у підвищенні політичного рівня воїнів займали гуртки по вивченню біографії В. І. Леніна, яких працювало в окрузі більше 500⁷. В них вивчались ленінські твори з національного питання, а також різні аспекти внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу.

Інтернаціональному вихованню курсантів військових училищ, залученню їх до більш глибокого вивчення проблем ідейно-політичного виховання особового складу сприяла участь їх у всесоюзних студентських конкурсах з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху. В конкурсі, присвяченому XXIV з'їздові КПРС, наприклад, в Київському вищому зенітному, ракетному інженерному ордені Леніна Червонопрапорному училищі ім. С. М. Кірова брало участь 420 курсантів. Більшість з них підготувала реферати з актуальних питань марксистсько-ленінської теорії, дальшого зміцнення багатонаціональної Радянської держави. 83 праці одержали високу оцінку на обласному конкурсі, 39 — рекомендовано на республіканський конкурс. Реферати Б. Споліка «Радянська Армія — армія пролетарського інтерна-

⁴ Киевский Краснознаменный, стор. 454—455; Стенограмма XV комсомольской конференции Краснознаменного Киевского Военного округа, К., 1970, стор. 75; «Ленинское знамя», 28 лютого 1970 р.

⁵ «Ленинское знамя», 31 січня 1969 р.

⁶ «Ленинское знамя», 6 квітня, 1967 р.

⁷ Киевский Краснознаменный, стор. 475.

націоналізму» і В. Матюхи — «Москву захищали всі народи нашої країни» одержали схвалення журі республіканського конкурсу⁸.

Характерною особливістю цих конкурсів, які провадилися в усіх військових училищах округу, є те, що курсанти читали реферати перед своїми товаришами по групі. Це сприяло не тільки більш глибокому засвоєнню теми, а й набуттю досвіду агітаційно-пропагандистської роботи.

Значну роль в політичній роботі серед воїнів округу відіграла лекційна пропаганда. Крім штатних лекторів, при ПУ КВО працювали позаштатні лекторські групи, до складу яких входили викладачі військово-учбових закладів, політпрацівники, при партійних комітетах [бюро] частин — групи доповідачів. 1968 р., наприклад, члени позаштатної лекторської групи при ПУ округу прочитали більше 500 лекцій і доповідей. Члени агітаційно-пропагандистського колективу дивізії ім. В. І. Чапаєва за той же період виступили в середньому близько 150 раз з лекціями і доповідями⁹.

В лекційній пропаганді серед воїнів активну участь брали працівники місцевих партійних і радянських органів, діячі науки і культури Української РСР, члени товариства «Знання». Лише за перше півріччя 1967 р. вони прочитали для воїнів КВО більше 3 тис. лекцій і доповідей¹⁰.

В ряді частин для солдатів і сержантів організовувались лекторії і цикли радіопередач на теми: «Наша Батьківщина в сьомій п'ятирічці», провадилися бесіди «Біля карти Батьківщини», усні журнали, вечори запитань і відповідей з участю представників фабрик, заводів і сільського господарства¹¹.

Широкою популярністю в військах користувалися нові форми лекційної пропаганди — ленінські та жовтневі читання, тематику яких розробляли політоргани. Перші жовтневі читання відбулися в Київському вищому військово-інженерному двічі Червонопрапорному училищі зв'язку ім. М. І. Калініна в березні 1967 р. Перед курсантами виступили старі більшовики І. Є. Оленев, В. Н. Федоров, Ф. І. Гутніков, М. В. Коршунов, Ф. І. Ликов, завідувач відділом Київського державного історичного музею І. М. Полупанова та ін.¹²

Характерною особливістю цих читань є те, що їх тематика висвітлювала всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, величні перетворення, що сталися в політичному, економічному та культурному житті радянського народу.

Ця форма пропаганди цілком себе виправдала. Вона не тільки озброювала воїнів знаннями з історії нашого народу напередодні Жовтня, а й ще більше зміцнювала зв'язки молоді з представниками старшого покоління, сприяла їх формуванню як патріотів-інтернаціоналістів.

Інтерес радянських людей до ленінської теоретичної спадщини, до революційної діяльності В. І. Леніна викликали до життя Ленінські читання. В багатьох колективах вони присвячувалися окремим ленінським працям. Так, в одній з частин за п'ять місяців 1968 р. читання були присвячені 12 працям В. І. Леніна¹³.

У січні 1969 р. в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна відбулося читання на тему: «Про ленінські принципи пролетар-

⁸ На страже великого многонаціонального, М., 1972, стор. 25—26.

⁹ Архів КВО, ф. 5, спр. 5, арк. 335—336; спр. 10, арк. 29; спр. 25, арк. 30.

¹⁰ Там же, спр. 9, арк. 110.

¹¹ «Ленинское знамя», 7 квітня 1967 р.

¹² «Ленинское знамя», 2 квітня, 6 травня 1967 р.

¹³ Архів КВО, ф. 5, оп. 18 546, спр. 25, арк. 371.

ського інтернаціоналізму». З доповіддю про інтернаціональний характер Радянських Збройних Сил виступив командуючий КВВ генерал-полковник В. Г. Куликов. «Ленінізм — інтернаціональний прапор комуністичних і робітничих партій в боротьбі за комунізм» — тема наукового повідомлення доктора історичних наук професора Л. Г. Нікольникова. З великим інтересом вислухали присутні виступи старого більшовика, учасника Лютневої буржуазно-демократичної, Великої Жовтневої соціалістичної революції і Великої Вітчизняної війни С. С. Кондратьєва, члена Військової Ради — начальника політуправління КВВ генерал-полковника В. Я. Головкина та його першого заступника генерал-майора І. П. Семенова.

У виступах червоною ниткою проходила ідея радянського патріотизму та інтернаціонального обов'язку радянського народу і його Збройних Сил у захисті соціалістичних завоювань. Перемога в роки Великої Вітчизняної війни, відзначалося в одній з доповідей, є результатом глибокого розуміння радянськими воїнами свого патріотичного та інтернаціонального обов'язку. Наводились дані, що в перші 10 місяців війни проти німецько-фашистських загарбників лише з республік Закавказзя було направлено в армію більше 600 тис. чол. В роки війни поруч з росіянами на захист Батьківщини стало більше 500 тис. таджиків, узбеків, казахів, киргизів та представників інших республік Середньої Азії та Казахстану¹⁴.

В період підготовки до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна широкого розповсюдження у військах набули ленінські уроки і заліки¹⁵. Певний досвід в цій справі набули в Київському вищому танковому інженерному училищі. Там за час навчання кожний курсант проводив один такий урок і виступав як його керівник. Ленінські уроки присвячувались в більшості темам дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму¹⁶.

Під час ленінського заліку учасники його зобов'язувались вивчати теоретичну спадщину В. І. Леніна, брати активну участь в громадській роботі. Згідно рекомендації політуправління КВВ воїни самостійно вивчали такі ленінські праці, як «Критичні замітки з національного питання», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Про право націй на самовизначення», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та ін.¹⁷

В одному з гарнізонів стали традиційними дні лектора, які проводились з ініціативи міськкому Компартії України і присвячувались пропаганді ідей дружби між народами, успіхам внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, досягненням трудящих області. 8 вересня 1967 р. на одному з таких днів виступило 29 чол.— старі більшовики, Герої Радянського Союзу, вчені, виробничники¹⁸.

Значну роль в діяльності парторганізацій по інтернаціональному вихованню воїнів відігравали тематичні вечори, присвячені дружбі народів СРСР, інтернаціональному характерові Радянських Збройних Сил, успіхам союзних республік в народному господарстві, науці і культурі.

Цікаво, наприклад, пройшов тематичний вечір у січні 1969 р. на тему: «Ленін і республіка моя», присвячений Українській РСР. В ньо-

¹⁴ «Ленинское знамя», 15 січня 1969 р.

¹⁵ «Ленинское знамя», 15 січня 1969 р.

¹⁶ На страже великого многонаціонального, стор. 26—27.

¹⁷ «Ленинское знамя», 22 березня 1973 р.

¹⁸ Архів КВВ, ф. 5, оп. 18 546, спр. 10, арк. 212.

му взяли участь представники всіх національностей, які проходили службу в частині. Про успіхи республіки в братній сім'ї народів СРСР розповів воїнам політпрацівник Д. Давлетшин, а колишній токарь Донецького заводу, рядовий С. Михайленко — про роботу робітників і трудівників соціалістичних ланів Донеччини. З великим інтересом присутні слухали розповідь заступника голови виконкому районної Ради депутатів трудящих про успіхи колгоспників району. Рядовий В. Карпенко розповів про зміни, які відбулися в його рідному селі за роки Радянської влади, Н. Найденко — про значення союзу робітничого класу з селянством для зміцнення економічної та оборонної могутності Союзу РСР.

«У дружній сім'ї братніх народів» — тема тематичного вечора в одному з підрозділів, де проходили службу представники 21 національності. З гордістю розповідали про розквіт своїх республік Сайдул Хаджиев і Анти Ескерханов з Чечено-Інгушетії, Руслан Бутаров і Олексій Кусаєв з Північної Осетії, Віталій Бобровський з Білорусії, Євгеній Ільченко з України¹⁹.

В Харківському і Черкаському гарнізонах за перше півріччя 1967 р. близько 140 тематичних вечорів було присвячено 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, пропаганді ленінської національної політики та її втіленню в СРСР²⁰.

Широкого поширення в військах КВО набула і така форма ідейного виховання воїнів, як проведення Днів союзних республік. Вони проходили в багатьох частинах під девізом «Ми ленінською дружбою народів сильні», «В єдиній сім'ї — до великої мети», «Союз непорушний вільних республік» та ін. Перед солдатами і сержантами з цікавими розповідями виступали військовослужбовці, які поверталися з короткотермінових відпусток. Так, молдаванин рядовий Цалу, повернувшись в частину, розповів про успіхи Молдавської РСР, а на завершення сказав: «Ми, представники різних національностей, служимо на Україні. Це значить, що ми охороняємо мирну працю людей і моєї рідної Молдавії, будь-якого куточка нашої багатонаціональної Батьківщини»²¹.

Значну роботу по інтернаціональному вихованню воїнів провадили культурно-освітні заклади КВО — будинки офіцерів, офіцерські й солдатські клуби, бібліотеки. Вони проводили ленінські читання, тематичні вечори, вечори зустрічей з ветеранами праці, Радянської держави, Збройних Сил, з героями п'ятирічок.

Завжди з хвилюванням відвідувачі заходили до залів музею бойової слави дивізії ім. В. І. Чапаєва. Тут зібрано більше тисячі експонатів, портрети 77 Героїв Радянського Союзу, численні подарунки шефів, спортивні нагороди. Одні з них розповідають про подвиг чапаєвців у роки громадянської війни, інші — про героїчні будні Великої Вітчизняної війни²².

В бібліотеках цікаво проходили читацькі конференції, літературні вечори, обговорення книжок. Для послуг воїнів є книги і періодика на їх рідній мові²³.

Інтернаціональному вихованню особового складу сприяла шефська робота трудящих Радянської України над військовими колективами.

¹⁹ «Ленинское знамя», 23 січня 1969 р.

²⁰ Архів КВО, ф. 5, оп. 18 546, спр. 7, арк. 321.

²¹ «Ленинское знамя», 24 січня 1970 р.

²² В. Н. Снежко. Воспитание советских воинов на революционных и боевых традициях Коммунистической партии, советского народа, Вооруженных Сил СССР, К., 1970, стор. 43—45.

²³ «Ленинское знамя», 21 лютого 1969 р.

З 1966 по 1968 р. більше ніж в 2 рази збільшилась кількість заходів, які проводили шефи в військових частинах і підрозділах КВО. Тільки з червня по грудень 1968 р., наприклад, було організовано в частинах і підрозділах близько 1500 виступів керівників партійних і радянських органів, вчених, діячів літератури та мистецтва, передовиків виробництва. В дні підготовки до півстолітнього ювілею Великого Жовтня вони виступили перед воїнами більше 3 тис. раз²⁴.

Цікаво провадилася культурно-шефська робота в Черкаському гарнізоні. Тут в підрозділах організовувались вечори зустрічей воїнів з ветеранами. Часто виступали Герої Радянського Союзу О. В. Тканко, відповідальні працівники та лектори Черкаського обкому Компартії України, голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих, колишній комісар партизанського загону С. Полях та ін.²⁵

Вони розповідали про дружбу народів, їх успіхи в різних галузях народного господарства, в науці і культурі.

Міцна дружба склалася у воїнів Ворошиловградського гарнізону з співробітниками Краснодарського музею «Молода Гвардія». На одну із зустрічей до воїнів прийшла мати І. Земнухова Анастасія Іванівна. З теплим словом до воїнів звернулася вчителька, мати юного героя, П. В. Султанбей і працівник міського комітету партії. На згадку про зустріч гості подарували книгу О. Фадеєва «Молода Гвардія» з автографами батьків відважних підпільників²⁶.

Міцні зв'язки встановилися між воїнами округу і творчими працівниками. Якщо в 1966 р. діячі науки та культури Української РСР у військах округу провели 26 тис. різних заходів, то в 1968 р.— більше 57 тис. Тільки в ювілейному році артисти республіки дали для воїнів 1500 вистав і концертів²⁷.

Активна військово-шефська робота у сполученні з іншими формами ідейного виховання особового складу допомагала партійним і комсомольським організаціям виховувати воїнів-інтернаціоналістів. Ці якості воїнів округу яскраво проявилися, наприклад, при поданні братньої інтернаціональної допомоги трудящим Узбекикої РСР, потерпілим від землетрусу. В 1966—1967 рр. вони побудували в м. Ташкенті 175 тис. кв. м житлової площі. Багато солдатів та сержантів показали зразки трудового подвигу. Так, члени інтернаціональних бригад, очолювані Данелюсом Клумбисом, Худайбердиевим, Яном Спруктом, виконували місячну норму на 270%. Колектив будівельників КВО одержав на вічне зберігання Червоний Прапор ЦК ЛКСМ Узбекистану і Головоєнбуду²⁸.

Зразки мужності, відваги і вірності своєму інтернаціональному обов'язку показали воїни округу на полях цілинних земель та в інших сільськогосподарських районах країни на збиранні врожаю. 1968 р. за доблесну працю на колгоспних і радгоспних полях країни 148 воїнів нагороджено урядовими нагородами, 375 — грамотами та цінними подарунками²⁹.

В інтернаціональному вихованні армійської молоді значне місце відводилося вивченню воїнами неруської національності російської

²⁴ Архів КВО, ф. 5, оп. 17 416, спр. 12, арк. 5; оп. 18 546, спр. 9, арк. 110; спр. 25, арк. 17.

²⁵ «Ленинское знамя», 10 січня 1969 р.

²⁶ «Ленинское знамя», 5 січня 1967 р.

²⁷ Архів КВО, ф. 5, оп. 18 546, спр. 7, арк. 213; спр. 25, арк. 17; Киевский Краснознаменный, стор. 447.

²⁸ Киевский Краснознаменный, стор. 453; «Ленинское знамя», 22 березня 1967 р.

²⁹ Киевский Краснознаменный, стор. 454.

мови, яка «стала могутнім зряддям взаємозв'язку і згуртування радянських народів, засобом приручення до найкращих досягнень вітчизняної і світової культури»³⁰, — відзначалося в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». З цією метою створювались спеціальні групи для тих, хто недостатньо знав російську мову.

В ідеологічній діяльності армійських парторганізації значна увага приділялася вихованню солдатів і сержантів в дусі любові і поваги до народів і армій соціалістичних країн. Головна увага в цій роботі зосереджувалася перш за все на розкритті суті соціалістичного інтернаціоналізму, пропаганди досвіду спільних бойових дій воїнів-інтернаціоналістів, мети і завдання організації Варшавського договору.

Великою популярністю у воїнів користувалися вечори інтернаціональної дружби. На одному з таких вечорів в Київському вищому військовому інженерному двічі Червонопрапорному училищі зв'язку ім. М. І. Калініна разом з молоддю заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна і воїнами армій соціалістичних країн виступили представники Збройних Сил Польщі, Чехословаччини та Угорщини. На закінчення відбувся концерт художньої самодіяльності, в якому взяли участь воїни дружніх армій³¹.

Широкого поширення набув обмін делегаціями між військовими частинами і военними училищами соціалістичних країн. Ця форма роботи, як відзначав Міністр оборони СРСР, Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко, має важливе значення для взаємного вивчення досвіду бойової підготовки військ і виховання особового складу³². В одній з частин КВО, наприклад, тільки за період з 1966 по 1968 рр. побувало п'ять делегацій дружніх армій³³.

У велике свято дружби перетворилася зустріч особового складу однієї з частин округу з воїнами Чехословацької Народної Армії. «Наша частина, — сказав один з гостей, — боролася разом з радянськими воїнами проти гітлерівських загарбників. Дружба, народжена і загартована в грізні дні, міцніє і нині. Ми завжди пам'ятаємо про братню допомогу Радянської Армії». Дізнавшись, що батько старшого сержанта О. Заболотного воював під Прагою, чехословацькі воїни тепло вітали сина відважного радянського воїна. Танкісти вручили гостям пам'ятні подарунки. Група воїнів частини на чолі з лейтенантом Ю. Н. Якубовим відвідали чехословацьких друзів на їх батьківщині³⁴.

Незабутньою залишилася в пам'яті воїнів КВО зустріч у квітні 1967 р. з поїздом революційної і бойової слави з Народної Республіки Болгарії. На мітингу дружби гостей вітав перший заступник командуючого КВО генерал-полковник В. Ф. Чиж і перший заступник начальника політуправління генерал-майор І. С. Медніков. У слові-відповіді підполковник БНА А. Селіктар відзначив, що болгарські воїни бачать в особі радянських солдат своїх найвірніших друзів³⁵.

Цікаво проходили вечори з військовослужбовцями дружніх армій, що навчалися у вищих військово-учбових закладах округу. Все це сприяло формуванню у солдатів і сержантів почуття радянського патріотизму та інтернаціоналізму, готовності в будь-який час виступити на захист Союзу РСР та інших країн соціалістичної співдружності, подати в разі необхідності руку допомоги братнім народам.

³⁰ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 15.

³¹ На страже великого многонаціонального, стор. 28.

³² А. А. Гречко. Вооруженные Силы Советского государства, М., 1974, стор. 395.

³³ Архів КВО, ф. 5, оп. 18 546, спр. 32, арк. 20.

³⁴ Киевский Краснознаменный, стор. 468.

³⁵ «Ленинское знамя», 11 квітня 1967 р.

БОРОТЬБА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРОТИ АНТИЛЕНІНСЬКИХ УГРУПОВАНЬ В ДОНБАСІ

(1921—1925 рр.)

А. А. ЯКОВИЙ

Одним з найважливіших періодів у революційно-перетворювальній діяльності партії і радянського народу були роки переходу до відбудови народного господарства після переможного завершення громадянської війни. Нове складне завдання постало перед Комуністичною партією — побудова соціалістичного суспільства. Зразком наукового, комплексного і реалістичного підходу до розв'язання цього завдання є ленінський план будівництва соціалізму. Але, як відзначав Л. І. Брежнєв, «не всі зрозуміли і сприйняли ідею Леніна про можливість побудови соціалізму в економічно відсталій, переважно селянській країні, яка перебувала в умовах капіталістичного оточення. Праві і «ліві» опозиціонери намагалися нав'язати капітулянтські або авантюристичні настанови, збити країну з ленінського курсу. Політична боротьба, яка стала особливо гострою після смерті Леніна, була тривалою і напруженою»¹. Побудувати соціалізм можна було лише розгромивши антиленінські течії та угруповання, зміцнивши єдність партії.

Боротьба партійних організацій України проти антиленінських груп і течій — трюцькістів, «робітничої опозиції», «децистів», правих капітулянтів, націонал-ухильників висвітлена в історико-партійній літературі². В цих працях розглядається широке коло проблем на матеріалах України. В даному повідомленні висвітлено боротьбу партійних організацій Донбасу проти антиленінських угруповань у 1921—1925 рр.

Донецька партійна організація була у роки відбудовного періоду одним із бойових загонів партії, що самовіддано боролась за справу будівництва соціалізму в нашій країні. З переходом до мирного будівництва перед донецькими більшовиками постало відповідальне завдання — забезпечити швидке відродження промисловості Донбасу і створити тим самим одну з необхідних умов успішної відбудови всього народного господарства нашої країни.

Відбудова народного господарства проходила в умовах жорстокої класової боротьби, яка знаходила відгук і в рядах партії, проявлялася у боротьбі з антиленінськими опозиціями.

На початку 1921 р. проти ленінського вчення про перехідний період від капіталізму до соціалізму, про роль пролетарської держави, Комуністичної партії і мас у будівництві соціалізму виступили трюцькісти, так звана «робітнича опозиція», «демократичні централісти», «буферна група» на чолі з Бухарінін та ін. В тяжкий для країни час вони нав'язали партії дискусію про профспілки.

Партійні організації Донбасу підтримали ленінський ЦК РКП(б) і разом з усією партією виступили проти опозиційних угруповань. Пов-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 540.

² Е. Курдюмова. Донецкая партійная організація в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.), Донецк, 1957; К. К. Шиян. Борьба рабочего класса Украины за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959; П. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959; О. О. Кучер. Борьба рабочих Украины за відбудову важкої промисловості після громадянської війни, Харків, 1959; П. І. Бакуменко. Українська РСР в период відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1960; Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925), К., 1962; В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; П. Бачинський, О. Бородин. Борьба КП Украины против трюцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.), К., 1968.

ністю провалились спроби Г. Пятакова, що працював тоді головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), добитися схвалення тез Троцького про «одержавлення» профспілок. На IV Денецькій губернській партійній конференції (16—18 лютого 1921 р.) за троцькістську платформу голосував лише один делегат.

Проте в ході дискусії в Луганській міській партійній організації був помітним вплив «робітничої опозиції». Ряд відповідальних працівників підтримував точку зору Шляпникова (про невтручання ЦК РКП(б) в роботу радянських і профспілкових органів, цілковите відмовлення від призначень працівників на посади). Після того, як Луганська повітова партійна конференція схвалила 27 січня 1921 р. ленінську платформу про профспілки, Луганський повітовий партійний комітет, ще раз обговорюючи 11 лютого питання про роль профспілок, прийняв тези Шляпникова. Партком пропонував послати делегатами на X з'їзд РКП(б) одного з лідерів «робітничої опозиції» Ю. Х. Лутовінова* та А. М. Штанька (займав у дискусії про профспілки невизначену позицію). Питання про роль профспілок стояло на нараді відповідальних партійних працівників Луганська 16 лютого, на якій були присутні 86 чол. Прихильники «робітничої опозиції», демагогічно спекулюючи на економічних труднощах, зуміли одержати підтримку з боку нестійких і випадкових в партії елементів і таким чином домоглися прийняття резолюції про роль профспілок в формулюванні Шляпникова³.

Вирішальне значення в розгромі антиленінських угруповань і в дальшому згуртуванні партії відіграв X з'їзд РКП(б). Після з'їзду центральні партійні органи особливого значення надавали очищенню від опозиціонерів партійної організації пролетарського Донбасу. Пятакова і його прихильників було усунуто від керівництва ЦПКП.

Єдність і чистота партійних рядів були предметом особливої турботи комуністів Донбасу. «Ми повинні дорожити якістю організації, а не кількістю. Повинна існувати залізна дисципліна, і всі шкурники повинні бути викинуті з партії»,— заявив член партії з 1905 р. І. І. Дахно на загальних зборах Луганської партійної організації при обговоренні листа ЦК РКП(б) про єдність партії⁴.

Донецький губком КП(б)У вивчив становище на місцях, зокрема, в Луганській партійній організації, яка, як відзначив секретар Донецького губкому партії Е. І. Квірінг, «була у минулому році центром «робітничої опозиції» — вся керівна група знаходилась в опозиції. Робота губпарткому на протязі всього року спрямовувалась на поступове викорінення цієї опозиції. Влітку з питань нової економічної політики в Луганську намічались деякі ухили, але їх удавалось виживати. Робота проведена блискуче, при чому найбільш цінним є результат у Луганській організації... З особистих розмов з луганськими товаришами вияснилося, що більшість керівних товаришів абсолютно вижили опозицію»⁵.

Про повне оздоровлення Луганської міської організації КП(б)У свідчив той факт, що збори відповідальних працівників міста першими на Україні виступили проти наклепницької «заяви 22-х» представників «робітничої опозиції» в Комінтерн. Резолюція зборів, до якої приєд-

* Донецька губернська партійна конференція не вибрала Ю. Х. Лутовінова делегатом X з'їзду РКП(б).

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 481, арк. 6—7, 13; спр. 620, арк. 12 зв.

⁴ Там же, спр. 482, арк. 13 зв.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 7, спр. 262, арк. 10, 10 зв.

нались і загальні збори міської парторганізації, була направлена В. І. Леніну, ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У та Донецькому губкому. Під резолюцією поставили підписи найстаріші комуністи-робітники, що входили перед X з'їздом до угруповання «робітничої опозиції».

«Заява 22-х» обговорювалась також на VI Луганській повітій партконференції (14—15 березня 1922 р.). Е. І. Квірінг, З. Ф. Ляпін, Б. Й. Магідов та інші делегати вимагали виключити авторів «заяви» з партії. В одноголосно прийнятому рішенні конференція констатувала, що своїми нечуваними дезорганізаторськими вчинками 22 опозиціонери на чолі з Шляпниковим поставили себе поза партійними рядами⁶.

20 березня 1922 р. партійний актив Юзівського повіту переважно більшістю голосів рішуче засудив прагнення групи «22-х» поглибити незгоди і розширити опозиційний рух у РКП та зажадав негайного виключення з партії всієї групи у зв'язку з явним ухилом у бік синдикалізму і злочинного інтриганства проти Комінтерну і ЦК РКП(б)⁷.

Відбудова промисловості супроводжувалася серйозними труднощами. 1921—1923 рр. багато підприємств працювало з недовантаженням, що приводило до високої собівартості продукції та збитків. Особливо загострилися труднощі восени 1923 р., коли створилися «ножиці» між високими цінами на промислові товари та низькими цінами на продукти сільського господарства. Виникла криза збуту, зокрема, і на вугілля.

Цим становищем намагалися скористатися троцькісти, «децнисти», залишки угруповань «лівих комуністів», «робітничої опозиції», які посилили свою активність під час хвороби В. І. Леніна. У грудні 1923 р. троцькісти знову нав'язали партії дискусію. Питання про антипартійні виступи Троцького, Преображенського та інших опозиціонерів обговорювалися в партійних осередках Донбасу. На зборах, партійних конференціях Бахмутської, Шахтинської, Луганської, Старобільської, Слов'янської, Юзівської, Дружківської і Костянтинівської партійних організацій одностайно або більшістю голосів були прийняті резолюції на підтримку лінії ЦК проти опозиції, діяльність якої визнавалась шкідливою для партії⁸.

Партосередки заводів ім. Жовтневої революції, «Оборона Червоного Луганська», станцій Луганськ і Родакове та всі кущові і районні збори і партійні конференції Луганського округу, актив Старобільської партійної організації рішуче засудили розкольницьку діяльність Троцького та антипартійну «платформу 46-ти».

Розширений пленум Бахмутського окружкому КП(б)У, заслухавши доповідь про становище в партії та чергові питання партроботи в Донбасі, підтримав лінію ЦК і у своєму рішенні записав: «найбільш чиста по пролетарському складу Донецька організація повинна в період дискусії, що розгортається, стати зразком єдності, одностайності, вміння швидко, на ділі реалізувати постанови ЦК». У резолюції Бахмутської окружної партійної конференції вимагалось: «Ніяких фракцій і угруповань всередині партії, цілковита єдність і спайка, ніякої ревізії ленінізму»⁹.

⁶ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 590, арк. 5, 5 зв.

⁷ Р. Терехов. Сторінки героїчної боротьби (Спогади старого більшовика), К., 1963, стор. 230.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1505, арк. 19, 37—40, 45, 93, 94, 99, 102; П. Бачинський, О. Бородин. Назв. праця, стор. 90.

⁹ Е. Курдюмова. Большевики Донбасса в борьбе за восстановление промышленности в период перехода партии на мирную работу (1921—1925 гг.)— «Вопросы истории», 1951, № 12, стор. 16; В. Бабак, В. Горшков, В. Сторожук. Борьба КП(б)У за развитие внутрипартийной демократии у 1921—1925 гг.— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 22, К., 1968, стор. 46.

На зборах партосередків шахт «Ветка», «Смолянинівка», Рутченківського рудника Юзівської парторганізації троцькісти намагалися протягти резолюції на підтримку опозиції. Комуністи дали належну відсіч опозиціонерам, розгромили та ізолювали їх¹⁰.

На V пленумі Донецького губкому партії (7 січня 1924 р.) з доповіддю про антипартійну платформу виступив голова президії ВУЦВКУ Г. І. Петровський. «Весь «новий курс» Троцького особливо нічого нового собою не являє,— відзначив доповідач.— Він до деякої міри є продовженням «Троцького із Відня»¹¹. Боротьба за зміну складу ЦК, підкреслив він, вимагає від партії рішучих заходів.

У постанові «Про підсумки дискусії по партійному будівництву» пленум Донецького губкому схвалив лінію ЦК партії і приєднався до резолюції Політбюро ЦК і ЦКК КП(б)У від 15 грудня 1923 р., в якій сказано, що Донецька партійна організація «з великою старанністю, при великій активності та значній кількості тих, що виступали, обговорила питання й в своїй переважній більшості, як і вся Українська організація, висловила за повне схвалення політичної та організаційної лінії ЦК і резолюції Політбюро ЦК і ЦКК по партбудівництву і засудила спроби захитати єдність партії і основи ленінізму»¹². Підсумки дискусії у Донецькій організації яскраво продемонстрували її єдність: 80% комуністів виступили проти опозиції, 10% — дотримувались невідзначеної лінії і тільки 5% (здебільшого непролетарські елементи) проголосували за опозицію, решта — не брала участі у голосуванні з поважних причин¹³.

Боротьбу партії проти опозиції активно підтримували комсомольські організації, а також безпартійні робітничі маси. З обуренням, наприклад, зустріла донецька комсомольська організація (перша по своєму пролетарському складу не лише на Україні, але й по всій країні) вилазку Троцького проти партії, його спробу протиставити молодь старій гвардії більшовиків. «Ми з радістю можемо констатувати, — сказано в листі комсомольських активістів басейну, — що в Донбасі нерозривний зв'язок між старою гвардією партії та її молодим поколінням, зв'язок, спаяний кривавими ранами громадянської війни, зміцнений тяжкою спільною боротьбою за відродження Всесоюзної кочегарки, — цілком міцний, і нікому, хто б він не був, не властяться його скільки-небудь підірвати. Від імені всього активу Донбасу ми заявляємо, що ми вчилися у нашої старої гвардії, вчимося у неї і гордимось цим»¹⁴.

Протягом листопада—грудня 1923 р. у Донбасі відбувся ряд безпартійних конференцій, у роботі яких взяло участь понад 250 тис. чол. Рішуче засудили антипартійну поведінку опозиції луганські металісти: «Розколу в партії бути не повинно, тому що тільки єдність комуністів є запорукою добробуту нашої республіки і всього робітничого класу»¹⁵.

Робітничі конференції свідчили про згуртованість робітників навколо ЦК та про підготовленість значної кількості товаришів до вступу в партію. На партійних зборах, конференціях більшовики викривали шкідливість розкольніцтва, меншовицьку суть троцькістської платформи, невір'я троцькістів у можливість побудови соціалізму в нашій країні власними силами. На початок січня 1924 р. абсолютна більшість партійних організацій країни висловила за підтримку лінії ЦК

¹⁰ Е. Курдюмова. Назв. праця, стор. 16.

¹¹ П. Бачинський, О. Бородін. Назв. праця, стор. 90—91.

¹² В. Самофалов. Назв. праця, стор. 226.

¹³ В. Бабаків, В. Горшков, В. Сторожук. Назв. праця, стор. 46.

¹⁴ «Кочегарка» (орган Горлівського РК КП(б)У і райвиконкому), 13 січня 1924 р.

¹⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 324.

РКП(б) і рішуче засудила фракційну діяльність опозиціонерів. XIII конференція РКП(б) (січень 1924 р.) та VIII Всеукраїнська конференція КП(б)У (травень 1924 р.) підбили підсумки дискусії. Всесоюзна конференція констатувала, «що в особі нинішньої опозиції ми маємо перед собою не тільки спробу ревізії більшовизму, не тільки прямий відхід від ленінізму, але і явно виражений *дрібнобуржуазний ухил*»¹⁶.

Розгромивши опозицію, партія завдала цілковитої поразки троцькізму не тільки всередині РКП(б), але й на міжнародній арені. Від опозиції відійшло багато її рядових членів і колишніх активних учасників: В. О. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов, М. Осинський. Але керівники опозиції уперто відстоювали свої антиленінські погляди. Вони готували нові атаки на партію, на ленінізм.

Скориставшись з смерті В. І. Леніна, троцькісти та інші антипартійні угруповання почали черговий наступ на партію. Вони намагалися звернути нашу країну з шляху соціалістичного будівництва, розколотися єдність рядів РКП(б) і братніх комуністичних партій, захопити керівництво партією в свої руки і зштовхнути її з ленінського шляху на реформістський.

Троцький та його прибічники нав'язали партії у 1924 р. нову дискусію. На відміну від дискусій попередніх років, коли троцькісти нападали на окремі положення марксистсько-ленінської теорії, політики, стратегії і тактики, тепер вони виступили проти ленінізму в цілому, намагаючись замінити його троцькізмом. Зводячи наклепи на В. І. Леніна і партію, перекручуючи історію Жовтня, Троцький на перший план висував роль своєї власної особи. В нападках на ленінізм, на ЦК РКП(б), на братні комуністичні партії і Комінтерн троцькісти та інші опортуністичні елементи використовували все: економічні труднощі в нашій країні, поразку революційних виступів пролетаріату в Німеччині, Болгарії і Польщі, організаційну слабкість деяких партій. Вони зухвало звинувачували РКП(б), братні партії і Комінтерн у недостатній рішучості і революційності, твердили про «буржуазне» переродження Радянської влади. Наклепницька стаття «Уроки Жовтня» Троцького була перекладена на іноземні мови, стала ідейним прапором, під яким згуртувались всі ренегати комунізму. Імперіалістична пропаганда також відкрито висловлювала свої симпатії до опозиції, шукаючи шляхів зближення з нею.

На захист ленінізму піднялася вся наша партія, а також братні партії, Комуністичний Інтернаціонал.

Головна увага в дискусії 1924 р. приділялась тому, щоб роз'яснити широкому масам комуністів, комсомольців і безпартійних, що в основі троцькізму лежить меншовизм, антибільшовизм Троцького і його спільників періоду 1903—1917 рр. В пресі друкувалося багато матеріалів про боротьбу В. І. Леніна проти троцькізму.

В процесі дискусії були викриті наклепи Троцького на історію партії, Жовтня, роль В. І. Леніна. Грунтуючись на марксистсько-ленінському вченні, партія викрила наклепи Троцького про «кризу» партії після повалення царизму, меншовицьку суть і повну неспроможність теорії «перманентної революції», її несумісність з основами ленінізму. Партія викрила також неспроможність тверджень Троцького та його прибічників про наявність гострих суперечностей між В. І. Ленінієм та іншими членами ЦК в період підготовки Жовтневої революції. Ці положення троцькістів у наш час підносять на щит буржуазні фальсифі-

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 731.

катори. Але історія підготовки Жовтневої революції, вивчення історичних першоджерел, насамперед, документів партії спростовують ці вигадки.

В середині листопада 1924 р. питання про троцькістську ревізію ленінізму обговорювалося на пленумах губернських, крайових, окружних і районних комітетів партії, на партійних зборах, в комсомольських організаціях. Проти троцькістської фальсифікації історії більшовизму, проти ревізії ленінізму виступили і партійні організації України. ЦК КП(б)У кваліфікував виступ Троцького як спробу ревізії ленінізму, відновлення дискусії 1923 р. і поставив перед усіма комуністами, особливо молодими, завдання глибокого і всебічного вивчення ленінізму, історії партії, мобілізації всіх ідейних ресурсів партії для відсічі спробам ревізії марксизму. У відповідності до рішення партійні організації Донбасу провели велику роботу по вихованню комуністів ленінського призову та по залученню їх до практичної діяльності партії і держави.

Для проведення пропагандистської роботи з ленінським призовом ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У надіслали на Донбас значну групу пропагандистів, з них тільки в Луганський округ 35 чол. Луганський окружком виділив для занять з молодими комуністами 50 пропагандистів і організував 61 школу політграмоти. Окружком допоміг партосередкам створити на підприємствах гуртки по вивченню ленінізму комуністами ленінського призову, провів ряд семінарів та нарад з керівниками гуртків марксизму-ленінізму і шкіл політграмоти з питань методики.

Заняття в гуртках проходилися головним чином шляхом співбесід. Всеукраїнська робітнича нарада з питань роботи з ленінським призовом визнала цей метод найбільш доцільним. За вказівкою наради скрізь на місцях створювались школи політграмоти, в яких вивчали твори В. І. Леніна, знайомилися з історією і програмою Комуністичної партії. Слухачам видавалась бібліотечка-мінімум. Значну допомогу молодим комуністам в оволодінні ленінською спадщиною подавали праці соратників В. І. Леніна та його учнів, зокрема, популярні лекції Й. В. Сталіна «Про основи ленінізму». Майже всі комуністи ленінського призову Луганського округу (98,5%) були охоплені короткотерміновими школами політграмоти¹⁷.

Робота по ідейно-політичному вихованню новоприйнятих комуністів допомагала росту нових кадрів активних працівників партійного і господарського будівництва, зміцнювала партійні ряди в запеклій боротьбі з троцькізмом.

Боротьбу проти троцькізму в Донбасі очолювали А. Ф. Радченко, М. Л. Рухімович, О. Л. Яковенко та ін.

Актив Луганської парторганізації у прийнятій одностайно 26 листопада 1924 р. резолюції визнав, що виступ Троцького був не чим іншим, як спробою ревізії основ ленінізму, перекрученням історії партії з метою теоретичного обґрунтування помилок опозиції. Крім того, зазначалось в резолюції, Троцький, перекручуючи факти і події, намагається підвести теоретичну базу під створену навколо себе праву опозицію в Комінтерні. Актив рішуче засудив наклепницьку, ревізіоністську статтю Троцького «Уроки Жовтня» і закликав поставити в центр внутріпартійної пропаганди висвітлення справжніх основ ленінізму,

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1928, арк. 78; спр. 2037, арк. 35, 37; «Луганская правда», 8 жовтня 1924 р.

дати тверду відсіч всяким спробам викривлення його, звідки б вони не йшли¹⁸.

З різким засудженням троцькізму виступили партійні активи Артемівської окружної організації, Горлівської, Краматорської і Старобільської міських, Костянтинівської районної парторганізації та багато інших. Комуністи рудника «Червоний Профінтерн» Артемівського округу в своїх виступах з приводу антипартійної діяльності Троцького говорили: «Скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться, так і меншовик... Троцький перешкоджає нам спокійно працювати»¹⁹.

Усі окружні партійні комітети Донбасу розробили тематику бесід і занять в школах політграмоти.

Пленум Донецького губкому партії (29 листопада — 1 грудня 1924 р.) підбив підсумки дискусії в Донбасі і висловився за підтримку лінії ЦК РКП(б).

Партійна організація Донбасу виступила з вимогою застосувати до Троцького пункт сьомий резолюції X з'їзду про єдність партії, зажадала виведення Троцького із складу Політбюро ЦК РКП(б), а також зняття його з посади голови Реввійськради в зв'язку з неодноразовими виступами Троцького проти партії, особливо з «Уроками Жовтня», які яскраво виявили його антиленінське обличчя²⁰.

17—20 січня 1925 р. в Москві відбувся Пленум ЦК РКП(б) з участю членів ЦКК, який засудив нову антипартійну вилазку Троцького, категорично попередив його, визнав неможливим його дальше перебування на посту голови Реввійськради СРСР. Питання про роботу Троцького в ЦК було відкладено до чергового партійного з'їзду. Однак, разом з тим Троцького було попереджено про те, що в разі дальшого порушення ним партійної дисципліни ЦК, не чекаючи з'їзду, може поставити питання про усунення його від роботи в ЦК. Пленум визнав дискусію закінченою і ухвалив продовжити роз'яснення антибільшовицького характеру троцькізму як серед комуністів, так і серед безпартійних трудящих.

Місцеві партійні організації одностайно підтримали рішення Пленуму. Партійні активи, наради, конференції Донбасу затаврували спроби троцькістів порушити єдність і монолітність партії, фальсифікувати її історію, підмінити ленінізм троцькізмом.

Величезну роль у перемозі ленінського курсу на будівництво соціалізму, в мобілізації партійних організацій на його здійснення відіграла XIV конференція РКП(б) (квітень 1925 р.), яка засудила троцькізм, відстояла і розвинула далі ленінське вчення про можливість побудови соціалізму в СРСР. Комуністи Донецького басейну підтримали рішення конференції за зміцнення єдності рядів партії, за чистоту її рядів.

У боротьбі РКП(б) проти троцькістської фальсифікації історії партії і ревізії основ ленінізму більшовики Донбасу залишились вірною опорою Комуністичної партії. Яскравим свідченням непорушної єдності і монолітності РКП(б), її вірності марксизму-ленінізму, показником дальшого ідейного загартування комуністів, в тому числі комуністів ленінського призову, була одностайна відсіч троцькізмові. Згуртувавшись ще тісніше навколо ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, партійна організація Донбасу впевнено пересборювала всі перешкоди на шляху соціалістичного будівництва.

¹⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 9, сяр. 465, арк. 31—32.

¹⁹ В. С а м о ф а л о в. Назв. праця, стор. 272.

²⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 33, сяр. 48, арк. 30.

ПРО РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ У ВЕЛИКИХ ПОМІЩИЦЬКИХ
ГОСПОДАРСТВАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(60—90-ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

Л. Г. МЕЛЬНИК

У пореформений період на Правобережній Україні існувало багато поміщицьких господарств, у яких широко використовувалася наймана праця. Оскільки на Правобережжі переважала подвірна система селянського землекористування, процеси соціальної диференціації намітилися тут ще у дореформені десятиріччя. Все це, а також величезне аграрне перенаселення, пограбування селян поміщиками внаслідок скасування кріпосного права і чиншової реформи 1886 р., було причиною виникнення в досліджуваному районі значної кількості сільськогосподарського пролетаріату¹. За селянським малоземеллям Правобережжя на 90-ті роки вийшло на перше місце по Україні². Найнижчою на Україні була тут і ціна робочої сили³. Наявність поміщицьких латифундій, поряд з великою кількістю безземельних і малоземельних селянських господарств, стала основою для розвитку капіталізму в сільському господарстві краю по «пруському» шляху: викупні платежі, сервітути, інститут чиншовників, широка система кабальної оренди — давали поміщикам можливість поєднувати капіталістичні і феодалні методи експлуатації⁴. Правобережжя було районом «голодної» оренди (97% орендарів поміщицької землі були бідняками і середняками, які орендували землю дрібними ділянками), що забезпечувало латифундистів дешевою робочою силою батраків «з наділом»⁵. І все ж тут переважали капіталістичні методи господарювання. Так, в 90-ті роки у Волинській губернії площа поміщицьких, казенних та удільних земель, що оброблялися за допомогою найманої праці, складала 3557,1 тис. десятин (57,8% загальної площі), у Київській — 2410,8 тис. дес. (53,2%), у Подільській — 1891,1 тис. дес. (50,7%)⁶.

У 147 з 428 маєтків Правобережжя господарство велося самими поміщиками (32,3%), а в 97 — змішано (власне господарство і здача в оренду частини земель)⁷. Це визначало потребу поміщиків у власному інвентарі та сільськогосподарських машинах*.

¹ Н. Н. Лещенко. Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г.—«Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1958 г.», Таллин, 1959; В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, К., 1959, стор. 124—125, 160—161, 174—175; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепрпетровск, 1960, стор. 19—69; А. Васильчиков. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах, т. II, СПб., 1876, стор. 640; И. М. Реза. Киевский крестьянин и его хозяйство, К., 1893.

² Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 65—67.

³ Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев, вып. V, СПб., 1892, стор. 110, 118; Влияние урожаев и хлебных пач на некоторые стороны русского народного хозяйства (далі — Влияние урожаев и хлебных цен...), т. I, СПб., 1897, стор. 176.

⁴ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 56; Е. С. Карнаухова. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860—1914), М., 1951, стор. 59—88.

⁵ Т. П. Осадчий. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. Опыт статистико-экономического исследования, К., 1899, стор. 124; А. М. Анфимов. Земельная аренда в России в начале XX века, М., 1961, стор. 37, 64.

⁶ «Земледелие», 1899, № 26, стор. 409; Н. Ф. Анненков. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах, т. I, СПб., 1897, Картограмма.

⁷ Влияние урожаев и хлебных цен..., т. I, стор. 152.

* Вже в 60-х роках більшість поміщицьких маєтків, що вели економічне господарство, мали удосконалені знаряддя, молотарки тощо («Киевский телеграф», 1869, № 60, 73, 131, 143).

Так, у більшості маєтків був власний інвентар і зокрема сільсько-господарські машини (див. табл. 1) ⁸:

Таблиця 1

Губернія	Кількість маєтків	з інвентарем		у тому числі з машинами		без інвентаря	
		всього	в %	всього	в % до кількості маєтків з інвентарем	всього	в %
Волинська	84	60	71,4	35	58,3	24	28,6
Київська	176	97	54,7	63	63,9	79	45,3
Подільська	168	94	56,0	77	81,9	74	44,0

Внаслідок цього рівень машинізації землеробства на Правобережній Україні був відносно високим (див. табл. 2) ⁹:

Таблиця 2

Губернія	Площа орної землі, на якій застосовувалися сільськогосподарські машини, (в %)			
	сімба	косіння	молотьба	віяння
Волинська	13,4	7,0	42,9	44,9
Київська	17,81	14,0	33,61	36,92
Подільська	38,3	38,3	40,5	40,6

Певне уявлення про технічний рівень середніх поміщицьких господарств Правобережжя наприкінці 60-х років дають матеріали експедиції Ю. Янсона, яка вивчала хлібну торгівлю у цьому районі.

На Волині в ці роки для оранки вже застосовувалися залізні плуги, екстирпатори, пропашники. Сіяли вручну і сівалками. Збирання хлібів повсюдно здійснювалося серпом і косяю. Жаток і косарок майже не було. Зате молотьба у більшості економій провадилася кінними молотарками. Найвищим рівень машинізації був у південних повітах губернії, де поряд із сівалками й молотарками почали застосовувати віялки, сортувальні машини, соломорізки, кінні граблі тощо. Скрізь була поширена система здачі маєтків в оренду — частково або повністю, — на півдні за грошову плату, а на півночі за відробітки або частину врожаю. Все це стримувало технічний прогрес у сільському господарстві, до того ж багато поміщиків не мали необхідних оборотних капіталів і були обтяжені боргами. На 1870 р. борги поміщиків Волині складали 29,2 млн. крб.¹⁰

На дещо вищому рівні стояла техніка землеробства в економіях Київської губернії. Тут більшість поміщиків дедалі активніше запроваджувала сівозміни, удобрення, практикувала посіви трав та буряків. У маєтках використовувалася вільнонаймана праця. Повсюдно, крім північних повітів, застосовувалися залізні плуги, борони, кінні та парові молотарки, віялки; менш поширеними були зернові та бурякові сівалки. Збирання хліба в багатьох господарствах здійснювалося селянами вручну за частину врожаю, молотили переважно наймані робітники. Поширеною була здача частини землі в оренду селянам за гроші.

⁸ Влияние урожая и хлебных цен... т. 1, стор. 155, таблиця VIII.

⁹ «Временник Центрального статистического комитета». 1889. № 10.

¹⁰ «Сельское хозяйство и лесоводство», 1868, ч. XCVII, стор. 225; 1871, ч. CVI, стор. 13—48.

На Поділлі у частині фільварків працювали кінні та парові молотарки. У фільварках переважала наймана праця, робітники наймалися почасти на рік, почасти за відрядну плату або з частини врожаю. Здійснення машинізації виробництва гальмувала дешевизна робочих рук. Внаслідок цього, як відзначав Ю. Янсон, «господарств з поліпшеними прийомми, з машинами і кращими знаряддями в Подільській губернії зустрічається дуже мало»¹¹. Через відсутність у поміщиків оборотних капіталів чимало маєтків здавалося посесорам в оренду.

Протягом 60—70 років у поміщицьких економіях Правобережжя зростала інтенсифікація господарства, підвищувався рівень техніки виробництва. Для прикладу розглянемо господарську діяльність в окремих великих маєтках Київщини і Поділля. В середині 70-х років великими розмірами господарства відзначалася економія У. Гінзбурга в с. Могильному Гайсинського повіту. Тут практикувалася багатопільна сівозміна, удобрення, посіви кормових культур; господарство мало високий рівень товарності (виробництво на експорт зерна). Увесь оборот економії складав 150 тис. крб. Широко використовувалася наймана праця: на різних роботах було зайнято 200 постійних і 600 тимчасових робітників. Живий інвентар складався із 40 пар волів та 300 робочих коней. Застосовувалися різноманітні сільськогосподарські машини: сівалки, жатки, косарки, три парові молотарки тощо¹².

Типовими для Київщини у 70-х роках великими господарствами були Осотинські економії в Чигиринському повіті, орендовані П. Павловим. В них застосовувалася багатопільна сівозміна. Оранка проводилася металевими плугами, в які було запряжено кілька пар волів. Сіяли тут розкидними сівалками, засіяне поле обробляли екстирпаторами, боронами і котками. Висівалися зернові: яра та озима пшениця, овес, ячмінь. Певну площу займали вика і могар, плантації буряка, посіви олійних культур — рапса, рижю, гірчичі. На 92 десятинах овес збирали жатками, на 40 — вручну (відрядно, по 4 крб. за десятину). З полів овес перевозили селянськими підводами і складали в скирти. Молотили його кінною молотаркою, причому під час молотіння було зайнято 27 чоловік, переважно «напівробітників» — жінок і дітей. Практикувався розподіл обов'язків — працювали два змінних носильники, дві дівчини розв'язували снопи, дві — підтягували їх до молотарки, три — прибирали соломі, двоє хлопців були погоничами біля коней, вісім чоловік перетрушували соломі, двоє возами відвозили її і т. д. Тут же зерно пропускали через кінну та ручну віялки і очищали на «млинку». Озиму пшеницю на 99 десятинах збирали селяни за 9—10-й сніп, а на 156 десятинах — косили чотири жатки. За кожною з них ішли 16 в'язальниць снопів і чотири робітники, які підгрібали колоски. Снопи у копи складали селяни, найняті за відрядну оплату. Вони ж перевозили їх до скирти, а від скирти — до молотарки.

Молотили пшеницю паровою молотаркою, яка обмолочувала за день більше 230 кіп. Біля машини було зайнято 35—40 найманих робітників. Тут теж був широкий поділ праці: машину обслуговували машиніст, мастільники, два кочегари, два водовози, чотири змінних настильніки. Крім того, чотири робітники розв'язували снопи, два подавали їх, три збирали зерно і зсипали у мішки, п'ять чоловік вигрібали полюв, четверо складали її в купи, 12—14 робітниць перетрушували соломі, 6—12 «напівробітників» відгрібали соломі волоками, скиртували її відрядно найняті робітники.

¹¹ «Сельское хозяйство и лесоводство», 1871, ч. CVI, стор. 183—217, 269—294.

¹² «Сельское хозяйство и лесоводство», 1874, ч. CXVIII, стор. 86—87.

Таке господарство наближалося до мануфактурного типу: це було велике капіталістичне виробництво з використанням вільнонайманих робітників та з певним поділом праці. Досить широко застосовувалися машини, проте частина робіт виконувалася селянами власним інвентарем (косовиця, перевезення хліба та ін.). Прибуток економії (після сплати орендної суми та витрат на оплату праці, ремонт тощо) становив більше 19 тис. крб. Орендар вкладав у господарство близько 45 тис. крб. Отже, інтенсифікація господарства і експлуатація дешевої найманої праці давали підприємцю великий прибуток на вкладений капітал¹³.

Головним напрямком у розвитку сільського господарства Правобережжя була інтенсифікація. Значна частина маєтків на початок 90-х років перетворилася на великі капіталістичні економії, в яких виробництво сільськогосподарських продуктів поєднувалося з їхньою промисловою переробкою. У північних районах краю розвивалося свинарство, розширювалися посіви картоплі, на основі чого розвивалося гуральництво. У центральній та південній смугах, де рівень інтенсифікації був особливо великий, застосовувалися сівозміни з посівами кормових культур і, особливо, цукрового буряка, який перероблявся на численних цукроварнях. «Зростання сільськогосподарських технічних виробництв, — вказує В. І. Ленін, — має дуже важливе значення в питанні про розвиток капіталізму. По-1-е, це зростання являє собою одну з форм розвитку торгового землеробства і притому саме таку форму, яка з особливою рельєфністю показує перетворення землеробства в одну з галузей промисловості капіталістичного суспільства. По-2-е, розвиток технічної обробки сільськогосподарських продуктів буває звичайно нерозривно зв'язаний з технічним прогресом сільського господарства...»¹⁴

Уже на середину 80-х років цукрові буряки сіяли в Канівському і Васильківському повітах у всіх маєтках, у Черкаському, Таращанському і Липовецькому — у $\frac{3}{4}$ маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах — майже в половині маєтків. Загалом у всіх цих повітах бурякові плантації займали 12,3% оброблюваних площ¹⁵.

В економіях південного Правобережжя, як зазначав В. І. Ленін, «у величезній мірі підвищилась врожайність буряків», а «запровадження в сівозміну такого коренеплоду, як буряки, нерозривно зв'язане з переходом до досконалішої системи рільництва, з поліпшенням обробітку землі й годівлі худоби і т. д.»¹⁶. Поряд з угноєнням ґрунту, тут широко стали застосовувати штучні добрива: томасшлаки, суперфосфат тощо*. Застосування поліпшених знарядь праці в багатьох економіях сприяло зростанню врожайності як буряків, так і зернових культур. Наприкінці 80-х років у Київській і Подільській губерніях в середньому збирали по 100—107 берківців цукрових буряків з десятини. Тим часом у багатьох економіях урожай цієї культури перевищував 140 берківців, а в Шполянській економії становив 153 берківці з десятини. У Смілянських маєтках графа Бобринського середній уро-

¹³ «Сельское хозяйство и лесоводство», 1880, ч. СXXX, стор. 103—117.

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 271.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 539, спр. 193, арк. 2—3.

¹⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 275.

* У 80-х роках починається так звана «фосфоритна гарячка» — інтенсивна розробка фосфоритів на півдні Поділля. Один час на базі цих фосфоритів у Жмеринці діяв суперфосфатний завод, який, поряд з виробництвом продукції на експорт, збував добрива в навколишніх фільварках. («Сельское хозяйство и лесоводство», 1883, ч. СXLIV, стор. 166—178).

жай пшениці протягом 80-х років досягав «завдяки раціональній культурі» 200 пудів з десятини, а в господарствах Калинівка і Клітинка Вінницького повіту в 90-х роках становив 220—230 пудів¹⁷. Тогочасні оглядачі відзначали, що в поміщицьких економіях Правобережжя внаслідок високого рівня інтенсифікації господарства «техніка землеробства пішла далеко вперед порівняно з іншими районами чорноземної смуги»¹⁸.

Особливо виділялися в технічному відношенні економії із значними плантаціями цукрового буряка та польові господарства великих акціонерних цукроварень (цукровим заводам Правобережжя належало в 90-х роках близько 100,3 тис. десятин бурякових плантацій)¹⁹. Ці господарства мали чималі оборотні капітали, різноманітний інвентар і використовували працю багатьох найманих сільськогосподарських робітників. Типовими щодо цього були Червонський і Коровинецький маєтки. Перший складався з 17 господарств-економії (загальна площа на початок 90-х років 16,2 тис. десятин), другий — з 9 (площею 16,6 тис. десятин). Обидва вони належали великому поміщику-цукрозаводчику Ф. А. Терещенку. На орних землях цих маєтків, що становили від 30 до 57,7% загальної площі, застосовувалася 5—8-пільна сівозміна з угноенням і штучними добривами. Господарські будівлі лише в Червонському маєтку оцінювались у 167 тис. крб. Під час робіт широко використовувався такий інвентар, як металеві плуги Сакка, лущильники, екстирпатори, залізні борони, рядові сівалки та сівалки для розсiewання добрив, жатки Ельворті, віялки і сортувальні машини різноманітних систем, 10 парових молотарок (7 у Червонському маєтку і 3 в Коровинецькому). Вартість інвентаря в Коровинецькому маєтку становила 93,3 тис. крб., тобто 9 крб. 98 коп. на 1 десятину орної землі; в Червонському маєтку інвентар оцінювався в 72,8 тис. крб. (14 крб. 85 коп. на 1 десятину орної землі)²⁰.

Ремонтували інвентар у механічній майстерні при цукроварні, тут же виготовляли елеватори, екстирпатори, котки, залізні борони тощо. Всього у майстерні працювало 30 постійних робітників, які за рік виконували робіт на 14—15 тис. крб.

Живий інвентар обох маєтків складався з 10,5 тис. волів та 1 тис. коней вартістю у 143 тис. крб., що становило 10—10,5 крб. на 1 десятину. На сільськогосподарські роботи наймалися робітники з навколишніх сіл, а під час прополювання і проривання буряків — ще понад 500 чол. приїшлих. Багато приїшлих (з Полісся та інших районів) наймалося на час жнив і молотьби; на постійних роботах працювали найняті на рік робітники з навколишніх сіл²¹. До маєтків Терещенка за характером і масштабами наближались Смілянські економії Бобринського, Таганчанська і Ставищанська — Браницького, Черепинська (Таращанський повіт) — князя Сангушка, Городищенська — Воронцової, Дербчинська (на Поділлі) — А. Маси, плантаційні господарства великих цукроварень та ін. В них також практикувалися 4—7, а то й 8—12-пільні сівозміни. Для оранки використовувалися металеві плуги поліпшених систем, а в окремих господарствах — парові плуги. «Внаслідок

¹⁷ «Сельское хозяйство и лесоводство», 1889, ч. СХІ, стор. 251—252; «Сельское хозяйство и лесоводство», 1886, ч. СІ, стор. 326; А. Шестаков. Капитализация сельского хозяйства России (от реформы 1861 г. до войны 1914 г.), М., 1924.

¹⁸ Производительные силы России, СПб, 1896, стор. 27.

¹⁹ «Сельское хозяйство и лесоводство», 1900, ч. СХСХVІ, стор. 681; Производительные силы России, стор. 44.

²⁰ Описание имений наследников Ф. А. Терещенко, К., 1900, стор. 3—6.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 830, оп. 1, спр. 486, 713, 729; Описание имений наследников Ф. А. Терещенко, стор. 7—8.

дорожнечі цих плугів, — писав тогочасний автор, — лише деякі (саме згадані вище. — Л. М.) господарі в змозі дозволити собі це»²². При обробітку ґрунту широко застосовувалися культиватори, дискові борони тощо. Ґрунт удобрювали гноєм, дефекаційною гряззю (відходи цукроварень), суперфосфатом. Сівба як зернових культур, так і цукрового буряка здійснювалася рядовими сівалками, шаровка і проривка — здебільшого вручну і почасти спеціальними проривальними машинами та кінними розпашниками²³. Для виконання цих робіт наймали велику кількість поденників («моргових» робітників на Поділлі), яким наперед виплачували завдаток. Робили це переважно весною, коли селянин мав потребу в грошах (податки, викупні платежі) і був «готовий дешево продати свою працю»²⁴. Підгортали буряки вручну (сапами) або ж кінними оруддями, копали як вручну, за допомогою двозубчатих вилок, так і кінними буряковикопувальними машинами, чистили тільки вручну²⁵.

Існування поряд з поміщицькими латифундіями великої кількості малоземельних селянських господарств, що було типовим для Правобережжя, різко обмежувало масштаби технічного прогресу. Дешевизна робочої сили була головною перешкодою до широкого впровадження машин в економічному господарстві, яке підпорядковувалося капіталістичним законам. Застосування їх власником економії було «доцільне лише в межах різниці між вартістю машини і вартістю заміщованої нею робочої сили»²⁶.

Розглянемо для прикладу становище, яке склалося на середину 90-х років у двох селах Гайсинського повіту — Важному і Степанівці (всього 371 двор). Тут переважало подвірно-надільне землекористування («батьківщина»). 47 дворів були безземельними, 9 (2,4%) — порівняно забезпеченими землею, а основна маса мала дрібні наділи від 1 до 8 моргів. Більшість селян обробляли свої наділи супрягою (в обох селах 75,7% дворів були безкінними при середньому проценті безкінних дворів у повіті 67,2) або ж за певну плату користувалися чужими кінсьми та інвентарем. При середньому врожаї лише 25% господарств могли звести кінці з кінцями. Становище погіршувалося через неможливість орендувати землю — поміщицькі економії вели власне господарство або здавали свої земельні площі в оренду цукровим заводам. Тому селяни змушені були займатися візництвом і роботою по найму в економіях. Так на базі масового пауперизму поміщицькі господарства були повністю забезпечені робочою силою, — 88,7% дворів у цих двох селах знаходили головний засіб до існування у сусідніх економіях. Надлишок робочих рук визначав надзвичайну дешевизну найманої праці: поденна плата (при власних харчах) на посівних роботах дорівнювала 20—25 коп., при обробці буряка—25—35 коп., на жнивях—45—63 коп., біля парової машини (молотьба)—25—40 коп., на копанні буряків — 37 коп. і т. д. За 7 місяців тяжкої праці в економії «повний робітник» при своєму харчуванні заробляв близько 50 крб.²⁷ У зв'язку з цим автор огляду про стан господарства у цій

²² «Сельское хозяйство и лесоводство», 1900, ч. СХСХІ, стор. 684.

²³ «Земледельческая газета», 1894, № 26, 27, 28, 29, 30; Труды Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, т. 1, К., 1882, стор. 35—49.

²⁴ «Сельское хозяйство и лесоводство», 1882, ч. СХХХІХ, стор. 129.

²⁵ М. Држевецкий. Механическая обработка почвы как средство к удешевлению производства сахарной свекловичи.— Труды Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, т. 2, К., 1882, стор. 7—10, 30—60. Труды Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, т. 1, К., 1884, стор. 136—151.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 374.

²⁷ «Земледелие», 1899, № 17, стор. 260—261; № 18, стор. 275; № 9, стор. 298.

частині Поділля писав: «У цілому районі, до якого належать і описувані села, приватновласницькі господарства ведуть досить інтенсивну буряково-зернову культуру, але з досить обмеженим застосуванням машин»²⁸. Внаслідок близькості і дешевизни робочих рук,— додамо ми.

Могли бути різні відхилення від цієї типової картини, проте її основні риси характерні для всього Правобережжя. В них відбилася консервативна природа поміщицької латифундії, яка внаслідок свого монопольного становища була позбавлена внутрішніх стимулів до технічного прогресу.

²⁸ «Земледелие», 1899, № 19 стор. 300.

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В АРАБСЬКИХ КНЯЗІВСТВАХ ПЕРСИДСЬКОЇ ЗАТОКИ

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ

Басейн Персидської затоки здавна був важливим стратегічним і торговим районом земної кулі. Його роль особливо зросла після відкриття тут нафти, запаси якої у невеликих арабських князівствах Кувейті, Бахрейнні, Катарі, Об'єднаних Арабських Еміратах, Омані (саме про них піде мова у цьому повідомленні), а також на території так званої Нейтральної зони майже вдвічі більші, ніж у Сполучених Штатах Америки та Канаді, разом узятих. Тому не випадково, що ці князівства виявилися останніми плацдармами колоніалізму на Арабському Сході.

У працях радянських учених проаналізовані проблеми, пов'язані з новою та новітньою історією, економікою та міжнародними відносинами в районі Персидської затоки, і зокрема в арабських князівствах, висвітлено окремі питання національно-визвольного руху в цих країнах¹. В даному повідомленні зроблено спробу узагальнити матеріали, що стосуються антиколоніальної боротьби народів арабських князівств, а також проаналізувати події, які відбуваються в цьому районі останнім часом.

Крім праць радянських дослідників, автор використав документи патріотичних організацій і партій, що діють на Аравійському півострові, зокрема Народного фронту визволення Оману та Арабської (Персидської) затоки, періодичні видання Народного фронту* та іншу пресу.

¹ Г. Л. Бондаревский. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива, М., 1968; В. А. Бодянский. Бахрейн, М., 1962; його ж. Современный Кувейт, М., 1972; В. А. Бодянский, О. Г. Герасимов, Л. И. Медведко. Княжества Персидского залива, М., 1969; В. А. Бодянский, М. С. Лазарев. Страны Аравийского полуострова.— Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке, М., 1966; А. М. Васильев. Путешествие в «Арабию Феликс», М., 1974; Г. Г. Драмбянц. Персидский залив без романтики, М., 1968; Л. Н. Котлов. Освободительное восстание в Омане в 1957—1959 гг.— Арабские страны. История, экономика, М., 1970; Л. Н. Котлов, З. И. Левин. Английские владения в Аравии.— Последние колонии в Азии, М., 1958; Л. И. Медведко. Ветры перемен в Персидском заливе, М., 1973; Е. М. Примаков. Страны Аравии и колониализм, М., 1956; С. Сироджиддинов. Борьба народов имамата Оман против английской агрессии.— Арабские страны. История, М., 1963. А. В. Шваков. Сражающийся Оман, М., 1961; та ін.

* Народний фронт визволення Оману та Персидської затоки видає щомісячний журнал «Гісаа юнію» та щотижневу газету «Саут ас-Саура».

Окремі факти, щоправда нерідко у спотвореному вигляді, містяться в книгах зарубіжних авторів, які здебільшого намагаються показати «цивілізаторську» роль англійських колонізаторів, виправдати загарбницькі війни і каральні експедиції проти місцевого населення, замаскувати грабниницьку діяльність нафтових монополій, применшити значення національно-визвольного руху².

З кінця 80-х років XIX ст. басейн Персидської затоки починає займати дедалі важливіше місце в агресивній політиці британського імперіалізму на Близькому та Середньому Сході. Це було викликано тим, що в період загострення боротьби між основними імперіалістичними державами за переділ світу район затоки являв собою одну із сфер прикладення фінансового капіталу, який прагнув «до розширення господарської території і навіть території взагалі»³, а також «до захоплення земель не стільки прямо для себе, скільки для ослаблення противника і підриву його гегемонії»⁴.

Намагаючись не допустити Францію, Німеччину та Росію до східного узбережжя Аравійського півострова, Англія підписала з Маскагом (1891 р.), Бахрейном (1892 р.), князівствами Договірному Оману (1892 р.) та з Кувейтом (1899 р.) угоди, згідно з якими ці держави перетворювалися на британські протекторати. Незадовго до початку першої світової війни Англії вдалося замкнути кільце своїх володінь у Персидській затоці і перемогти в міжімперіалістичній боротьбі за цей район.

Велика Жовтнева соціалістична революція, перші зовнішньополітичні декрети Радянського уряду, ліквідація кабальних договорів, підписаних царською Росією з країнами Сходу, завдали відчутного удару по тилах імперіалізму, створили сприятливу політичну ситуацію для боротьби пригноблених народів за національну та економічну незалежність. Незабаром після встановлення Радянської влади в Росії на Бахрейнських островах відбулися перші демонстрації і мітинги протесту проти англійської колоніальної політики, в яких брали участь широкі верстви населення. Вже в 1920 р. до Лондона почали надходити повідомлення про те, що на берегах Персидської затоки стає відомим більшовицьке вчення⁵ і що обстановка в Кувейті, Катарі та Маскаті викликає дедалі більші побоювання⁶. Розмах боротьби в Омані змусив Англію підписати в 1920 р. Сібський договір⁷, згідно з яким визнавалася незалежність цієї країни, що, у свою чергу, стало прикладом для сусідів. Однак, враховуючи той факт, що до відкриття та початку видобування тут нафти* арабські князівства були одними з найвідсталіших країн світу, де феодальні відносини тісно перепліталися

² J. Verrey. Le Golf Persique. Mer de légende, reservoir de petrol, Paris, 1959; C. Belgrave. The Pirate Coast, London, 1966; J. Belgrave. Welcome to Bahrain, London, 1970; J. Kelly. Eastern Arabian Frontiers, London, 1964; його ж. Britain and Persian Gulf, London, 1968; G. Lenczowski. Oil and State in the Middle East, Ithaca, 1960; A. Nutting. I Saw It Myself, London, 1958; J. Marlowe. Arab Nationalism and British Imperialism, London, 1961; його ж. The Persian Gulf in the Twentieth Century, London, 1962; S. Longrigg. The Middle East. A Social Geography, London, 1964; його ж. Oil in the Middle East, London, 1968; D. Hawley. The Trucial States, London, 1970; A. Wilson. The Persian Gulf, London, 1959 та ін.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 27, стор. 358.

⁴ Там же, стор. 365.

⁵ A. Wilson. Mesopotamia 1917—1920. Clash of Loyalties. London, 1931, стор. 220.

⁶ В. Л. Бодянский. Бахрейн, стор. 120.

⁷ А. В. Шваков. Назв. праця, стор. 15.

* Комерційний видобуток нафти розпочався в Бахреїні: у 1934 р., в Кувейті — 1946 р., Катарі — 1949 р., Нейтральній зоні — 1954 р., Абу-Дабі — 1962 р.

з пережитками рабовласницького та родоплемінного ладу, окремі антиімперіалістичні та антифеодальні виступи, які відбувалися в них, не могли привести до корінних змін.

Розробка нафтових багатств району Персидської затоки викликала зрушення не лише в економічному, а й соціально-політичному житті. Відбулися зміни в класовій структурі князівств. Особливо велике значення мало те, що на політичну арену вийшов пролетаріат. Утворення робітничого класу було для досліджуваного регіону подією надзвичайної історичної ваги. Невипадково національно-визвольний рух після другої світової війни розгорнувся саме в нафтовидобувних князівствах — Кувейті, Катарі та Бахреїні. Так, у 1948 р. вперше в історії Кувейта відбувся загальний страйк, в якому взяло участь 6 тис. робітників⁸.

На початку 50-х років під впливом подій в Ірані, де навесні 1951 р. була націоналізована нафтова промисловість, антиколоніальна боротьба у князівствах ще більше посилюється. В березні 1951 р. вперше застрайкували робітники Бахреїну. Вони не тільки добивалися збільшення заробітної плати, а й вимагали переглянути кабальні концесійні угоди⁹. У червні того ж року в Бахреїні відбулися масові демонстрації, учасники яких вимагали проголошення незалежності країни, ліквідації військових баз на її території, усунення від влади шейха Сальмана та вигнання англійського резидента Ч. Белграйва. Показово, що цього разу в рядах демонстрантів, крім робітників, були представники інтелігенції, учні, кустарі та дрібні торговці. Лише за допомогою кривавих репресій і провокацій власті змогли загасити пожежу, що загрожувала охопити весь архіпелаг.

Події в Ірані та на Бахреїнських островах стали поштовхом до нових виступів кувейтського пролетаріату, який у 1952 р. вперше висунув політичні вимоги. У програмі, підготовленій страйковим комітетом, говорилося про необхідність вироблення конституції і демократичних законів, які були б покладені в основу керівництва країною, створення профспілок, надання рівних прав для всіх трудящих, незалежно від їх національної та расової належності¹⁰.

Заворушення, що відбувалися в зоні Персидської затоки, викликали серйозне занепокоєння в Англії. І хоч спочатку уряд вдався до випробуваних методів — грубого втручання у внутрішні справи князівств, нарощування військово-морських та військово-повітряних сил у цьому районі, — все ж він змушений був піти на перегляд своєї тактики.

Ставало все очевиднішим, що колоніальні форми пригноблення народів і пограбування природних багатств залежних країн ставлять під загрозу саме існування британського колоніалізму на Близькому Сході. Англійський уряд, всіляко маневруючи і щедро підкуповуючи деякі верстви місцевого населення, зробив ряд незначних поступок. В 1951—1952 рр. компанії «Кувейт Ойл Компані», «Катар Петролеум Компані» та «Бахреїн Петролеум Компані» змушені були підвищити концесійні платежі до 50%. Трудовому населенню пообіцяли провести деякі реформи, спрямовані на поліпшення умов праці і побуту. Але заворушення тривали.

В 1953—1954 рр. у Кувейті, Катарі і Бахреїні прокотилася нова хвиля антиімперіалістичних виступів проти засилля нафтових монополій. В цей час національно-визвольний рух набув більш організованої форми. В 1954 р. в Кувейті були створені перші масові політичні

⁸ В. Л. Бодянский. Современный Кувейт, стор. 106.

⁹ В. Л. Бодянский. Бахрейн, стор. 137.

¹⁰ В. Л. Бодянский. Современный Кувейт, стор. 134—135.

організації: Національний комітет прихильників миру і Демократична ліга Кувейту¹¹. Того ж року визвольну боротьбу в Бахреїні очолив Комітет національної єдності, який прийняв широку програму з вимогами покласти край іноземному втручання у внутрішні справи князівства, скликати на основі вільних виборів законодавчі збори, надати право на утворення профспілок тощо. Про вплив цієї організації на трудящих і підтримку її широкими верствами населення свідчить той факт, що правитель Бахреїну змушений був піти на переговори з керівниками комітету.

В 1956 р. населення арабських князівств Персидської затоки рішуче підтримало єгипетський народ у справі націоналізації Суецького каналу та боротьби проти англо-франко-ізраїльської агресії. Події в Єгипті послужили сигналом для масових антиімперіалістичних виступів і страйків. З ініціативи Комітету національної єдності Бахреїну робітники «Бахрейн Петролеум Компані» відмовилися постачати паливом англійські та французькі літаки. Були розгромлені приміщення англійських торговельних, транспортних та інших фірм, підпалені будинки британської адміністрації.

Нааяканий масштабами народних заворушень, англійський уряд вирішив ужити рішучих заходів. У листопаді 1956 р. в Бахреїні прибули додаткові військові підрозділи. В князівстві було оголошено надзвичайне становище. Під тиском Англії діяльність Комітету національної єдності була заборонена, а його лідери — заарештовані. Керівництво антиімперіалістичним рухом взяв на себе Фронт національного визволення Бахреїну (ФНВБ), утворений за кордоном. Боротьба народу Бахреїну зустріла співчуття всіх прогресивних сил світу. Так, учасники Конференції солідарності країн Азії і Африки, що проходила в Каїрі у грудні 1957 — січні 1958 рр., заявили про свою підтримку населення князівства у його справедливій боротьбі проти англійського колоніального гніту¹².

«Реакція в Кувейті і Бахреїні на суецькі події, — писав автор книги «Нафта і держава на Середньому Сході» Ленцовський, — мала серйозні наслідки. Вона вказала Англії на те, що її панування у Персидській затоці не може бути незмінним», а договірні відносини з шейхами «не можуть більше розглядатися як достатня основа для збереження у затоці імперського статус-кво»¹³.

Очевидно, це розуміли і в Лондоні. Незабаром після подій 1956 р. в Бахреїні починає діяти Вища адміністративна рада, утворюються громадянські суди. В 1958 р. в країні було прийнято перше законодавство з праці, а урядовій Федерації праці надано права профспілок. В Кувейті були проведені реформи у справах про громадянство і права громадян. Юрисдикцію над арабами-іммігрантами англійська адміністрація передала правителю князівства. Відбувся перший перепис населення. Водночас Англія продовжувала зміцнювати свої військово-стратегічні позиції в цьому районі, зробила спробу втягнути князівства у федерацію, яку планувалося зв'язати з Багдадським пактом¹⁴.

Іракська революція 1958 р., яка знаменувала початок краху системи британського панування в досліджуваному районі, сприяла значному піднесенню національно-визвольного руху в князівствах. Наступного дня після революції лондонська «Таймс» писала: «Ірак — це чека, що утримує англійські позиції в районі Персидської затоки. ...події в

¹¹ Там же, стор. 110.

¹² «Правда», 3 січня 1958 р.

¹³ G. Lenczowski. Назв. праця, стор. 337—338.

¹⁴ A. Nutting. Назв. праця, стор. 63.

Багдаді можуть стати пайсерйознішою стратегічною та економічною поразкою, якої будь-коли зазнавала Англія на Середньому Сході»¹⁵.

Найбільший вплив революція в Іраку мала на сусідній Кувейт, де рух солідарності з іракським народом злився з боротьбою проти режиму протекторату і грабіжницької діяльності англо-американської нафтової компанії «Кувейт Ойл Компані»¹⁶. Правлячі кола Кувейту змушені були поставити перед Англією питання про відміну протекторату, що й було зроблено 19 червня 1961 р. після безрезультатних спроб втягти князівство у Британську співдружність¹⁷. Хоч Англія й зберегла там свої економічні та військово-стратегічні позиції, сам факт проголошення незалежності колишнім протекторатом став значним стимулом до дальшого розвитку національно-визвольного руху в районі Персидської затоки.

Незважаючи на військово-поліцейський терор, хвиля протесту трудящих Бахрейн проти колоніального гноблення продовжувала наростати. Активізував свою діяльність ФНВБ, який в 1964 р. опублікував у Бейруті хартію з вимогами незалежності для країни, скасування кабальних договорів, евакуації з території архіпелагу англійських військ і радників, проведення демократичних реформ¹⁸. Наприкінці 1964 — на початку 1965 р. в країні почалися заворушення, кульмінаційним моментом яких став страйк 5 тис. нафтовиків, підтриманих населенням Манами, Мухаррака, Хедди та інших міст. В середині квітня 1965 р. у відповідь на розправу з учасниками демонстрації спалахнув перший в історії Бахрейн загалний страйк, який перейшов у всенародне повстання. Життя в князівстві було повністю паралізоване. Закрилися навчальні, громадські і навіть урядові заклади, не працювали магазини, кінотеатри, транспорт. На вулицях столиці країни — Манами виникали непоодинокі сутички між демонстрантами і поліцією. Лише за допомогою збройних сил англійські власті до початку червня 1965 р. придушили повстання.

Хоч загалний страйк і закінчився поразкою, він, як відзначалося в заяві ФНВБ, став «наочною демонстрацією волі народу та його рішучості вести нещадну боротьбу проти панування імперіалістів і їх маріонеток, за незалежний і щасливий арабський Бахрейн»¹⁹. Участь у страйку майже всіх верств населення, у тому числі й урядових чиновників, свідчила про зростання самосвідомості всього народу Бахрейн, а сам страйк став важливим моментом в історії національно-визвольного руху князівств Персидської затоки.

Ізраїльська агресія 1967 р., підтримана Сполученими Штатами, Англією та іншими західними державами, викликала небувале піднесення антиімперіалістичної боротьби в усьому арабському світі. Хвиля демонстрацій охопила не лише країни, які зазнали нападу, а й Кувейт, Бахрейн, Катар та інші князівства, що знаходяться за тисячі кілометрів від Суецького каналу та долини Йордану. Навіть в одному з «найтихіших» князівств — Дібаї — люди направилися до будинків американців і англійців, щоб висловити гнівний протест проти агресії. Для «наведення порядку» в Дібаї були терміново викликані англійські війська²⁰. Масові арешти «вороже настроєних» робітників-нафтовиків відбулися в Бахреїні, Катарі, Абу-Дабі.

Якщо відповіддю на ізраїльську агресію був значний розвиток у

¹⁵ «The Times», 15 липня 1958 р.

¹⁶ Політика Англії на Близькому і Середньому Востокі, М., 1966, стор. 291.

¹⁷ «The Scotsman», 31 січня 1961 р.

¹⁸ «Аль-Ахбар», 24 серпня 1964 р.

¹⁹ «Ан-Ніда», 28 січня 1966 р.

²⁰ «Аль-Ахбар», 28 березня 1971 р.

князівствах ідеї арабської єдності і консолідації прогресивних сил, то крах англійського колоніального панування в Адені й утворення в 1967 р. народної демократичної республіки на півдні Аравійського півострова мали чимале практичне значення для розвитку національно-визвольного руху в районі в цілому, а особливо — в Омані, куди наприкінці 60-х — на початку 70-х років перемістився центр цього руху.

Ось уже більш як півстоліття Оман формально вважається незалежною країною, але фактично весь цей час тут неподільно панували англійські імперіалісти, які штучно підтримували відсталий, феодальний характер економіки, соціального ладу і політичного режиму. Досить сказати, що донедавна в країні з населенням 750 тис. чол. була лише одна школа, 95% жителів не вміло читати й писати, зберігалось рабство. Тільки в палаці султана Саїда ібн Теймура, який правив з 1932 по 1970 р., було 500 рабів²¹.

Стихійні виступи оманського населення проти політики окупантів підготували ґрунт для повстання, яке спалахнуло в 1957 р. у відповідь на те, що султан Саїд ібн Теймур дозволив філіялові англійської компанії «Ірак Петролеум Компані» вести розвідку і видобування нафти на всій території країни²². Лише мобілізувавши значні сили* і вдавшись до відвертої агресії, Англія на початку 1959 р. придушила основні вогнища повстання. Безцеремонне втручання англійських імперіалістів у внутрішні справи Оману викликало протест прогресивних сил світу. В заяві ТАРС з цього приводу, зокрема, говорилося: «Радянська громадськість гаряче співчуває національно-визвольній боротьбі народу Оману і рішуче засуджує підступи американських і англійських колонізаторів, які проливають кров арабського народу в інтересах величезних баринів нафтових монополій»²³. На 19-й сесії Генеральної Асамблеї ООН була ухвалена резолюція країн Азії і Африки, яка засуджувала англійську агресію в Омані і вимагала виведення з країни окупаційних військ²⁴.

Після повстання 1957—1959 рр. у таборі національно-визвольного руху в Омані відбулися значні зміни. Якщо раніше він проходив під егідою імама Галеба бен Алі і мав на меті, в основному, визволення від англійського панування, то на початку 60-х років значна частина патріотичних сил почала об'єднуватися навколо революційно настроєної молоді**, яка виступала не тільки проти іноземного гноблення, а й за встановлення демократичної форми правління в країні. Наприкінці 1964 р. вона створила фронт визволення Дофару*** (ФВД), який прийняв програму збройної боротьби.

Поряд з розгортанням партизанських дій у гірських районах Дофару, ФВД встановлює зв'язки з робітниками і передовою інтелігенцією сусідніх держав, вдосконалює організаційну структуру, перегрупує сили всередині організації. Ці заходи відіграли важливу роль у

²¹ «L'Express», 9 березня 1970 р., «The Times», 3 серпня 1970 р.

²² Докладніше про повстання в Омані див.: Л. Н. К о т л о в. Освободительное восстание в Омане в 1957—1959 гг.— Арабские страны. История. Экономика, М., 1970, стор. 48—78; А. В. Ш в а к о в. Сражающийся Оман, М., 1961; С. С и р о д ж и д д и н о в. Борьба народов имамата Оман против английской агрессии.— Арабские страны. История, М., 1963.

* Проти повсталих була кинута 12-тисячна армія («The Times» 3 серпня 1970 р.).

²³ «Известия». 21 грудня 1957 р.

²⁴ United Nations General Assembly. Official Records. Annexes Nineteenth Session. Annex 16. Question of Oman. Document NA/5846, New York, 1965, стор. 65.

** В еміграції молодь Оману створила такі організації: Фронт оманської молоді, Оманський студентський союз, Оманська студентська асоціація, «Молоді оманці», Організація оманських студентів.

*** Дофар — одна з провінцій Оману.

перегляді політичної програми фронту. На його другій конференції, яка відбулась у вересні 1968 р. в Хамріні (центральний район Дофару), підкреслювалося, що ФВД «більше не вважає себе націоналістичною арабською організацією і буде віднині керуватися марксизмом-ленінізмом як методом аналізу та ідеологією, яка виражає інтереси найбідніших класів»²⁵. Кінцевою метою Фронту ставилося цілковите визволення не лише Дофару та Оману, а й усіх князівств, розташованих у зоні Персидської затоки. У зв'язку з цим ФВД було перейменовано в Народний фронт визволення окупованої зони Персидської затоки.

У січні 1968 р. уряд Великобританії оголосив, що він має намір вивести свої війська з району Персидської затоки до кінця 1971 р. Але розмах збройної боротьби в Омані²⁶ викликав розгубленість в англійських урядових колах, і в Лондоні пішли чутки про перенесення встановленого терміну²⁷. Тим часом, намагаючись якнайшвидше придушити визвольний рух у Дофарі, англійський уряд направив додаткові контингенти військ на свою базу в Салалі²⁸. Однак і це не дало бажаних для Великобританії наслідків. У міру того, як англійські війська готувалися залишити район Персидської затоки, писала 12 листопада 1971 р. лондонська «Таймс», повстання в Дофарі дедалі посилювалося. Протягом 1971 р. Народно-визвольна армія Фронту одержала ряд перемог над об'єднаними силами англійців і найманців султана, які зазнали тяжких втрат. Це змушена була визнати навіть англійська газета «Дейлі Телеграф»²⁹.

Здійснюючи успішні воєнні операції, Народний фронт визволення окупованої зони Персидської затоки одночасно проводив у підконтрольних районах важливі реформи і соціальні перетворення. У 1968 р. були організовані комітети місцевої влади, перетворені в червні 1971 р. в народні ради. До їх компетенції входить широке коло питань: розподіл землі серед селян, налагодження медичного обслуговування, ліквідація неписьменності. У квітні 1971 р. була відкрита перша в історії Дофару середня школа, якій присвоїли ім'я В. І. Леніна. Через рік почала діяти ще одна школа³⁰.

Третя конференція Народного фронту визволення окупованої зони Персидської затоки, яка відбулась у червні 1971 р. в західній частині Дофару, прийняла програму, де головною метою ставилося об'єднання всіх патріотичних груп, що діяли в арабських князівствах. Першим важливим кроком до цього було створення у грудні того ж року на базі Народного фронту визволення окупованої зони Персидської затоки та Національно-демократичного фронту визволення Оману і Персидської затоки * єдиного Народного фронту визволення Оману і Персидської затоки.

У програмі дій, виробленій установчим з'їздом новоствореної організації, чітко формулювалися її основні завдання: «Ліквідація всіх форм колоніалізму, завоювання повної незалежності, встановлення народно-демократичної влади, створення незалежної національної економіки на міцній промисловій і сільськогосподарській основі»³¹. В за-

²⁵ Л. И. Медведко. Назв. праця стор. 188.

²⁶ «The Times», 12 листопада 1971 р.

²⁷ «Daily Telegraph», 24 жовтня 1969 р.

²⁸ «Daily Mail», 23 грудня 1970 р.

²⁹ «Daily Telegraph», 3 січня 1972 р.

³⁰ «Саут ас-Саура», 9 червня 1973 р.

* Національно-демократичний фронт визволення Оману і Персидської затоки був створений у червні 1970 р. на базі революційно-патріотичних груп, що відколотися від вуху імама Галеба.

³¹ National Democratic Working Plan, PELOAG. Ahleesh. Dec. 1971, стор. 50.

яві з'їзду підкреслювалося, що Народний фронт «стоїть пліч-о-пліч із силами прогресу і соціалізму в історичній боротьбі проти імперіалізму, а також підтримує народи Азії, Африки, і Латинської Америки в їх справедливій боротьбі проти сил колоніалізму та неокolonіалізму»³².

Велике значення для створення єдиного антиімперіалістичного фронту в цьому районі мали переговори між делегаціями Народного фронту визволення Оману і Персидської затоки та Арабською робітничою партією Оману (листопад 1972 р.). У спільній заяві від 26 листопада говорилося, що, виходячи з єдності поглядів і взаємного прагнення до об'єднання прогресивних сил в Омані і в усій зоні затоки, досягнуто угоди про створення єдиного центрального комітету і регіонального командування³³.

Досить чітка політична програма, прогресивні заходи, здійснювані на визволеній території, успіхи в антиімперіалістичній боротьбі зробили Народний фронт визволення Оману і Персидської затоки притягальною силою для всіх патріотичних груп не тільки у себе на батьківщині, а й у сусідніх князівствах, сприяли встановленню і зміцненню його зв'язків з прогресивними організаціями у багатьох країнах. Так, у 1971 р. Фронт став членом Організації афро-азіатської солідарності. Тільки протягом 1973 р. його делегати брали участь у конференції миролюбних сил в Бангладеш, 8-му Всесвітньому конгресі профспілок у Варні, Конгресі миролюбних сил у Москві та інших форумах. Більше ніж у 30 країнах створено комітети підтримки визвольного руху в Омані, які подають Народному фронту не тільки моральну, а й матеріальну допомогу³⁴. Яскравим прикладом міцніючих інтернаціональних зв'язків борців за свободу Оману і зони Персидської затоки з силами соціалізму і прогресу був візит делегації Народного фронту до Радянського Союзу (вересень 1971 р.).

Тривалий час англійські власті намагалися приховати від громадськості свою участь у війні в Омані. Навіть кореспондентам західних країн не дозволялося відвідувати цей район і відмовлялося в наданні правдивої інформації³⁵. Коли ж улітку 1972 р. кореспонденту англійської газети «Санді Таймс» дозволили висвітлити події в Омані, він змушений був визнати, що «це цілком англійська війна, яка без британської участі закінчилася б протягом кількох днів»³⁶. Однак, як зазначала 14 червня 1973 р. газета «Таймс», «використання англійських сухопутних військ під час боїв у східній частині провінції (Дофар.— І. Х.) наприкінці 1971 р. не допомогло урядові втримати територію, на яку проникли його війська в ході наступальної операції «Ягуар». До речі, саме за допомогою цієї операції передбачалося придушити національно-визвольний рух в Омані напередодні виведення англійських збройних сил з району Персидської затоки.

Зазнаючи поразки у війні проти Народно-визвольної армії Фронту, Англія продовжує посилювати війська своєї маріонетки султана Кабу-са, який останнім часом значно збільшив військові витрати Оману. Якщо в 1971 р. війна в Дофарі поглинула близько 20 млн. фунтів стерлінгів³⁷, то в 1973 р. витрати на утримання військ збільшилися до 35 млн. фунтів стерлінгів, що складає 60% бюджету князівства³⁸.

³² «Аль-Іттахад», березень 1972, стор. 46.

³³ «Саут ас-Саура», 4 грудня 1972 р.

³⁴ «Саут ас-Саура», 9 червня 1973 р., 28 лютого 1974 р.

³⁵ «Scotsman», 19 листопада 1970 р.

³⁶ «Sundy Times», 25 червня 1972 р.

³⁷ «The Times», 15 лютого 1973 р.

³⁸ «Правда», 26 квітня 1973 р.

Намагаючись ізолювати райони, які контролює Народний фронт визволення Оману і Персидської затоки, урядові війська провели на початку 1973 р. ряд операцій на кордоні з Народною Демократичною Республікою Йемен. Проте й вони не мали успіху.

Останні повідомлення свідчать про те, що Народний фронт визволення Оману і Персидської затоки продовжує успішні дії проти султанського режиму і сил імперіалізму, що підтримують його.

Мужність патріотів Оману запалює на боротьбу народи інших князівств. «Привид дофарської революції невідступно переслідуює всіх», — писала 15 січня 1972 р. французька газета «Монд».

Повністю зазнали краху неоколоніалістські розрахунки, пов'язані з планами виведення англійських військ із зони Персидської затоки і надання князівствам формальної незалежності. Імперіалістам не вдалося приховати від арабської громадськості справжній характер «нової» політики, суть якої полягає в тому, щоб за будь-яку ціну зберегти свій вплив і залишити недоторканими свої економічні інтереси.

В умовах кризи монархічних режимів та перед лицем безпосередньої загрози соціальної революції в арабських князівствах імперіалізм намагається підпорядкувати своєму впливові місцеві збройні сили. Він робить усе для того, щоб не допустити проникнення прогресивних поглядів у військове середовище і в разі необхідності використати армію як інструмент «модернізації» соціально-економічних та суспільних порядків. Заявивши про те, що вона залишає район Персидської затоки, Англія приступила до зміцнення та переоснащення армій князівств. При цьому на командні посади здебільшого призначаються англійські офіцери. У восьмитисячній армії Абу-Дабі, наприклад, служать за контрактом майже 400 британських підданих. Близько 100 англійських сержантів та офіцерів обіймають різні посади у Федеральній армії Об'єднаних Арабських Еміратів. Англійський військовий персонал є також у національній гвардії Шарджі, силах оборони Дібаї, мобільних загонах Рас-ель-Хайми³⁹. Намагаючись об'єднати зусилля місцевих режимів у боротьбі проти народно-визвольного руху, імперіалістичні кола США і Англії зробили спробу «скоординувати» дії органів безпеки князівств, зв'язати їх з розвідками Саудівської Аравії, Йорданії та Ірану⁴⁰.

Та, незважаючи на всі ці заходи і жорстокі репресії властей, у князівствах шириться фронт національно-визвольного руху. Нині він вступив у новий етап, характерною рисою якого є поглиблення антімперіалістичної боротьби, спрямування її не лише проти неоколоніалізму, а й проти всіх сил, що становлять його опору.

Дедалі активніше втягується в боротьбу молодь. 29 листопада 1972 р. провели страйк студенти Кувейтського університету. В заяві страйкарів, зокрема, говорилося: «Сьогодні нам необхідно зробити рішучі кроки, спрямовані на підтримку збройної революції в районі Персидської затоки, і відіграти свою роль у висвітленні ситуації та викритті колоніалістських і реакційних планів, які набрали особливої небезпеки на цьому вирішальному етапі»⁴¹. У лютому 1970 р. в Дамаску була створена Спілка бахрейнських студентів, а на початку 1973 р. в Каїрі — Ліга катарських студентів⁴². Останнім часом молодь різних князівств прагне об'єднати свої зусилля, виробити єдиний план дій. Велике значення щодо цього мала конференція студентів Оману і Персидської затоки в Бейруті (березень 1973 р.)⁴³.

³⁹ Г. Дымов. Страны Персидского залива на переломном рубеже.— «Международная жизнь», 1973, № 2, стор. 71.

⁴⁰ «The Financial Times», 10 серпня 1973 р.

⁴¹ «Саут ас-Саура», 4 грудня 1972 р.

⁴² «Тісаа Юнію», квітень 1972 р., стор. 59; «Саут ас-Саура», 24 березня 1973 р.

⁴³ «Саут ас-Саура», 24 березня 1973 р.

Водночас у князівствах зростає страйкова боротьба. 1 травня 1970 р. застрайкувало 270 робітників і службовців аеропорту Манами. У серпні того ж року десятиденний страйк провели робітники телеграфу, до яких приєдналися 400 будівельників нового аеропорту⁴⁴. На початку 1972 р. в Кувейті, Катарі та Абу-Дабі відбувалися страйки нафтовиків, які, поряд з економічними, висували й політичні вимоги. У лютому 1974 р. на демонстрацію вийшли робітники столиці Бахрейну. Вони протестували проти безробіття і погіршення життєвих умов, вимагали утворення профспілок для захисту своїх інтересів. Багатьох з них після демонстрації було заарештовано⁴⁵.

Дії місцевих властей та їх іноземних покровителів щодо прогресивних елементів викликають рішучий протест світової громадськості. Так, Всесвітній конгрес профспілок у Варні (жовтень 1973 р.) направив раді міністрів Бахрейну послання, в якому засуджуються репресії проти демократичних сил країни і висловлюється солідарність з робітничим класом Бахрейну⁴⁶. У липні 1973 р. кампанію арештів і жорстоке поводження з підсудними в Омані засудила Спілка арабських журналістів⁴⁷.

Успіхи національно-визвольного руху, підтримка з боку країн соціалістичної співдружності і всіх прогресивних сил світу дали змогу нафтовидобувним країнам зміцнити свої позиції у боротьбі з імперіалізмом, сприяли активізації процесу деколонізації нафти, який охопив також і арабські князівства Персидської затоки.

Виступаючи єдиним фронтом, князівства домоглися у західних нафтових монополій суттєвих поступок. Зокрема, їх частку у прибутках від нафти було підвищено до 55%, а знижки з експортних цін — скасовано. У червні 1973 р. міжнародні нафтові монополії змушені були компенсувати збитки, завдані князівствам девальвацією долара і падінням купівельної спроможності інших західних валют.

Відступаючи, імперіалізм, однак, не складає зброї, він робить ставку на розкол фронту арабських держав. Особливі надії на Заході покладають на країни Персидської затоки, які там вважають «слабкою ланкою» в арабському світі. Монополії намагаються перенести туди центр своєї близькосхідної нафтової імперії. Ця тактика має на меті, з одного боку, зберегти князівства під контролем західних держав, а з другого, — ізолювати їх від інших арабських країн.

Однак маневри неокolonізаторів зазнають краху. Яскравим свідченням цього була одностайна участь молодих держав у спільних діях всіх арабських нафтовидобувних країн під час загострення близькосхідної кризи восени 1973 р. Вперше в своїй історії князівства використали нафту як засіб не тільки економічного, а й політичного тиску на Захід. Використання арабськими князівствами Персидської затоки своїх природних багатств у боротьбі проти імперіалізму є важливою частиною процесу завоювання ними економічної незалежності.

Нині на порядку денному стоїть повне звільнення цих країн від пут колоніалізму та проведення в них таких соціальних перетворень, які б дали їм змогу самим розпоряджатися природними багатствами, проводити незалежну зовнішню і внутрішню політику.

⁴⁴ «Тісаа юнію», лютий 1973, стор. 14.

⁴⁵ «Саут ас-Саура», 28 лютого 1974 р.

⁴⁶ «Саут ас-Саура», 24 листопада 1973 р.

⁴⁷ «Саут ас-Саура», 14 липня 1973 р.

Запитки

З історії союзу робітничого класу і селянства

В. А. Куз'єв
**ШЕФСЬКА ДОПОМОГА
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
КОЛГОСПНОМУ СЕЛЯНСТВУ
(1966—1970 РР.)**

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії втілює в життя ленінський план побудови комуністичного суспільства. Важливим етапом у створенні матеріально-технічної бази комунізму стала дев'я-

та п'ятирічка. У відповідь на Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу трудящі нашої країни взяли підвищені зобов'язання, прагнучи ознаменувати четвертий, визначальний рік новими трудовими успіхами.

В авангарді будівників комунізму йде робітничий клас. Свою провідну роль він, як і раніше, здійснює в співдружності з іншими верствами суспільства, насамперед з селянством. На всіх етапах розвитку нашої держави робітничий клас подавав всебічну допомогу селянству в перебудові його життя на соціалістичних засадах. Він надсилав на село техніку: трактори, комбайни, автомашини, сівалки тощо. Кращі його представники, яких партія направила на село, разом з місцевими комуністами були активними борцями за створення і зміцнення колгоспів, віддавали всі свої сили для перемоги соціалізму на селі. «Говорячи про соціалістичну перебудову села,— зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— не можна не згадати тих, хто вклав свою працю, свою волю і енергію в розв'язання цього велетенського завдання. На заклик партії робітники Москви і Ленінграда, Уралу і Донбасу йшли в село, допомагали налагоджувати нове, колективне господарство... Вони несли селянам ідеї Комуністичної партії, віру в ідеали соціалізму, бойовий досвід класової боротьби»¹.

І нині, коли багатонаціональний радянський народ виконує величні плани, накреслені XXIV з'їздом партії, робітничий клас докладає всіх зусиль до того, щоб якнайшвидше піднести рівень сільськогосподарського виробництва, своєчасно і якісно виконати замовлення колгоспників і робітників радгоспів. Конкретним виявом допомоги колективів промислових підприємств та організацій міста мешканцям села є традиційні шефські зв'язки між ними. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін, обгрунтовуючи суть і значення робітничого шефства як однієї з найважливіших форм зміцнення союзу робітничого класу з селянством, підкреслював: «Тут основне політичне питання — у ставленні

¹ Л. І. Брежнев. «Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 84.

міста до села, питання, що має вирішальне значення для всієї нашої революції. В той час, як буржуазна держава систематично спрямовує всі зусилля на те, щоб отупляти робітників міста..., ми можемо і повинні використати нашу владу на те, щоб дійсно зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей в середовищі сільського пролетаріату»².

Володимир Ілліч обґрунтував необхідність залучення робітників промислових підприємств до виконання завдань, які стояли перед селянством. Так, 3 жовтня 1918 р. у «Листі до об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради з представниками фабрично-заводських комітетів і професійних спілок» В. І. Ленін писав: «Нехай кожна партійна організація, кожна професійна спілка, кожна фабрика, майстерня і т. д. зв'яжуться спеціально з кількома обраними нею волостями для зміцнення союзу з селянами, для допомоги їм, для освічення їх...»³

Виконуючи заповіді вождя революції, Комуністична партія і Радянський уряд постійно приділяють велику увагу розвитку і поглибленню шефських зв'язків між містом і селом. Це питання вже певною мірою (щодо досліджуваного періоду та теми) висвітлене в працях радянських істориків, філософів та економістів⁴. Так, у монографії Б. П. Ковалєвського показано участь працівників промислових підприємств у проведенні комплексної механізації тваринницьких ферм, розширенні площ зрошуваних земель, а також у поліпшенні добробуту трудівників села в 1966—1970 рр. в основному на матеріалах Київської, Донецької, Запорізької, Харківської та деяких інших областей республіки.

У даній замітці зроблено спробу узагальнити досвід подання окремими колективами фабрик і заводів Одещини, Миколаївщини, Херсонщини та Кіровоградщини шефської допомоги працівникам сільського господарства цих областей у роки восьмої п'ятирічки.

Питома вага Одеської, Миколаївської, Херсонської та Кіровоградської областей у виробництві та продажу державі сільськогосподарської продукції досить значна. Так, у 1970 р. в них було зібрано більше 27% хліба та 34% насіння соняшника, виробленого в республіці, а також вироблено 15,7% м'яса і 15% молока⁵. У цьому неабияку роль відіграло шефство робітничого класу над селом.

У 1966 р. працівники промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій Заводського району м. Миколаєва закликали всі виробничі колективи організувати соціалістичне змагання за успішне виконання зобов'язань щодо подання шефської допомоги колгоспам і радгоспам області. В їх зверненні, зокрема, говорилося: «...Ми закликаємо колективи всіх підприємств області ще ширше розгорнути шефську допомогу колгоспам і радгоспам, забезпечити дострокове виконання замовлень села і тим самим внести вклад у здійснення рішень XXIII з'їзду КПРС»⁶. Бюро Миколаївського обкому Компартії України запропонува-

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 83.

⁴ Н. П. Спектор і В. Н. Куликів. Одна цель двух классов, М., 1967; І. В. Шулґа. Зміцнюємо союз Серпа і Молота, К., 1967; його ж. Допомога міських парторганізацій сільським у їх організаційному зміцненні (1952—1970 рр.).— «УІЖ», 1970, № 10; В. С. Папутин. Шефство города над селом, М., 1970; Н. Сероштан. Город и деревня, Харьков, 1967; И. И. Зубов. Город — село, Донецк, 1965; В. М. Цыганов. Шефская работа на селе, М., 1962; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970; Б. П. Ковалєвський. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах Украинской ССР), К., 1972; Т. А. Дмитренко, В. И. Кузакова. Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни, М., 1973.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 220, 225, 248, 249 (підрахунки автора).

⁶ «Південна правда», 21 березня 1966 р.

ло міськкомам і райкомам партії підтримати і широко популяризувати почин заводчан⁷.

Подібні патріотичні ініціативи народжувалися безпосередньо у виробничих колективах й інших областей. Так, того ж року робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств і будівельних організацій Суворовського району м. Херсона завов'язалися достроково ввести в експлуатацію зрошувальні системи на місцевих стоках у колгоспах і радгоспах області. Їх ініціативу схвалило бюро обкому Компартії України⁸.

1969 р. колектив Одесько-Кишинівської залізниці вирішив протягом двох-трьох років в основному завершити комплексну механізацію тваринницьких ферм, будівництво кормокухонь, кормоцехів і силосних споруд у колгоспах і радгоспах Великомихайлівського району на Одещині. На залик Одеського обласного комітету комсомолу подати допомогу в механізації тваринницьких ферм гаряче відгукнулися більше 100 комсомольських організацій підприємств Іллічівського району м. Одеси⁹.

Підтримавши почин робітників передових фабрик і заводів Москви та Ленінграда, колектив миколаївського заводу «Дормашина» зобов'язався зекономити 130 т гарячекатаного прокату і за рахунок цього виготовити для підшефних колгоспів додатково 50 комплектів обладнання для бульдозерів і 40 т нестандартного устаткування¹⁰. Подібні зобов'язання приймалися і на багатьох інших підприємствах.

Питання шефства постійно перебували в полі зору партійних органів. Вони розглядалися на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, зборах первинних партійних організацій промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. З метою координації шефських зв'язків у райкомах партії міст, а також на великих фабриках і заводах функціонували постійно діючі комісії, до складу яких входили представники партійних, профспілкових, комсомольських організацій та господарських органів. При підведенні підсумків соціалістичного змагання обов'язково перевіряли, чи виконуються зобов'язання щодо подання допомоги колгоспам і радгоспам.

У роки восьмої п'ятирічки допомога трудівникам села з боку виробничих колективів міст була різноманітною. У відносинах шефів і підшефних відбулися якісні зміни. Робітники та інженерно-технічні працівники розповідали колгоспникам про нові методи праці, сприяли впровадженню у сільськогосподарське виробництво комплексної механізації та автоматизації, наукової організації праці. Все це позитивно впливало на технічне переозброєння сільського господарства і зміцнення його матеріально-технічної бази. Лише протягом кількох останніх років восьмої п'ятирічки колгоспи і радгоспи одержали від своїх шефів сотні тисяч різних запасних частин для сільськогосподарських машин, на мільйони карбованців матеріалів, інструментів та устаткування. За допомогою шефів споруджено, реконструйовано і здано в експлуатацію багато тваринницьких приміщень, кормокухонь, кормоцехів, польових станів, ремонтно-механічних майстерень тощо. Шефи беруть активну участь у проведенні сільськогосподарських кампаній. Партійні організації підприємств чимало зробили для підвищення культурного рівня мешканців села. Частими гостями колгоспників були учасники художньої самодіяльності, а також майстри мистецтв і художні колективи.

⁷ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 158, арк. 44.

⁸ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 185, оп. 17, спр. 4, арк. 9.

⁹ «Знамя комунізму», 10 червня 1969 р.

¹⁰ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 136, арк. 11.

Серед численних напрямків шефської допомоги слід виділити такі, як механізація трудомістких процесів у тваринництві, будівництво і введення в дію систем малого зрошення.

Тваринництво — одна з найважливіших галузей сільського господарства. У 1966—1970 рр. перед його працівниками стояли великі завдання щодо збільшення виробництва продукції та значного поліпшення її якості. Одними з головних шляхів їх виконання були комплексна механізація трудомістких процесів на фермах, застосування сучасної технології утримання худоби і птиці, переведення на індустріальну основу процесів виробництва і заготівлі кормів, зростання продуктивності праці. На це насамперед й спрямувалась увага шефів.

За роки минулої п'ятирічки колективи промислових підприємств м. Одеси побудували, реконструювали і здали в експлуатацію 462 тваринницькі приміщення, 338 кормокухонь і кормоцехів¹¹. У колгоспах і радгоспах Миколаївщини шефи спорудили 117 кормоцехів, а також за рахунок внутрішніх резервів виготовили 135 кормозапарників і корморозмішувачів¹². Трудівники сіл Херсонщини одержали від шефів 300 пароутворювачів КМ-1600, 100 гноєтранспортерів, 100 тис. автопоїлок¹³. Устаткували в підшефних господарствах 38 кормоцехів і кормокухонь робітники та інженерно-технічні працівники Кіровоградщини¹⁴. З участю шефів у колгоспах і радгоспах цих областей збудовано десятки комбінормових заводів, тваринницьких комплексів, літніх таборів.

Завдяки постійному піклуванню партійних, радянських і господарських органів, координації зусиль трудівників села і шефів досягнуто певних успіхів у механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах. Ще в 1966 р. у Новоодеському районі Миколаївської області було розроблено перспективний план комплексної механізації тваринницьких приміщень. За допомогою колективів Чорноморського суднобудівного заводу, Миколаївського морського порту, заводів ім. 61 комунара і «Дормашина» він втілювався у життя, що дало змогу поліпшувати організацію праці на фермах, підвищувати продуктивність поголів'я, збільшувати виробництво молока, м'яса та яєць. Впровадження механізації докорінно змінило умови праці трудівників ферм. У роки восьмої п'ятирічки в колгоспах району збудовано багато ферм, де всі процеси повністю механізовано. При них діють медичні профілакторії, бібліотеки, будинки тваринника тощо. І в усьому цьому немала заслуга шефів.

За декілька років при найактивнішій участі робітників міста у Знам'янському районі Кіровоградської області в основному всі галузі тваринництва поставлено на промислово основу. Колектив залізничного депо Знам'янки збудував у колгоспі ім. Леніна кормоцех з програмним управлінням на 1000 голів худоби. У ньому 30 електромоторів і десятки машин, які обслуговують три оператори, виконують 16 різних операцій, що дало змогу вивільнити 72 чол. У колгоспах ім. Дзержинського, «Заповіт Ілліча» та деяких інших пущено в експлуатацію поліпшені конструкції кормоцехів з програмним управлінням.

Робітники Знам'янки допомогли збудувати майже 20 тваринницьких приміщень, дві птахофабрики, змонтувати 50 доїльних установок «Імпульс» та велику кількість трансформаторних підстанцій. Шефи проклали близько 8 км ліній високовольтних і низьковольтних електропередач, встановили на 34 молочнотоварних фермах колгоспів доїльні

¹¹ Перспективний план шефської допомоги колгоспам і радгоспам області підприємствами та організаціями міста Одеси на 1971—1975 рр., Одеса, 1971, стор. 2.

¹² «Південна правда», 15 листопада 1970 р.

¹³ «Наддніпрянська правда», 8 вересня 1970 р.

¹⁴ «Кіровоградська правда», 11 серпня 1970 р.

агрегати з центральним молокопроводом, механізували водопостачання, прибирання гною та роздавання кормів тощо. Вони навчили колгоспних механізаторів управляти новими механізмами¹⁵.

Колектив вагонного депо станції Одеса-Мала постійно подає допомогу колгоспам області. Лише протягом трьох років залізничники виготовили і змонтували механізми в кормоцехах сільгоспартілей «Перемога», ім. XX з'їзду КПРС та «Іскра» Березівського району, ім. Чкалова Савранського району¹⁶.

Чимало добрих справ на рахунку робітників та інженерно-технічних працівників промислових підприємств Іллічівського району, які багато зробили для механізації тваринницьких ферм, обладнали кормоцехи, кормокухні та ремонтні майстерні, збудували силосні споруди, теплиці й молочні пункти більш як у 80 колгоспах і радгоспах восьми районів Одещини. Вони з честю виконують свої шефські обов'язки. Лише у першій половині 1970 р. за допомогою іллічівців збудовано і здано в експлуатацію 13 силососховищ місткістю 35 тис. т, 9 тваринницьких приміщень, 15 кормоцехів і кормокухонь, багато інших об'єктів¹⁷.

У посушливій зоні нашої республіки надійним засобом одержання сталих урожаїв усіх сільськогосподарських культур, створення міцної кормової бази для тваринництва і на цій основі розширення виробництва молока та м'яса є зрошення земель. Будівництво зрошувальних систем, зокрема за рахунок коштів колгоспів і радгоспів, набирає дедалі широкого розмаху. У 1970 р. на Україні було 921,7 тис. га зрошуваних земель, у тому числі 307,3 тис. га — в Одеській, Миколаївській, Херсонській і Кіровоградській областях¹⁸. На кінець минулої п'ятирічки площа ділянок малого зрошення республіки досягла 350 тис. га. Директивами XXIV з'їзду Компартії України передбачено в 1971—1975 рр. за рахунок державних капіталовкладень ввести в експлуатацію 400 тис. га поливних земель, а колгоспи і радгоспи мають збудувати зрошувальні системи на площі більше 100 тис. га¹⁹. Збільшення кількості ділянок малого зрошення здійснюється шляхом використання штучних водоймищ.

Зрошення є великим резервом підвищення врожайності зернових та інших культур, зростання ефективності сільськогосподарського виробництва, особливо в степовій зоні півдня республіки. Про це свідчать такі факти. Поливні землі Херсонщини дають додатково по 11—12 ц озимої пшениці, 150—175 ц зеленої маси кукурудзи і до 100 ц овочів з гектара. Будівництво системи для поливу 600 га у колгоспі «Степовий» Новотроїцького району обійшлося цьому господарству в 72 996 крб., тобто на один гектар витрачено близько 122 крб. Але вже у 1969 р. колгосп одержав 80 645 крб. прибутку від реалізації продукції, вирощеної на цих землях²⁰.

Виконуючи постанови травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих урожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур»²¹ і червневого (1966 р.) Пленуму ЦК Компартії України з цього питання, колгоспники і робітники радгоспів Одеської, Херсонської, Миколаївської та Кіровоградської областей при допомозі колективів промислових підприємств та організації доклали багато зусиль для розвитку зрошення на

¹⁵ І. Жадаєв, В. Кузнецов. Економічна ефективність спеціалізації та комплексної механізації тваринницьких ферм, К., 1970, стор. 22, 25.

¹⁶ «Знамя комунізму», 12 грудня 1969 р.

¹⁷ «Знамя комунізму», 4 листопада 1970 р.

¹⁸ Народне господарство Української РСР в 1970 році, стор. 234.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 90.

²⁰ «Наддніпрянська правда», 17 вересня 1970 р.

²¹ Рішення партії і правительства по сільському господарству (1965—1971 гг.), М., 1971, стор. 137—141.

місцевому стоці. Партійні і радянські органи дбали про розширення площ зрошуваних земель, ефективно їх використання, впровадження досвіду трудящих Мар'їнського району Донецької області, які були ініціаторами руху за збільшення кількості ділянок малого зрошення.

У спільній постанові Миколаївського обкому Компартії України і виконкому обласної Ради депутатів трудящих «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих урожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур в області», прийнятій 15 липня 1966 р., підкреслювалося: «Широко залучити на будівництво зрошуваних земель на місцевому стоці шефські організації промисловості і будівництва»²². Хід виконання цієї постанови колективом жовтневого заводу «Океан» 9 вересня 1966 р. обговорювався на засіданні бюро Миколаївського обкому партії²³. «Про будівництво зрошуваних ділянок у колгоспах і радгоспах області» — таке питання розглядалося на засіданні бюро Одеського обкому Компартії України. Бюро Одеського міського партії зобов'язало дирекції, партійні, профспілкові та комсомольські організації проектних інститутів розгорнути соціалістичне змагання за дострокову підготовку і високу якість усієї технічної документації для села²⁴. Ці ж питання обговорювалися в первинних організаціях, на загальних зборах колективів.

За постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 30 червня 1966 р. «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих урожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур в Українській РСР» у роки всьомої п'ятирічки колгоспи і радгоспи Херсонської області мали ввести в експлуатацію за рахунок власних коштів 2,4 тис. га зрошуваних ділянок²⁵. До 1 січня 1969 р. вони обводнили 4251,5 га, з яких 3809,1 га за допомогою шефів²⁶.

Особливо значну роботу в цьому напрямку було проведено в Новотроїцькому, Чаплинському, Генічеському, Іванівському та інших районах. Так, у 1965 р. в Новотроїцькому районі було 2987 га зрошуваних земель, а на кінець п'ятирічки — вже більше 15 тис. Розглянувши підсумки соціалістичного змагання областей і районів за якнайшвидше введення в дію ділянок малого зрошення у 1969 р., ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР визнали переможцем змагання і присудили перехідний Червоний прапор Новотроїцькому району, колгоспи і радгоспи якого за власні кошти при шефській допомозі колективів промислових підприємств обводнили 3416 га, виконавши своє зобов'язання на 191%²⁷. У минулій п'ятирічці в Чаплинському районі збудовано системи малого зрошення на площі 5,4 тис. га²⁸. Лише в 1970 р. господарства Іванівського району обводнили 1,6 тис. га, виконавши зобов'язання на 112%, за що району було присуджено перехідний Червоний прапор ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР²⁹. Великих успіхів у водогосподарському будівництві досягли господарства Генічеського району. Тут зрошено 10,2 тис. га³⁰. Набагато розширили поливне поле колгоспи ім. ХХІІ з'їзду КПРС, «Пам'ять Ілліча» Генічеського, ім. Паризької Комуни Новотроїцького, радгоспи Білозерського районів.

²² Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 158, арк. 18.

²³ Там же, спр. 166, арк. 3—4.

²⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 74, арк. 19; ф. 9, оп. 27, спр. 13, арк. 18.

²⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 66, арк. 65.

²⁶ «Наддніпрянська правда», 10 січня 1969 р.

²⁷ «Радянська Україна», 22 лютого 1970 р.

²⁸ «Сільські вісті», 29 травня 1971 р.

²⁹ «Правда України», 27 лютого 1971 р.

³⁰ «Сільські вісті», 25 лютого 1972 р.

Щорічне розширення площ поливних земель на Херсонщині стало можливим завдяки повсякденній допомозі колгоспам і радгоспам з боку держави, героїчній праці трудівників села, а також активній участі у цій справі шефських організацій Херсона, особливо робітників Суворовського і Комсомольського районів.

Вагомий внесок у херсонський поливний гектар малого зрошення зробили такі організації: будівельно-монтажне управління № 26, ПМК № 86 «Укрводбуду», ПМК № 1 тресту «Бериславсьбуд», завод ім. Комінтерну, будівельні управління № 2 та № 7, БУМ тресту «Херсонбуд» і багато інших. За підсумками змагання в 1968 р. переможцем серед шефських підприємств республіки визнано будівельно-монтажне управління № 26 «Укрводбуду». Йому вручено перехідний Червоний прапор ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР та грошову премію³¹. Працівники цього управління лише у 1968 р. обводнили 377 га за рахунок коштів колгоспів і радгоспів і 167,2 га — за рахунок державних капіталовкладень. Вони подали також допомогу колгоспам і радгоспам Ново-троїцького району у спорудженні систем малого зрошення на площі 2389 га³².

Виробничі колективи міста-героя Одеси за минулу п'ятирічку здали в експлуатацію великі системи зрошення на площі 43,6 тис. га і ділянки малого зрошення на площі 4559 га³³. Особливо відзначилися робітники промислових підприємств та організацій Іллічівського, Центрального, Ленінського, Приморського і Жовтневого районів, тресту «Дунайводбуд» та інших. Так, робітничий клас Іллічівського району в 1968 р. подав допомогу колгоспам і радгоспам під час будівництва зрошуваних систем на площі 225 га³⁴.

Робітники та інженерно-технічні працівники багатьох промислових підприємств, будов і організацій міст Миколаївщини брали активну участь у здійсненні планів меліорації земель. З 6,4 тис. га, обводнених в області у роки восьмої п'ятирічки, за їх участю було зрошено близько 5 тис.³⁵ Значну шефську допомогу подавали колективи фабрик і заводів Ленінського та Заводського районів Миколаєва, робітники Первомайська тощо. У новій п'ятирічці на Миколаївщині намічено обводнити не менше 9 тис. га за рахунок коштів колгоспів і радгоспів³⁶.

Працівники підприємств м. Олександрії взяли шефство над 40 сільгоспартіями Олександрійського, Петрівського, Долинського та інших районів Кіровоградщини. Тільки за останні роки восьмої п'ятирічки шефи спорудили зрошувальні системи для поливу 1300 га земель. Колективи фабрик і заводів м. Кіровограда збудували 46 зрошувальних систем, що дало змогу обводнити 3514 га³⁷. Однак, як відзначалося в постанові ЦК КПРС «Про хід виконання рішень XXIV з'їзду партії і Пленумів ЦК КПРС по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в Кіровоградській області»³⁸, тут незадовільно використовувалися можливості щодо розвитку меліорації. Плани обводнення нових площ за рахунок коштів колгоспів рік у рік не виконуються, допускається низька якість робіт. ЦК КПРС зобов'язав місцеві партійні та господарські органи докласти всіх зусиль для якнайшвидшого усунення виявлених недоліків.

³¹ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 185, оп. 7, оп. 18, арк. 108.

³² «Наддніпрянська правда», 10 січня 1969 р.

³³ «Сельская жизнь», 11 липня 1971 р.

³⁴ «Знамя коммунизма», 19 березня 1969 р.

³⁵ «Південна правда», 22 березня 1972 р.

³⁶ «Південна правда», 30 липня 1970 р.

³⁷ «Кіровоградська правда», 11 серпня 1970 р.

³⁸ «Партійная жизнь», 1972, № 19, стор. 10.

В цілому позитивно оцінюючи наслідки шефського руху в роки восьмої п'ятирічки, слід, однак, відзначити і деякі істотні недоліки в його організації. Інколи шефські зв'язки між окремими промисловими підприємствами і колгоспами були епізодичними. Нерідко шефи зосереджували свою увагу на вирішенні другорядних питань. Це пояснювалося насамперед недооцінкою керівниками деяких заводів і фабрик важливості шефської допомоги селу, а також відсутністю на окремих підприємствах її перспективних планів, неузгодженістю дій шефів і підшефних. Наприклад, колектив Миколаївського заводу гідроапаратури на прохання правління колгоспу «Колос» Новобузького району зобов'язався ввести в дію протягом 1969—1970 рр. кілька ділянок малого зрошення загальною площею 190 га. Але керівництво колгоспу своєчасно не підготувало фронт робіт, не забезпечило їх фінансування, не видало необхідну технічну документацію, що й стало причиною невиконання шефами взятих зобов'язань³⁹. З вини деяких керівників колгоспів і сільськогосподарських органів, які несвоєчасно готували необхідну документацію, в 1968 р. колективи різних підприємств Одеси не змогли обладнати 20 кормоцехів і майстерень⁴⁰. Траплялися випадки нарахування дуже великих накладних витрат за матеріали, продані підшефним колгоспам, або обсяг виконаних шефами робіт значно перевищувався. Після липневого (1970 р.) Пленуму ЦК КПРС ці недоліки було в основному усунуто.

Нині шефський рух міста над селом набрав ще більшого розмаху. У цьому виявляється нездоланна сила непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства, їх прагнення втілити в життя накреслену партією програму дальшого розвитку сільського господарства, подолання відмінностей між містом і селом. Дальше вдосконалення шефства над селом сприятиме зміцненню союзу Серпа і Молота — гордого і величного символу нашої соціалістичної Батьківщини.

³⁹ «Південна правда», 17 травня 1970 р.

⁴⁰ «Знамя коммунизма», 7 червня 1969 р.

І. М. Бородавченко

**ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
З СЕЛЯНСТВОМ
В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ
(НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)**

Питання діяльності Комуністичної партії України по розвитку і зміцненню союзу робітничого класу і селянства в роки реконструкції сільського господарства висвітлено в історико-партійній літературі¹. Окремі аспекти цієї проблеми порушено у працях Ф. Д. Піджарого,

О. О. Михайлова, М. Т. Куца, Н. І. Ткач, Ю. В. Бабка² та ін.

У даній замітці розглядаються деякі аспекти діяльності парторганізації Донбасу по розвитку і зміцненню союзу робітничого класу і селянства в роки другої п'ятирічки.

¹ Е. Г. Сыч. КПСС в борьбе за дальнейшее укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период 1930—1934 гг. (На материалах Украинской ССР). (Дисертация), К., 1955; М. А. Коновалов. Борьба Коммунистической партии Украины за укрепление союза рабочего класса и крестьянства (1930—1936 гг.). (Дисертация), К., 1959.

² Ф. Д. Пиджарый. Донешкая организация КП(б)У в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1929—1934 гг.), Сталинское областное издательство, 1957; його ж. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу, К.,

На початок другої п'ятирічки під керівництвом партійних організацій Донбас досяг значних успіхів у соціалістичній індустріалізації, став найкрупнішим промисловим і вугільно-металургійним районом країни. Це створило умови для озброєння новою технікою і сільського господарства. Тільки за два з половиною роки існування області (з липня 1932 р.) тракторний парк радгоспів, МТС, приміських господарств відділів робітничого постачання та кооперації зріс з 4700 тракторів (потужністю 64 тис. к. с.) до 9800 тракторів (потужністю 154 тис. к. с.), тобто майже у 2,5 раза³.

Партійні організації розгорнули роботу по підготовці механізаторських кадрів для села. Тільки за 1933—1934 рр. підготували в області 45 168 спеціалістів масових сільськогосподарських кадрів⁴. При цьому особливу увагу звертали на якісний добір кадрів. Так, Кадіївський міськом КП(б)У у вересні 1933 р. зобов'язав секретарів колгоспних осередків та директорів МТС забезпечити комплектування районної школи підготовки та перепідготовки сільськогосподарських кадрів «виключно за рахунок кращих колгоспників-ударників, перевірених у боротьбі за створення більшовицьких колгоспів та високі врожаї в колгоспах»⁵.

Робітничий клас Донеччини подавав значну допомогу у підготовці та перепідготовці кадрів. За рекомендацією партійних організацій Луганського району на курсах підготовки кадрів масової кваліфікації — комбайнерів і штурвальних без відриву від виробництва навчалася: з заводів ім. Жовтневої революції — 14 чол., Луганбуду — 23⁶.

Виконуючи рішення об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) про дальше піднесення сільського господарства і завершення його соціалістичної перебудови, посилення організаційної ролі партійних, радянських та профспілкових організацій у колгоспному будівництві в період технічної реконструкції сільського господарства та подання допомоги політвідділам МТС і радгоспів в організаційно-господарському та політичному зміцненні колгоспів, Донецький обком КП(б)У зобов'язав парторганізації промислових підприємств і шахт побудувати свою роботу в світлі настанов Пленуму. Обласна парторганізація направляла в підшефні колгоспи, радгоспи та МТС кращих виробничників, ударників праці, комуністів і комсомольців.

XVI партійна конференція, підтримуючи ініціативу робітничого класу по поданню допомоги селу, записала в резолюції, що вона «звертає особливу увагу на розвиток справи робітничих бригад, як на одну з найбільш життєвих форм зв'язку робітничого класу і селянства і зміцнення керівної ролі робітничого класу на селі»⁷.

Виконуючи рішення партійної конференції, партійні організації Донбасу розгорнули широку організаційну роботу по реалізації цих настанов. В постанові бюро Луганського міському КП(б)У та Президії міськ-

1960; О. О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941 рр.), К., 1963; М. Т. Куд. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929—1941 рр.), Львів, 1965; Н. І. Ткач. За ленінським кооперативним планом. (Організаційна і політико-виховна робота партійних організацій у селах республіки), К., 1970; Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр., Львів, 1971; Ф. Д. Піджарий. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927—1937 рр.), Харків, 1973.

³ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р — 2794, оп. 2, спр. 1а, арк. 47.

⁴ Там же, арк. 51.

⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 54, арк. 74—75.

⁶ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 226, арк. 250.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 548.

ради «Про шефство підприємств над колгоспами» вказувалося, що основне завдання шефів — «допомога колгоспам у справі їх дальшого організаційного, господарського, культурного піднесення та виконання ними своїх зобов'язань перед державою; допомога колгоспам у піднесенні агрономічних знань та освоєнні нової техніки, в підготовці кваліфікованих кадрів; організаційна та технічна допомога в постановці масової політичної партроботи в колгоспах»⁸.

Практична допомога партії надала шефському рухові широкий розмах. Відрядження робітничих бригад, одноденні виїзди робітників у підшефні колгоспи та радгоспи відіграли позитивну роль у поданні допомоги трудовому селянству, в організаційно-господарському та політичному зміцненні колгоспів, їх матеріально-технічної бази, налагодженні зв'язку між робітниками та селянами, що сприяло зміцненню та розвитку їх союзу. Тільки 1933 р. промислові підприємства м. Луганська відпрацювали у колгоспах району більше 50 тис. людино-днів⁹.

Партійні організації підприємств і шахт Донбасу направляли у колгоспи досвідчених організаторів, комуністів, комсомольців, які допомагали колгоспникам у ремонті сільськогосподарського реманенту, у складанні колгоспних виробничих планів, організації виробничих нарад, налагодженні обліку, контролю та оплати праці трудівникам колгоспних ланів. Шефи допомагали організовувати соціалістичне змагання і ударництво серед колгоспних бригад, колгоспів, проводили велику роботу серед них по роз'ясненню рішень партії в галузі колгоспного будівництва.

Робітники обиралися секретарями партійних осередків колгоспів, головами сільрад, колгоспів. 1933 р. Донецький обком партії з числа кращих комуністів промислових підприємств та організацій надіслав на роботу в колгоспи секретарями і парторганізаторами 1613 чол. (більш ніж 10% загальної кількості комуністів, що працювали на селі)¹⁰.

В роки другої п'ятирічки соціалістичне змагання й ударництво набули в Донбасі широкого розмаху. Змагалися між собою колгоспні бригади, сільгоспартілі, радгоспи, МТС, райони. У соціалістичне змагання включилися і шефи промислових підприємств. Укладалися договори на соціалістичне змагання між робітниками і колгоспниками, цехами і колгоспами, заводами і підшефними районами. В соціалістичному договорі шефи зобов'язувалися виконати виробничий план на 100%, ліквідувати брак, підвищити продуктивність праці, залучати робітників і службовців до технічного навчання, розгорнути соціалістичне змагання, посилити допомогу селу. З свого боку підшефні колгоспи зобов'язувалися своєчасно і добре підготуватися до сільгоспробіт, підвищити врожайність зернових культур, налагодити соціалістичне змагання, оволодіти новою сільськогосподарською технікою, підвищити продуктивність тваринництва, своєчасно виконати державні поставки.

У ході виконання соціалістичних зобов'язань налагоджувався контакт між робітниками та колгоспним селянством. Це сприяло значному підвищенню продуктивності праці як у артілях, так і на промислових підприємствах, зростанню кількості продукції та покращанню її якості, зміцнювало виробничу змичку між містом і селом, союз робітничого класу і колгоспного селянства.

⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 339, арк. 126--130.

⁹ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р — 1058, оп. 1, спр. 2, арк. 27—28.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 29, арк. 10.

Соціалістичне змагання і ударництво набрало широкого розмаху після XVII з'їзду партії (лютий 1934 р.), який підкреслив, що виконання другого п'ятирічного плану вимагає такої організації праці, при якій були б забезпечені, зокрема, «піднесення справи соціалістичного змагання...» і «дальшого зміцнення союзу робітників і трудящих селян»¹¹.

Озброєні рішеннями XVII з'їзду партії, партійні організації Донбасу включилися у боротьбу за організаційно-господарське та політичне зміцнення колгоспів, високі врожаї колгоспних ланів, за дальше зміцнення союзу робітників і селян. На Донеччині зародився рух за перегляд застарілих технічних норм і за високу продуктивність праці на шахтах і підприємствах на основі вмілого використання нової техніки. Зачинателями цього руху були М. Ізотов, М. Мазай, О. Стаханов, М. Дюканов, Д. Концедалов, П. Кривонос, а в сільському господарстві — бригадири тракторних бригад П. Ангеліна та І. Острогляд, комбайнер Д. Кобзар.

Натхненні підтримкою робітничого класу і допомогою партійних організацій, колгоспне селянство разом з робітничим класом рішуче боролось за завершення колективізації сільського господарства і утвердження соціалістичних виробничих відносин на селі.

Партійні організації Донбасу зуміли помітити паростки нового комуністичного ставлення до праці, підтримати і розвинути політичну і трудову активність селянства, перетворити соцзмагання і ударництво на рух більшості, надати йому масового характеру.

«Роки колективізації,— відзначав у своїй промові на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників Л. І. Брежнєв,— стали для робітників і селян справжньою школою політичного гарту й класової мудрості. Селянство на практиці переконалось, що воно може здійснити свою споконвічну мрію про вільне і щасливе життя тільки в союзі з робітничим класом, у тісному згуртуванні навколо ленінської партії»¹².

Зміцнення дружби і співробітництва робітничого класу і селянства відкривало широкий шлях успішному завершенню будівництва соціалізму на селі.

¹¹ КПРС в резолюціях... ч. III, К., 1954, стор. 210.

¹² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті. т. II, К., 1971, стор. 465—466.

А. З. Барабой
ВИРІШАЛЬНА РОЛЬ
СІЛЬСЬКОЇ БІДНОТИ
В АНТИПОМІЩИЦЬКІЙ
БОРОТЬБИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ —
ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У працях переважної більшості радянських дослідників селянського руху другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в Росії, і зокрема в Україні, ґрунтовно проаналізовано його причини, висвітлено хід і форми боротьби, показано належність учасників селянських виступів до

різних юридичних категорій селян (поміщицькі, державні, «вільні» гощо). Чимало уваги приділили історики питанням про вплив на селянство суспільного руху різночинської інтелігенції та боротьби пролетаріату, про розподіл селянських виступів по губерніях і навіть по повітах, а також про заходи, вжиті владою і поміщиками для придушення

зворушень. Однак питання про те, яка саме соціальна верства селянства — заможні, середняки чи бідняки — була найактивнішою силою в загальноселянському антипоміщицькому русі і досі майже зовсім не вивчене.

На наш погляд, це пояснюється двома причинами. По-перше: дуже несприятливим є стан джерел. Придушуючи селянський рух, караючи десятки і сотні тисяч його учасників, царська поліція і вища адміністрація обмежувалися лише тим, що встановлювали належність «бунтівників» до того чи іншого стану («сословия») і, як правило, не цікавилася їх конкретним соціально-економічним становищем. Тому останнє не відбилось або майже не відбилось в архівних матеріалах. По-друге: більшість дослідників з безмежно правильних лєнінських висловлювань про загальноселянський характер антипоміщицької боротьби* свідомо або підсвідомо зробила неправильний висновок, що досліджувати питання про те, яка саме соціальна верства селянства найактивніше діяла в загальноселянському антипоміщицькому русі нібито недоцільно.

Тимчасом, визнаючи загальноселянський характер боротьби і загальнонаціональне значення ліквідації залишків кріпосництва¹, не можна забувати про те, що із скасуванням кріпосного права почалося швидке розшарування селянства, що ступінь пригнобленості залишками феодального ладу бідняка, середняка і куркуля був неоднаковим, що поруч із загальнокласовими — на тому етапі вирішальними — інтересами селянства набували своїх специфічних особливостей інтереси кожної з трьох його соціальних верств і що сама загальноселянська корінна заінтересованість у знищенні залишків кріпосництва по-різному відбивалася в діях бідноти, середняків і куркулів. На ці історичні факти В. І. Ленін неодноразово вказував у своїх творах.

У березні 1903 р., тобто безпосередньо після революційних подій 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях, Володимир Ілліч, звертаючись насамперед до сільської бідноти, закликав її «спочатку... на поміщиків ударити і ...найлихшу, найшкідливішу панську кабалу з себе скинути...»² Цей факт переконливо свідчить, що саме бідноту В. І. Ленін вважав головною рушійною силою загальноселянської боротьби проти поміщиків та залишків кріпосницької системи, які «загальною і однаковою нібито пригнобленістю всіх селян»³ прикривали класовий антагонізм на селі. Водночас Володимир Ілліч підкреслював, що «дедалі більше стає таких багатих селян, які тягнуть до поміщиків»⁴. Тим самим він розкрив глибоке коріння вирішальної ролі бідноти в антипоміщицькій боротьбі: саме біднота найбільше терпіла від поміщицьких утисків (пригнобленість «нібито однакова»), а заможні дедалі дужче прагнуть союзу з поміщиками.

«...Гегемонія у війні належить тому, — писав Володимир Ілліч, — хто бореться найенергійніше»⁵. Найактивнішим бійцем проти буржуазно-поміщицьких порядків був робітничий клас. Це об'єктивно диктувалося його становищем у буржуазному суспільстві та комуністичними ідеала-

* «...в Росії селяни всі разом, і багаті і бідні, залишаються ще багато в чому, як і раніше, кріпаками... Усі селяни хочуть звільнитися від цього нового кріпосного стану, усі хочуть бути повноправні, усі ненавидять поміщиків...» (В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 171): «У Росії багато ще кріпосницької кабали, яка корисна всім поміщикам, яка душить усіх селян...» (В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 177); «У нас при всякій кризі нашої епохи (1905—1909—?? рр.) виступить, обов'язково виступить «загально демократичний» рух «мужичка»...» (В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 101).

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 100.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 172.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 311.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 143.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 9, стор. 177.

ми пролетаріату. «Тільки міський і промисловий пролетаріат, керований комуністичною партією,— зазначав В. І. Ленін,— може визволити трудящі маси села від гніту капіталу і великого поміщицького землеволодіння»⁶. Саме цей фактор — гегемонія пролетаріату — був вирішальним для перемоги як буржуазно-демократичної, так і соціалістичної революції.

Але водночас можна впевнено сказати, що для всього ходу буржуазно-демократичної революції та переростання її в соціалістичну не була байдужою та обставина, хто з трьох верств — куркульство, середняки чи біднота — діятиме найактивніше в загальноселянській антипоміщицькій боротьбі — одній з найважливіших складових частин буржуазно-демократичної революції. Від цього значною мірою залежали методи боротьби і особливо її динаміка та перспективи. Якби найактивніша, а отже, вирішальна роль в антипоміщицькій боротьбі належала куркульству, то союз робітничого класу з усім селянством у буржуазно-демократичній революції не був би досить надійним і тривким (а то й зовсім не міг би скластись), і переростання демократичної революції в соціалістичну надзвичайно б ускладнилося. Значно ускладнилося б воно і в тому разі, коли б серед верств селянства, що боролися проти пережитків феодалізму, найбільшу активність виявляв середняк із властивим йому прагненням зберегти й збільшити своє індивідуальне господарство і в міру можливості вийти в куркулі. Найактивніша ж роль сільської бідноти, безперечно, повинна була полегшити процес формування і зміцнення союзу робітничого класу і всього селянства в буржуазно-демократичній революції і прискорити перехід бідноти до союзу з пролетаріатом у творенні соціалістичної революції.

Але оскільки справжню істину можна встановити лише шляхом всебічного аналізу конкретних подій і фактів, зробленого на основі марксистсько-ленінського вчення, автор цього повідомлення ставить своїм завданням: 1. На базі архівних джерел та опублікованих праць встановити, яка верства селянства була найактивнішою під час подій 1855 р., відомих під назвою «Київської козаччини». (То був переддень скасування кріпосного права і початку широкого розвитку капіталізму в Росії, в тому числі на Україні, початку класового розшарування на селі, а тому визначення найактивнішої верстви в загальноселянській боротьбі цього періоду матиме за принципом *a fortiore* («тим більше») певне значення для вирішення досліджуваного питання і стосовно пізніших часів); 2. Проаналізувавши багатий і цінний матеріал, що міститься у монографії М. Н. Лещенка «Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму» (К., 1970), остаточно розв'язати це питання щодо селянського руху 60—90-х років; 3. На основі аналізу опублікованих праць і джерел визначити головну рушійну силу селянського руху 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях.

З учасників селянського руху 1855 р. на Київщині («Київська козаччина») відомі прізвища 224 його ватажків. Частина з них загинула під час масових розстрілів у селах Биковій Греблі, Березні і Корсуні, частину було здано в рекрути після придушення руху, частину — заслано до Сибіру. До подвірних списків, що додавалися до уставних грамот 1861—1862 рр. і де містилися відомості про майновий стан селян, вони внесені не були. Тому вдалося встановити соціальний стан тільки 152 ватажків «Київської козаччини». 108 з них (71,1%) належали до розряду піших селян, тобто мали садибу та невеликий польовий наділ і зовсім не мали робочої худоби. Це, безперечно,— в переважній більшості

⁶ В. І. Ленін. Твори. т. 31, стор. 125.

бідняки, і лише декого з них можна вважати маломісними середняками. 23 ватажки (15,1%) були з розряду городників — селян, які мали тільки садибу і зовсім не мали польової землі. І лише 21 чол. (13,8%) входив до розряду тяглих хазяїв, тобто заможних середняків і багатіїв. У складі селянства Київщини в 1848 р. тягли становили 30%, піші — 55, городники — 8,5% (до решти 6,5% селянських сімей належали бобилі, у яких не було ні землі, ні садиби, ні хати, ні худоби, — переважно старі одинокі люди, сироти і наймити). Отже, активність піших і городників, тобто сільської бідноти у рухові значно перевищувала їх питому вагу в селянській людності і становила, відповідно, 71,7% і 15,1%. Активність середняків і багатіїв (13,8%) була значно нижчою за їх питому вагу в населенні (30%).

З 55 сіл, по яких нам відомі прізвища і соціальний стан ватажків, останні належали до розряду піших у 26, до піших і городників — у 10, до піших і тяглих — в 6, до піших, городників і тяглих — в 6. У 4 селах керівну роль відіграли одні лише городники, в 2 — тягли і городники, в 1 селі (Кагарлику) — тільки тягли. Іншими словами, піші брали активну і керівну участь у заворушеннях в 48 селах (87,3%), городники — в 22 (40%), а тягли — в 15, причому в 14 ділили керівництво з пішими і городниками. Найвидатніші керівники руху — ті, кому генерал-губернатор визначив найвищу міру покарання — 3 роки арештантських рот — В. Білопол і І. Терновий (з м. Таганчі), а також ініціатор руху П. Герасименко (с. Черкас), були городниками.

Показовими є й такі дані: в найважливіших центрах руху, де опір селян поліції і війську був найсильніший, людність за розрядами ділилася так: у Таганчі було: тяглих 7,1%, піших 37,7%, городників — 55,2%; в Корсуні, відповідно, 0,5%, 66%, 33,5%; в Биковій Греблі — 3%, 60,5%, 36,5%; в Бесідці 6,6%, 65,9%, 27,5%; в Березні тяглих не було зовсім, піші становили 79,8%, городники — 20,2%. (Дані за уставними грамотами 1861—1862 рр.)⁷.

Таким чином, у могутньому антифеодальному русі 1855 р. на Київщині найактивнішу і керівну роль відіграла біднота. Більшу чи меншу участь у ньому взяли також інші верстви селянства.

Мабуть, визначення осіб, які керували рухом у кожному окремому виступі, встановлення соціальної верстви, до якої вони належали, і статистична обробка цих матеріалів дали б переконливу і неспростовну відповідь на питання про те, яка з трьох соціальних верств селянства була найактивнішою силою антипоміщицької боротьби в 60-ті — 90-ті роки XIX та на початку XX століття. Але в одну лише епоху домонополістичного капіталізму, за підрахунками М. Н. Лещенка, на Україні відбулося 5193 селянських виступи. Визначити соціальну приналежність керівних діячів і активних учасників кожного з цих виступів майже неможливо, насамперед через недостатність, а в багатьох випадках і цілковиту відсутність джерел. Тимчасом у розпорядженні радянського історика є чимало засобів і матеріалів, щоб з певністю розв'язати поставлене завдання. Чимало важливих у цьому відношенні спостережень міститься, зокрема, в згадуваній уже праці М. Н. Лещенка. Так, вражаючими і цілком достатніми для висновків є такі дані: в 60-ті роки з 3093 селянських антипоміщицьких виступів, що мали місце в 9 українських губерніях, 1767 (57,1%) відбулися на Київщині та на Поділлі; у першій половині 70-х років з 390 виступів на ці дві губернії припало 236 (62,5%); у другій половині 70-х років на Україні відбулося 260 актів ма-

⁷ А. З. Барабой. Правобережная Украина в предреформенный период. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1965.

сової селянської боротьби, в тому числі на Київщині і Поділлі 145 (55,8%); у 80-х і першій половині 90-х років ці цифри, відповідно, становили 1008 і 636 (63,1%); у другій половині 90-х років з 492 виступів на Київщину і Поділля припало 255 (51,8%). Отже, протягом усього пореформеного 40-ліття у двох з дев'яти українських губерній з невблаганною послідовністю відбувалося більше половини (52%—63%) загальної кількості актів масової селянської антипоміщицької боротьби. Ця стійка закономірність вимагає від радянського історика пильної уваги насамперед до економічних особливостей цих двох губерній.

З книги М. Н. Лещенка дізнаємося, що коли середній наділ землі на рев'язьку душу в цілому по Україні становив 4,5 десятини, то в Київській губернії — тільки 2,7, а в Подільській — 2,4 десятини, тобто в обох губерніях менше, ніж будь-де на Україні⁸. Якщо в середньому по українських губерніях кількість безкінних селянських дворів складала 44,9%, то в Подільській губернії — 51,3%, а в Київській — 62%. За питомою вагою безкінної бідноти в сільському населенні Київщина стояла на першому місці, Поділля — на третьому⁹. Ось чому більше половини масових антипоміщицьких виступів постійно припадало на ці губернії. Отже, можна з упевненістю сказати, що й у масштабі України в 60—90-ті роки саме біднота була найактивнішою рушійною силою загальноселянської антипоміщицької боротьби.

Можливо, хтось заперечить, що велика кількість селянських антипоміщицьких виступів на Київщині та Поділлі пояснюється наявністю тут найбільших поміщицьких латифундій. Але це «заперечення» не спростовує, а, навпаки, підтверджує тезу про вирішальну роль бідноти. Адже величезні залишки кріпосництва перетворювалися на селянські виступи не механічно, а внаслідок того, що зумовлювали страшенне малоземелля селянства та винятково високий процент бідноти, викликали надзвичайне загострення злиднів і бідувань в середовищі пригнобленого класу. Якраз це зубожіле селянство насамперед і вдавалося до активної антипоміщицької боротьби.

Не зайвим буде навести ще один доказ. Історик Д. П. Пойда у своїй книзі розповідає, що подільський губернський предводитель дворянства, канівський земський справник та деякі інші царські урядовці скаржилися вищому начальству, що основними «рушіями» селянського руху є «ті селяни, яким втрачати рішуче нічого», що саме городники, піші і бобилі, тобто найбідніші групи селянства більше за інших чинили опір впровадженню кріпосницьких уставних грамот¹⁰.

Дослідники подій 1902 р. на Полтавщині та Харківщині¹¹ зосередили увагу головним чином на крайньому малоземеллі селянства і на

⁸ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополітичного капіталізму, К., 1970, стор. 77.

⁹ Там же, стор. 66.

¹⁰ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период. Днепропетровск, 1960, стор. 196—216.

¹¹ И. Цезарев. Преддверие аграрной революции 1905 года. Опыт характеристики аграрного движения 1902 года.— «Архив истории труда в России», 1922, № 9; В. Руднев. Крестьянское движение в начале XX века, М., 1929; В. Кричовська. Селянський рух в Харківській і Полтавській губерніях 1902 р.— «За більшовицьку пропаганду і агітацію», 1939, № 1; Л. И. Емельяк. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Исторические записки, т. 38, М., 1951; Г. М. Деренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— Доклады и сообщения Института истории АН СССР, вып. 2, 1954; С. О. Ктитарев. Ленинська «Іскра» і піднесення революційного руху на Україні. К., 1959; стор. 263—268; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Сборник документов (далі — Крестьянское движение...), Харьков, 1961; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст., К., 1968, стор. 69—131;

середніх показниках, що його характеризують. Такі цифри, як, наприклад, пересічний наділ у 0,9 десятини на душу по Костянтиноградському, 0,73 десятини по Богодухівському та 0,61 десятини по Валківському повітах достатньою мірою пояснюють причини антипоміщицького руху, але водночас заступають класове розшарування селянства, яке вимальовується суцільно зубожілою масою без будь-яких майново-класових відмінностей. В результаті створюється усвідомлене або неусвідомлене припущення про однакову активність усіх верств селянства, що брали участь у виступах.

Однак при детальному аналізі даних, що їх наводять дослідники, увагу привертають численні факти, які свідчать про досить глибоке розшарування селянства і підтверджують найактивнішу роль у русі бідняків.

Так, у середині 80-х років у 12 (з 15) повітах Полтавської губернії налічувалося 17 тис. безземельних селянських сімей, у 1893 р. їх було вже 41,4 тис., а в 1900 р.— 101,3 тис.¹²

Цілоком очевидно, що причиною збільшення кількості безземельних селянських сімей протягом 25 років ушестеро був не природний приріст сільського населення, а остаточний вихід багатьох членів сімей з малоземельних дворів і захоплення заможними селянами ділянок, які раніше належали малоземельним сім'ям. Навіть у першому випадку різниця в майновому стані між тими, що вийшли з дворів, і тими, що залишилися — хай з невеликим наділом,— стала досить значною.

Так, у селах Водяна Балка та Волошинове Валківського повіту було, відповідно, 51,5% та 52,6% безземельних, а на хуторі Корсуні Орчанському — 75,7%¹³. При середньому наділі по повіту в 0,61 десятини на чоловіка у Водяній Балці та Волошинові, поруч з безземельними, налічувалося близько половини дворів, де на душу населення припадало вже 1,22 дес., а в Корсуні Орчанському — 1,83. Розшарування, як бачимо, досить помітне. У дуже малоземельному селі Лисичій Полтавського повіту — одному з центрів селянського руху 1902 р.— меншість селян мала по 1 десятині на двір, а більшість — по $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{3}$ десятини¹⁴. У с. Федорівці Полтавського повіту поруч із селянином Жаданом, котрий не мав жодного верхка власної землі і навіть садибу орендував¹⁵, та іншими безземельними селянами мешкав селянин Кириченко, у володінні якого було 18 десятин землі¹⁶. Крім економій, що належали поміщикам-дворянам, у районі руху існували великі куркульські та козацько-куркульські господарства Кивви, Божка, Корсуна, Коломійцева, Хитушки, Ткаля, Одарська, Деркача М., Деркача П., Васильця, Волика, Дегтяря, Дегтярьова, Юхимця, Голтиянського, Шарого, Секетова, Сиволапа, Трояна, Палієвця, Кудрі, Собакорева, П'ятника¹⁷. Невипадково харківське жандармське управління констатувало, що «за останнє десятиріччя... з'явилися куркулі-орендарі із забагатілих селян і козаків...»¹⁸

Із наведених цифрових даних про розподіл робочої худоби між селянами Полтавської губернії видно, що кожне заможне селянське господарство мало її в середньому в 9 разів більше, ніж бідняцьке¹⁹.

¹² Крестьянское движение..., стор. VIII.

¹³ М. Н. Леценко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст., стор. 70—71.

¹⁴ Там же, стор. 72.

¹⁵ Там же, стор. 73.

¹⁶ Крестьянское движение..., стор. 133.

¹⁷ Крестьянское движение..., стор. 16, 23, 26, 37, 51, 81, 127—129, 145, 149, 153, 188, 194.

¹⁸ Там же, стор. 153.

¹⁹ Там же, стор. XI.

З 73 маєтків, які в 1902 р. зазнали нападів селян (на деякі маєтки нападали по 2—3 рази), в 10 люди брали тільки картоплю, в 10 — сіно, в решті — хліб, картоплю й сіно. Лише у двох маєтках взяли робочу худобу, а в 6 — все, що потрапляло під руку²⁰. Та обставина, що в 26% усіх маєтків забирали одну лише картоплю або одне лише сіно, теж свідчить про те, що тут діяли, головним чином, бідняки.

Слідчий із дільниці Полтавського повіту поміщик К. С. Старицький свідчив, що «сім'ї селян, заарештованих за напади на маєтки, у більшості залишились без коштів до існування... Якщо заарештовані не будуть звільнені до суду., їх сім'ї змушені будуть жebraкувати»²¹. «Більшість учасників цих безпорядків,— доповідав міністрові юстиції оберпрокурор II Департаменту Сенату Г. Коваленський,— сидить на одних садибах або володіє такою малою кількістю землі, що змушена йти на все, аби лише дістати можливість сіяти...»²² Свідчення Старицького торкається Полтавського, а Коваленського — Костянтиноградського повіту. Біднота була не тільки ініціатором подій, а й становила переважну більшість серед їх учасників. Тільки цим можна пояснити той факт, що селяни мали намір розгромити всі економії і садиби, господарі яких володіли більш як 15 десятинами землі, тобто потривожити й куркулів²³.

Як відомо, у другій половині XIX — на початку XX ст. в російському, в тому числі й українському, селі загальноселянська, буржуазно-демократична по суті, боротьба проти класу поміщиків і залишків кріпосництва в економіці, політиці і побуті народу перпліталася з антикапіталістичною боротьбою пролетарських і напівпролетарських елементів села (тобто батрацтва і бідноти) проти куркулів, скупників, лихварів і промислових капіталістів. Це переплетення відбувалося в умовах наростаючої боротьби міського, насамперед фабрично-заводського, пролетаріату Росії за демократію і соціалізм, в умовах міцніючої гегемонії робітничого класу в загальнонародній демократичній боротьбі — гегемонії, яка, головним чином, і забезпечувала можливість переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Важливим фактором цього переростання була також найбільш активна і, отже, вирішальна роль сільської бідноти в загальноселянському антипоміщицькому русі. Перебуваючи протягом багатьох років в авангарді класової боротьби на селі, біднота набувала революційного досвіду, вчилася не переоцінювати соціальну різницю між поміщиком і куркулем. Все це сприяло створенню найтіснішого класово-революційного союзу пролетаріату і біднішого селянства, полегшило перемогу соціалістичної революції в Росії.

²⁰ Там же, стор. XVII, 45, 113.

²¹ Там же, стор. 138.

²² Там же, стор. 197.

²³ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст., стор. 95.

Борці за щастя народу

А. М. Черненко,
М. Д. Некоз

ДІЯЛЬНІСТЬ М. О. СЕМАШКА В БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ (1907—1912 РР.)

Ефективною формою боротьби пролетаріату проти самодержавства і капіталізму в дожовтневій Росії була революційна еміграція. Ленінське положення про найтісніший взаємозв'язок і взаємовплив двох компонентів російського визвольного руху — революційного підпілля і еміграції знайшло особливо яскраве підтвердження в період столипінської реакції і початку нового революційного піднесення. В. І. Ленін говорив: «Закордонна база необхідна і неминуча для партії, що діє в таких умовах, як наша»¹.

Головним питанням в житті РСДРП у період чорносотенної реакції було збереження і зміцнення нелегальної партії. У розв'язанні цього завдання важлива роль належала закордонним організаціям і центрам. Діяльністю партійних організацій в умовах реакції фактично керував більшовицький центр на чолі з В. І. Леніним, який перебазувався наприкінці грудня 1907 р. у Швейцарію, в Женеву.

М. О. Семашко — член РСДРП з 1893 р., професіональний революціонер, більшовик, згодом видатний діяч Радянської держави, 9 років провів у еміграції. Щоб уникнути розправи царизму за керівництво збройним повстанням 1905 р. в Нижньому Новгороді, М. О. Семашко емігрував у Женеву наприкінці 1906 р.

Завдяки активній роботі М. О. Семашка було відновлено діяльність женецької групи більшовиків, головна мета якої полягала в поданні допомоги партійним організаціям Росії. Наприкінці 1907 р. була скликана конференція Швейцарських груп сприяння РСДРП. Женецьких більшовиків на ній представляв М. О. Семашко. Виступаючи при обговоренні питання про всебічне сприяння партії, він вказав, що більшовики й меншовики по-різному розуміють суть і завдання закордонних груп. Меншовики вважали себе групами політичної дії, домагалися прав російських комітетів і іменували себе групами РСДРП. Більшовики розглядали свої групи як групи сприяння партії. У своїй промові він наголосив на посиленні боротьби з анархо-синдикалістськими поглядами в безпартійних робітничих організаціях і поліпшенні матеріальної допомоги емігрантам. Він вимагав Закордонне центральне бюро (ЗЦБ), що працювало незадовільно, поставити під контроль ЦК.

Виявом довір'я і авторитету, яким користувався М. О. Семашко серед більшовиків, було обрання його делегатом Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу. На ньому він був представлений і як журналіст партійної преси. Тут відбулася перша зустріч Миколи Олександровича з В. І. Леніним, який очолював російську делегацію. М. О. Семашко був активним учасником боротьби В. І. Леніна проти опортуністів і ревізіоністів, за згуртування лівих соціал-демократів, активним пропагандистом рішень Штутгартського конгресу.

Але активна діяльність М. О. Семашка наприкінці січня 1908 р. була тимчасово перервана необгрунтованим арештом. Його звинувачували в участі в тифліській експропріації, здійсненій Камо (Тер-Петросяном) у червні 1907 р., до якої М. О. Семашко не був причетним, оскільки з лютого 1907 р. безперервно проживав у Женеві. Але царський уряд намагався розправитися з ним. Швейцарські робітники проявили значний інтерес до арешту Миколи Олександровича. В деяких газетах

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 160.

писалось, що він був делегатом Штутгартського конгресу від женеvських більшовиків і не міг бути причетним до справ, які йому приписували царизм і міжнародна поліція.

По іншому віднесли до цього меншовики. Їх лідер Аксельрод з метою дискредитації більшовиків в очах іноземців, пропонував: скласти доповідь, перекласти на німецьку і французьку мови, надіслати німецькому партійному правлінню (форштанду), Каутському, Адлеру, Інтернаціональному бюро, в Лондон і т. д.²

У січні 1908 р. в бернській с.-д. газеті («Bernser Tagwacht») («Бернський вартовий») Мартов помістив заяву, де стверджував, що М. О. Семашко на Штутгартському конгресі не був делегатом, а просто журналістом. В. І. Леніна обурило «підла вихватка меншовика проти більшовика, який потрапив у тюрму»³.

В. І. Ленін доклав усіх зусиль до звільнення М. О. Семашка. Як представник РСДРП у Міжнародному бюро він подав офіційну заяву з цього приводу, яка була вміщена в тій же газеті. В ній він писав, що М. О. Семашко — старий член нашої партії, не міг бути причетним до експропріації не тільки тому, що V (Лондонський) з'їзд рішуче відкинув цей «засіб боротьби», але й тому, що він з лютого 1907 р. безперервно проживав у Женеві і займався літературною діяльністю⁴.

Для захисту М. О. Семашка В. І. Ленін запросив одного з кращих адвокатів Швейцарії. Через кілька днів Миколу Олександровича звільнили. Появу його на засіданні женеvської групи більшовиків В. І. Ленін вітав оплесками⁵.

Позиція меншовиків у цій справі свідчила про необхідність розриву з ними і активізації сил більшовицької еміграції на подання всебічної допомоги російським партійним організаціям. 7 (20) квітня 1908 р. 28 женеvських більшовиків, засудивши підлий вчинок Мартова, залишили спільне з меншовиками засідання групи⁶. Паризькі більшовики, оцінюючи поведінку меншовиків, прийшли до висновку про «необхідність свіжого, нового, активного життя в закордонних групах і їх реорганізації»⁷.

Особливо інтенсивно процес виділення більшовицьких організацій — так званих других груп сприяння РСДРП — відбувався наприкінці 1908 р. В одному з листів М. О. Семашко повідомляв: «Товариші, які вийшли з Бернської групи, прохають затвердити їх як паралельну «2» групу»⁸. За кілька місяців більшовицькі групи утворились у Берні, Відні, Женеві, Нансі, Парижі, Цюриху. Однією з найбільших з них, до складу якої входив М. О. Семашко, була друга Паризька група сприяння РСДРП (утворена 5 (18) листопада 1908 р.) і об'єднувала понад 40 більшовиків. До її складу входили В. І. Ленін, Н. К. Крупська, М. Ф. Владимирський, І. Ф. Арманд, С. І. Гопнер та інші видатні більшовики. Група була зв'язана з партійними організаціями Росії, всіляко допомагала їм підготовкою і відправкою партійних кадрів, транспортом літератури, вела уперту боротьбу з ліквідаторами і троцькістами, провадила пропагандистську роботу серед робітників-емігрантів. Вагому частину цієї роботи під керівництвом В. І. Леніна здійснював М. О. Семашко. Він був членом комітету групи, пізніше включили до пропагандистської ко-

² Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода, т. II, М., 1925, стор. 256—258.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 325.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 47, стор. 128—129.

⁵ Н. А. Семашко. Прожитое и пережитое, М., 1960, стор. 48.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 348, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

⁷ Інститут марксизму-ленінізму, фонд архівного зберігання (далі — ІМЛ, ФАЗ), ЦЛ — 1-265, 1908, VI, 12.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 702, арк. 1.

місії, яка відала справами пропаганди й агітації як серед членів групи, так і серед робітників-емігрантів. Важлива роль в діяльності групи відводилася читанню публічних лекцій та рефератів. М. О. Семашко турбувався про відстоювання більшовицьких позицій в рефератах.

Часто з рефератами виступав і М. О. Семашко. 21 квітня (4 травня) 1909 р. він прочитав реферат з аграрного питання в більшовицькому клубі, при обговоренні якого виступив В. І. Ленін⁹. Реферати завжди збирали велику кількість слухачів переважно з робітничого середовища. Цьому значною мірою сприяло друкування і поширення спеціальних афіш. Про черговий реферат М. О. Семашка у червні 1909 р. повідомляли 600 афіш¹⁰.

В 1909—1911 рр. серед робітників-емігрантів були поширені анархо-синдикалістські погляди. В. І. Ленін і М. О. Семашко вирішили влаштувати спеціальну доповідь в анархістському клубі в Парижі. Доповідачем виступив Микола Олександрович. Після того як анархісти почали критикувати його погляди, промову про більшовизм і анархізм вголосив В. І. Ленін. «Володимир Ілліч, — писав пізніше М. О. Семашко, — дав не тільки економічну і політичну, але й філософську критику анархізму і анархо-синдикалізму»¹¹. Цінність цих спогадів М. О. Семашка полягає в тому, що це єдине свідчення маловідомого епізоду його спільної з В. І. Леніним діяльності в еміграції.

Стан справ у партії в цілому і в її закордонних організаціях, а також дезорганізаторські дії меншовиків вимагали серйозних заходів. Ці питання обговорювалися у серпні 1908 р. в Женеві на Пленумі ЦК, який відбувався під головуванням В. І. Леніна.

Велику вагу мало рішення Пленуму, яке визначило структуру і функції ЦК.

Для об'єднання всіх закордонних груп сприяння партії і підпорядкування їх єдиному загальнопартійному керівництву Пленум доручив ЦК провести з'їзд цих груп. Але внаслідок протидії з боку Центрального бюро закордонних груп, захопленого меншовиками-ліквідаторами, протягом 1909 р. скликати з'їзд не вдалося.

Січневий пленум ЦК РСДРП 1910 р. реорганізував ЗБЦК, обмежив його роль у керівництві загальними справами партії і посилив повноваження Російського бюро ЦК. До складу ЗБЦК від більшовиків входив М. О. Семашко, який виконував обов'язки секретаря і скарбника ЗБЦК¹².

Ліквідаторська більшість всіляко намагалася дезорганізувати роботу центральних партійних установ. Наприкінці 1910 р. на пропозицію Троцького Віденський партійний клуб виступив з закликот скликання конференції без погодження з ЦК. М. О. Семашко звернувся з листом до ЗБЦК, в якому відзначив, що заклик троцькістів спрямований проти партії, заважає діяльності партійних установ над відновленням партійних центрів, скликанню загальнопартійної конференції і партійній постановці пропаганди і агітації¹³. М. О. Семашко застерігав закордонні групи і окремих товаришів від підтримки дезорганізаторської агітації і дій троцькістів і закликав дати їм рішучу відсіч. Але ЗБЦК його не підтримало.

Антипартійна позиція ЗБЦК яскраво проявилася у зриві скликання пленуму ЦК. Член ЗБЦК від меншовиків Горев (Ігор), діючи в угоду російським ліквідаторам, подав заяву з протестом проти скликання плену-

⁹ Там же, ф. 377, оп. Іу, спр. 36396, арк. 1.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Исторический архив», 1955, № 2, стор. 24.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1733, арк. 5.

¹³ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 951, арк. 3—3 зв.

му. На противагу йому «Наш представник в ЗБЦК,— писав В. І. Ленін про М. О. Семашку,— подав і розіслав рішучий протест проти Ігоря...»¹⁴.

Наприкінці лютого 1911 р. М. О. Семашко в листі більшовикам розкрив стан справ у ЗБЦК. В. І. Ленін надіслав його копію іншим товаришам для широкого ознайомлення з ним¹⁵. У травні 1911 р. М. О. Семашко ще раз порушив питання про скликання пленуму. Але і на цей раз ЗБЦК відхилило пропозицію більшовиків.

Ліквідаторська тактика ЗБЦК привела до того, що більшовики вирішили остаточно порвати з цією антипартійною установою. 14 (27) травня М. О. Семашко офіційно заявив про свій вихід з бюро. «ЗБЦК, остаточно відмовившись виконати партійні закони,— писав М. О. Семашко,— тим самим ліквідувало само себе, як партійну установу»¹⁶. Він забрав партійний архів, касу, яка складалась виключно з більшовицьких коштів (меншовики відмовились вносити), усю звітність, в тому числі й зносини з Росією, і транспорт. Дізнавшись про те, ЗБЦК звернулось до всіх членів партії з вимогою влаштувати суд над М. О. Семашком. Цюрихська група меншовиків підтримала цю вимогу і зажадала від В. І. Леніна складання повноважень представника РСДРП в Інтернаціоналі¹⁷. Подібну резолюцію вони запропонували загальним зборам соціал-демократичних груп в Цюриху. Але збори, 34 голосами проти 27, висловились проти нової витівки меншовиків.

Кошти і звітність М. О. Семашко передав червневій нараді членів ЦК (1911 р.), як єдиній законній установі партії. У письмовій заяві, адресованій нараді, він мотивував свій вихід із ліквідаторського ЗБЦК. На нараді В. І. Ленін заявив про те, що він повністю солідаризується з діями М. О. Семашки і також подав заяву про вихід з ЗБЦК¹⁸.

Червнева нарада засудила антипартійну, фракційну ліквідаторську політику ЗБЦК і передала питання про дальше його існування на розв'язання найближчого пленуму ЦК. В листопаді 1911 р. із ЗБЦК були відкликані представники польської, а згодом і латиської соціал-демократії. У січні 1912 р. ЗБЦК перестало існувати.

Величезну роль у зміцненні партійних організацій та їх згуртуванні відіграла підготовка і виховання кадрів партійних керівників насамперед з робітників-революціонерів. І навколо цієї проблеми точилася гостра боротьба з ліквідаторами.

З метою організації дійсно партійної школи січневий пленум ЦК (1910 р.) призначив шкільну комісію, до складу якої увійшов М. О. Семашко. Але в листопаді 1910 р. в Болоньї відкрилась антипартійна школа, яка була продовженням одзвістської капрійської школи. В. І. Ленін відмовився брати в ній участь і запросив слухачів приїхати в Париж, де обіцяв прочитати ряд лекцій. З слухачами, відрядженими російськими партійними організаціями, М. О. Семашко підтримував постійне листування, він писав їм, що в Париж запрошуються тільки слухачі, які приїхали безпосередньо з партійної роботи, а не вільнослухачі-емігранти¹⁹. В березні 1911 р. шкільна комісія відрядила М. О. Семашку до Болоньї²⁰. Там він розповів слухачам про стан справ по підготовці партійних кадрів і ще раз запросив їх переїхати до Парижа.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 2.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 48, стор. 25.

¹⁶ ІМЛ, ФАЗ, ЦЛ.1—148, 1911, VI 24.

¹⁷ ЦЛ.1—277, 1911, VI.29.

¹⁸ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 2, М., 1971, стор. 614, 615.

¹⁹ «Пролетарская революция», 1926, № 3, стор. 139—140.

²⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 48, стор. 28.

Весною 1911 р. в м. Лонжюмо під Парижем розпочала свою роботу партійна школа, створена В. І. Леніним. У звіті шкільного комітету, складеного М. О. Семашком, зазначалось, що Володимир Ілліч прочитав курс лекцій з політичної економії, аграрного питання, теорії і практики соціалізму, матеріалістичного розуміння історії, реферат про поточний момент і стан справ у партії. Ще до початку роботи школи, він провів заняття про «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. М. О. Семашко прочитав два курси лекцій: робітниче законодавство та парламентаризм і думська соціал-демократична фракція²¹. Чимало він зробив також для організації марксистських «Курсів соціальних наук». В. І. Ленін прочитав робітникам-емігрантам ряд лекцій з курсу політичної економії. М. О. Семашко ознайомив слухачів з робітничим законодавством Росії і Західної Європи²².

Як вірного учня і соратника В. І. Ленін високо цінував М. О. Семашка і завжди доручав йому вирішувати відповідальні завдання. Коли настала необхідність видання «Рабочей газеты», В. І. Ленін звернувся до нього з листом: «Нам треба побачитися скоріше, щоб поговорити про *найскоріше* скликання зборів більшовиків (антивпередівців)... Якщо можна, приїздіть скоріше і вживайте заходів до прискорення зборів»²³. М. О. Семашко негайно виконав доручення В. І. Леніна.

Перебуваючи в еміграції, Микола Олександрович співробітничав у більшовицьких газетах «Пролетарий», «Рабочая газета», Центральному органу партії «Соціал-демократ». 1910 р. у видавництві ЦО вийшла брошура М. О. Семашка (М. Александрова) «Соціал-демократична фракція в III Державній думі»²⁴. (Він був секретарем комісії сприяння соціал-демократичній думській фракції і його включили до редакційної комісії по виданню звіту фракції).

При участі М. О. Семашка розроблялись законопроекти для фракції про соціальне страхування робітників, про 8-годинний робочий день. Його стаття «Державне страхування робітників і завдання моменту», вміщена в «Соціал-демократе», закликала до революційного перевороту²⁵.

Ленінське керівництво і співробітництво М. О. Семашка та інших видатних більшовиків у нелегальній і легальній пресі сприяло перетворенню її у могутню зброю в боротьбі за прискорення нового революційного піднесення в країні.

Чимало зусиль М. О. Семашко, як член Оргбюро, доклав до скликання у грудні 1911 р. наради закордонних більшовицьких груп. Роботою наради керував В. І. Ленін. Він виступив з доповіддю «Про стан справ у партії», М. О. Семашко — «Про стан справ за кордоном до червневої наради кекістів» (тексти їх доповідей не збереглися і є лише тези), в якій відзначив, що вирішення усіх питань залежить від російських партійних організацій і майбутньої загальноросійської партійної конференції. Він акцентував увагу на ставленні більшовиків до інших течій, закликав зміцнювати більшовицький вплив на всю партійну роботу за допомогою «Рабочей газеты».

В цілому нарада значно сприяла згуртуванню більшовиків і прискоренню скликання загальнопартійної конференції. І в цьому заслуга вірного соратника Леніна — М. О. Семашка.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1733, арк. 5, 7.

²² Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 391; «Парижский вестник», № 5, 4 лютого 1911 р.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 368.

²⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 48, стор. 30.

²⁵ «Социал-демократ» № 23, 14 (1) вересня 1911 р.

Видатною подією в житті партії була VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП, на якій М. О. Семашко представляв Комітет закордонної організації (КЗО).

В. І. Ленін зробив доповідь «Про сучасний момент і завдання партії». «Це була блискуча доповідь,— згадував М. О. Семашко,— така сильна й незаперечна, що навіть ті, хто вагався, не могли встояти проти аргументації Володимира Ілліча, хоч він, як звичайно, не замазував розбіжностей, а, навпаки, викривав усю їх гостроту»²⁶.

Важливим завданням конференції було вироблення ставлення партії робітничого класу до прийнятого в січні 1912 р. III Державною думою законопроєкту про державне страхування робітників. З доповіддю по цьому питанню виступив М. О. Семашко. Він написав також проєкт резолюції, яка закликала партійні організації до роз'яснення широким масам пролетаріату того, що без нового революційного піднесення неможливе ніяке справжнє поліпшення їхнього становища²⁷.

Відбувалося обговорення питання про стан партійної роботи за кордоном. «Кажуть, треба вести боротьбу з закордонниками,— зазначав В. І. Ленін.— Але треба зрозуміти, проти чого борешся... Треба перемогти. Доки є столицінська Росія, є еміграція, вона зв'язана тисячами ниток з Росією і ніякими ножами не переріжете»²⁸. Будівництво партії на основі згуртування усіх партійних сил означало подолання ліквідаторста, а не формальний розпуск закордонних груп. Ось чому М. О. Семашко зауважив: «Ви, розпускаючи все, вбиваєте організацію, яка утворилася для того, щоб допомагати вам...»²⁹. І в цьому, надзвичайно важливому питанні, його позиція була аналогічна ленінській.

Конференція визнала необхідним існування за кордоном єдиної організації, яка проводила б роботу сприяння партії під контролем і керівництвом ЦК. Закордонні групи, які не підкорялися ЦК і вносили дезорганізацію через окремі зносини з Росією, позбавлялись права користуватися ім'ям РСДРП.

Пройшовши ленінську школу більшовицького ґарту, М. О. Семашко до кінця віддав життя за торжество справи робітничого класу. Відзначаючи 100-річчя з дня народження М. О. Семашка, радянський народ шанує вірного ленінця.

В промові на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю II з'їзду РСДРП, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв сказав: «Ленін, ті, хто боровся і переміг разом з ним, були і залишаються для нас, більшовиків епохи будівництва соціалізму і комунізму, надихаючим, немеркнучим ідеалом»³⁰. Слова Л. І. Брежнєва повною мірою стосуються М. О. Семашка, діяльність якого в більшовицькій еміґрації — яскравий приклад служіння партії і народу.

²⁶ Спогади про Володимира Ілліча Леніна. В п'яти томах, т. 2, К., 1969, стор. 324.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 407.

²⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. В 6 томах, т. 2, К., 1967, стор. 350.

²⁹ Там же.

³⁰ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 3.

ЛЕГЕНДАРНИЙ ЕКІПАЖ

Є події в історії другої світової війни, які незалежно від їхнього масштабу і значення увійшли до безсмертного літопису ратного героїзму радянського народу. Незабутню сторінку вписав до цього літопису екіпаж танка «Гвардія», той самий екіпаж, який встановив на ратуші окупованого Львова Червоний прапор.

Історія чотирьох танкістів стала широко відомою, вона лягла в основу багатьох нарисів і статей, а також згадується в деяких фундаментальних працях¹. Та мало хто знайомий з подробицями життя героїв-танкістів. А вони великою мірою розкривають красу їх душ, яскраві риси морального обличчя радянських воїнів-патріотів.

Народився цей екіпаж на Уралі, коли на початку 1943 року тут почався патріотичний рух за створення добровольчого танкового корпусу, бойові машини якому виготовляв весь Урал. Бригаду, до якої ввійшла «Гвардія», формували челябінці. Добра ти добровольців для екіпажу танка було доручено лейтенанту М. Г. Акіншину. Механіком-водієм зін рекомендував Ф. П. Суркова, який уже до цього встиг понохати пороху. Сурков був тяжко поранений у бою під Москвою і після лікування працював випробовувачем танків у Челябінську.

Третій член екіпажу — О. Мордвинцев теж дістав бойове хрещення під Москвою. Одинадять осколків увійшли в його тіло, але найбільше постраждала нога. Лікарі заборонили Мордвинцеву воювати. Гвардії старшина запасу працював у складальному цеху на одному з челябінських заводів. Але думка знову повернутися на фронт не покидала його. В екіпажі він виконував обов'язки баштового стрільця.

Іншим шляхом прийшов до екіпажу радист О. П. Марченко, якому судилося обезсмертити ім'я своє і своїх товаришів. Олександр Порфірович дійсну службу в армії закінчив ще в 30-х роках, потім працював в інституті «Київтрансвузолпроект». Коли почалася війна, він разом з інститутом був евакуйований на Урал. В тилу працівники транспорту мали виконувати відповідальні завдання і звільнялися від призову. Але Марченко, який був твердо переконаний, що його місце в рядах захисників Батьківщини, пішов на фронт добровольцем.

Товариш Марченка по службі В. Р. Петраков згадував, як той пояснював свій вчинок: «Зрозумійте мене правильно. Батьківщина в небезпеці. Ворог дійшов до берегів Волги. Моя рідна Україна стогне під ярмом фашистського іга. Мати залишилась на окупованій Сумщині. До діючої армії беруть людей вже похилого віку, сімейних. Я молодий, здоровий. Хіба ж я можу сидіти в глибокому тилу?»*

Не можна без хвилювання читати рядки з листа, який О. П. Марченко написав своїй коханій дівчині Маргариті Катаєвій уже з фронту. «Тебе, напевне, здивує зворотна адреса на конверті? Не дивуйся, дорога! Так має бути. Я пішов добровольцем до Уральського танкового корпусу. Я більше не міг терпіти всього цього. Адже такі, як я, мусять бути на фронті, а не в тилу, і я зробив це... Повір мені, як комуністу, що я не міг більше спокійно відсиджуватися в тилу»**.

Танк Т-34 передали екіпажу робітники челябінської електростанції. На башті стояв надпис «Безпощадний». Пізніше, після боїв на Курській дузі, танк став називатися «Гвардія».

Приймаючи грізну зброю, М. Г. Акіншин, висловив думку всього екіпажу і запевнив челябінців: «Ваше довір'я виправдаємо. Будемо нещадними до німецько-фашистських загарбників!» Добровольці наполегливо готувалися до наступних боїв. Розуміли — без воєнних знань перемогти підступного ворога нелегко.

Одного разу на танкодром прибув майор А. А. Денисов, який розшукував другий танковий батальйон. Він був направлений сюди заступником командира по політчастині. І трапилося так, що першим майор зустрів сержанта Марченка, який і

¹ Історія Великої Отчественной війни Советского Союза. 1941—1945, т. 4, М., 1962, стор. 216; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 52; та ін.

* Слогани В. Р. Петракова зберігаються в особистому архіві автора.

** Листи О. П. Марченка зберігаються в особистому архіві О. О. Мордвинцева.

супроводжував його в частину. Вже тоді Денисов звернув на нього увагу. Військова виправка, охайність, ввічливість у звертанні багато про що свідчили. Майор Денисов писав у Гашкені Маргариті Катаєвій: «Я — політпрацівник, керівник партійно-комсомольської організації в частині. І ось, працюючи в частині, мимоволі звернув увагу на гвардії старшину Марченка. Я поважаю його як людину, і дуже часто під час наших бесід у моїй землянці важко буває зрозуміти, хто підлеглий, а хто начальник. Мені подобається в товариші Марченку його статечність, солідність, зразковість у навчанні й роботі, його багата ерудиція й логічність мислення. А найголовніше — його партійна принципність»*.

А. А. Денисов писав Катаєвій тому, що знав взаємовідносини цих людей. Він був вимогливим, але разом з тим уважним і турботливим командиром, швидко знаходив шлях до солдатського серця. Тому воїни зверталися до нього з найрізноманітнішими запитаннями, відкривали йому таємниці навіть особистого життя. Гвардії майор Денисов частіше відзначав позитивні риси солдата, повз його увагу не проходив жоден благородний вчинок воїна. А те гарне, що він помічав, намагався прищепити всьому складу батальйону, брав за приклад для інших. Дуже часто на зборах, політінформаціях, в особистих бесідах А. А. Денисов говорив про О. П. Марченка. «Саша недавно одержав партквиток, — писав Денисов Катаєвій. — Він — дійсний член нашої славної партії Леніна. Я — член парткомісії — був дуже задоволений, коли ми затверджували рішення наших загальних зборів. Я завжди ставлю за приклад товариша Марченка і зараз довірив йому велику справу. Він — відповідальний редактор нашої газети і треба сказати, що успішно справляється з цим навантаженням. Наша газета «Гвардієць» — одна з кращих газет».

Воїни бойової машини жили злагожено, як одна сім'я. Кожний намагався допомогти своєму товаришу. Дружба, яка зародилася на учбовому танкодромі, ще більше загартувалася в боях. Вона поріднила людей різних національностей і різних характерів.

— Одного разу, — розповідає О. О. Мордвинцев, — пораненого Сашу Марченка ми з Федею Сурковим майже з-під носа у фашистів вивезли на танку. Іншим разом ми з Сашком виручили Ф. Суркова — три кілометри несли його на собі, витягнувши з підбитого танка.

Про цю велику дружбу О. Марченко часто писав Маргариті Катаєвій. Складений солдатським трікутником, лежить переді мною один з цих численних листів з фронту. Чітко видно армійський штамп і дату — 12 грудня 1943 року. «...Сьогодні пишу тобі, кохана, листа від усього нашого екіпажу. Хлопці так і кажуть: «Пиши, Сашко, від усіх танкістів». Разом з привітаннями посилаю тобі на пам'ять наші портретики, які зробив «домашній» художник-самородок Саша Мордвинцев. Що малюнки не зовсім досконалі, пробач. Наш Саша робив їх поспіхом — скоро нам знову в бій».

А ось лист, написаний 17 січня 1944 року. «Мої хлопці, як з'ясувалося, самі написали тобі листа без мого відома, але нічого, вони хороші товариші. Напиши і ти їм, порадиуй їх. А особливо Сашу Мордвинцева — він дуже хоче вчитися після війни, а, між іншим, розумний, здібний хлопець. Взагалі у нас хлопці всі хороші, і живемо ми дружно. Маргаритко! Якщо від мене протягом довгого часу не буде листів, ти не сумуй, а я намагатимусь хоч листівку, але написати...»

Червона Армія гнала окупантів, визволяючи рідну землю. Екіпаж «Гвардії», переслідуючи фашистів, здійснив немало бойових подвигів. Танкісти вели напружені кровопролитні бої, по декілька тижнів не мали відпочинку ні вдень, ні вночі.

...Тернопіль. Золочів. За кожен п'ядь землі доводилося боротися з окупантами. В одному з запеклих боїв старшина Мордвинцев одержав шістьнадцяте поранення і залишився в селі Великі Дедеркалі на Тернопільщині під доглядом місцевого фельдшера. Його побратими продовжували стрімкий наступ на захід.

Ось і давній Львів. Багато чого у житті старшина Марченка пов'язано з цим містом. Три роки тому тут застала його війна. А тепер він повертався у Львів як визволитель. Олександр Марченко до війни працював начальником розвідувальної партії «Київтрансвузопроєкт». Під його керівництвом геологи перевіряли поздовжній профіль Львівської залізниці. Марченко добре знав і околиці, і саме місто. Тому, коли командування поставило перед екіпажем завдання прорватися до центру міста і встановити Червоний прапор на ратуші, Марченко взявся складати маршрут просування танка до ратуші. І не тільки тому, що він добре знав місто. Вибір упав на нього не випадково: комуніст Марченко мав усі якості, щоб на нього можна було покластися. Він і повів танк до цілі.

У центрі Львова чинив опір фашистський гарнізон. А екіпаж міг розраховувати лише на раптовість удару, винахідливість і рішучі дії. З великими труднощами десантникам удалося проникнути до ратуші. Ще важче було вибити ворога звідти. Поверхи по декілька разів переходили з рук у руки.

* Листи майора А. А. Денисова зберігаються в особистому архіві О. О. Мордвинцева.

Ось що розповідає про цей бій колишній командир 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу генерал-лейтенант Є. О. Белов.

— Коли танкісти прорвалися до ратуші, вони побачили підрозділ піхотинців, яких ворог змусив залагти в провулку.— Вперед, за мною! — крикнув Марченко й кинувся до будинку ратуші. Зав'язався рукопашний бій.— Хлопці, ножі! — почули автоматники.— І в руках бійців з'явилися кинджали².

Кілька днів «Гвардія» вела бої в окупованому фашистами Львові. Танкісти знищили в місті понад 100 солдатів і офіцерів, підпалили 8 танків і успішно виконали наказ Батьківщини: над Львовом замайорів встановлений комуністом Марченком Червоний прапор свободи.

Фашисти відкрили ураганний вогонь по ратуші, але зупинити наступ радянських військ вони вже не змогли. 27 липня 1944 року Львів знову став радянським. Але не дожив до цієї хвилини Олександр Марченко. Ворожа куля наздогнала його біля виходу з ратуші. Гвардії старшину О. П. Марченка посмертно нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Вшановуючи пам'ять бойового друга, танкісти написали на панцирі машини слова: «Олександр Марченко». За рішучі бойові дії під час визволення Львова звання Героя Радянського Союзу удостоєний гвардії старшина Ф. П. Сурков.

Танк «Гвардія» дійшов до самого Берліна. Рани не дали змоги О. О. Мордвинцеву боротися з фашистами до переможного кінця: колишній фронтвик став студентом Львівського державного університету ім. І. Франка. Але танкісти не забували про нього. «Будь, Саша, гвардійцем у навчанні,— писали вони.— Доведи на ділі, на що здатні кращі сини нашої Батьківщини — комуністи, які змінили танк на книжки. ...Пам'ятай наш гвардійський наказ: не здавати позицій без бою. Пам'ятай наш гвардійський закон: там, де наступає гвардія, ворог не витримає, там, де обороняється гвардія, ворог не пройде! Навчання — це теж бій — бій розуму, свідомості. Бій за оволодіння вершинами науки». Разом з листом однополчани послали О. Мордвинцеву танкістську надбавку до державної стипендії. Заступник командира по політчастині порушив клопотання перед Челябінським обкомом партії про подання матеріальної допомоги колишньому фронтвику і незабаром обком партії повідомив: «Оперативною комісією при Челябінському обкомі ВКП(б) добровольцю Мордвинцеву встановлено стипендію до закінчення навчального року, розміром 300 карбованців щомісячно».

Олександр Олександрович дуже цінував цю увагу. Він з відзнакою закінчив університет. Нині О. О. Мордвинцев — кандидат філологічних наук, доцент Київського державного художнього інституту.

Гвардії капітан М. Г. Акіншин війну закінчив командиром танкової роти. Воював у Берліні. Повернувшись до Челябінська, працює на тракторному заводі майстром ковальського цеху.

Ф. П. Сурков — уродженець Волгоградської області, жив й працював у Львові, недавно помер.

З першого екіпажу «Гвардії» їх залишилося двоє... Двоє з легенди. І коли вони зустрічаються у Львові, є про що згадати колишнім фронтвикам. Інколи до них приєднуються рідні О. П. Марченка — його мати Євдокія Іванівна і сестра Євдокія Порфирівна. Однополчани і місцева влада потурбувалися про їх переїзд до Львова.

Львів'яни свято зберігають у своїй пам'яті подвиг прославленого екіпажу. Біля міської ратуші на високому постаменті встановлений бойовий танк «Гвардія». Меморіальна дошка увічне подвиг О. Марченка, а одна з вулиць міста носить його ім'я.

Шпиль Слави... Жителі і гості Львова часто відвідують це місце. Тут поховано прославленого героя. На його могилі встановлено пам'ятник — фігура воїна з бойовим прапором у руках. Не можна без душевного трепету ступати на цю землю. Піонери і молоді воїни приносять тут урочисту присягу — бути гідними послідовниками подвигу своїх батьків.

М. М. ЛЕМЕЩУК

² Е. Е. Белов. Сыны Отчизны, М., 1966, стор. 186—187.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

УВІЧНЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Комуністична партія і Радянський уряд, весь наш народ постійно піклуються про увічнення безсмертного подвигу героїв фронту й тилу в роки Великої Вітчизняної війни. Уже в 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, полеглих за свободу і незалежність Радянської Батьківщини»¹. Жителі міст і сіл нашої країни дбайливо упорядковують місця, де йшли героїчні бої, старанно доглядають могили воїнів.

На IV Пленумі правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури було поставлено завдання активізувати науково-дослідну роботу, домогтися, щоб кожен подвиг, здійснений в роки Великої Вітчизняної війни, не був забутий, щоб ратні і трудові звершення радянських людей в часи воєнних випробувань та у відбудовчий період знайшли увічнення у споруджуваних пам'ятних знаках, обелісках, меморіальних дошках, парках і алеях слави.

Тернопільська обласна організація Товариства проводить значну роботу по вшануванню пам'яті тих, хто в смертельному двобої з ворогом віддав життя за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. У своїй практичній роботі вона виходить з того, що святкування перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, як зазначається в постанові ЦК Компартії України «Про відзначення тридцятиріччя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників», «має величезне значення для комуністичного виховання трудящих, підростаючого покоління на славних бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу, в дусі дружби народів СРСР, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму»².

Нині в усіх районних центрах і багатьох селах області на знак пошани до полеглих радянських патріотів палає вічний вогонь, 145 пам'ятників і пам'ятних знаків встановлено на честь воїнів, які полягли за визволення Тернопільщини і 300 — на честь воїнів-односельчан, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Напередодні відзначення знаменної дати в Тернополі по вул. Збаразькій відкрито пам'ятний знак на честь воїнів-артилеристів, які брали участь у визволенні міста і області. Меморіальні дошки встановлені на честь танкіста, Героя Радянського Союзу М. Г. Карпенка на одному з будинків по вулиці, яка носить його ім'я, та на приміщенні середньої школи № 1, де в 1941 р. розміщався штаб Південно-Західного фронту.

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. II, К., 1961, стор. 32—33.

² «Радянська Україна», 11 квітня 1974 р.

Біля будинку виконкому міської Ради депутатів трудящих споруджено стенд-галерею «Герої-визволителі Тернополья». Пам'ятники воїнам-односельчанам споруджено в селах Цебрів і Гаї Розтоцькі (Зборівський район), Велесневі, Олеші, Чехові (Монастирський), Дарахові, Трудово-му (Теребовлянський), Турільчому, Олексинці, Шершенівці, Комунарівці (Борщівський) та в інших населених пунктах області. На території Бучацького радгоспу-технікуму споруджується пам'ятний знак на честь артилеристів, які визволяли м. Бучач.

Роботі організації Товариства велику увагу приділяють відділи пропаганди і агітації обласного, міського і районних комітетів партії, виконкоми сільських і селищних Рад, правління багатьох колгоспів, адміністрації промислових підприємств.

Значну дослідницьку роботу щодо виявлення досі ще невідомих місць подвигів радянських людей ведуть юнацькі секції Товариства, загони червоних слідопитів. Проходячи шляхами визвольного походу Червоної Армії та партизанських з'єднань, вони збирають досить цінні матеріали, які згодом стають основою створення меморіальних залів, кімнат та куточків бойової слави. Так, червоні слідопити Борщівського районного Будинку піонерів під керівництвом О. О. Гойди розшукали імена тих, хто віддав життя за визволення району від фашистських загарбників. У кімнаті бойової слави зібрано листи з фронту, документи про нагороди, особисті речі визволителів, портрети ветеранів дивізії, історичні довідки. Червоні слідопити підтримують тісний зв'язок з райвійськкоматом, історичними музеями, архівом Міністерства оборони СРСР. З ними листуються ветерани стрілецьких дивізій, які визволяли Борщівський район. Проводяться зустрічі з сім'ями полеглих та ветеранами війни, походи по шляхах бойової слави 129-ї гвардійської дивізії. Все це урізноманітнює і збагачує форми ідейно-політичного та військово-патріотичного виховання школярів.

Червоні слідопити Тернопільської середньої школи № 4 ім. І. Бугайченка вивчили бойовий шлях 87-го винищувального авіаполку, який в перші дні війни захищав місто, зібрали великий матеріал про діяльність першого секретаря Тернопільського обкому ЛКСМУ Івана Бугайченка та про 15-й стрілецький корпус, що визволяв обласний центр. Студенти Бучацького радгоспу-технікуму створили музей бойової слави 1-ї гвардійської Глухівської артилерійської дивізії.

Історико-краєзнавчий музей діє в Мельниця-Подільській середній школі. Юні охоронці пам'ятників історії та культури під керівництвом вчителя історії П. В. Голика розшукали 12 сімей воїнів, що загинули, визволяючи селище від фашистських окупантів. Вони листуються з дружиною Героя Радянського Союзу Я. Д. Митяшкіна, похованого в Мельниці Подільській, а також з членами загонів юних слідопитів братніх республік, за визволення яких загинули земляки школярів.

Всього в школах, будинках культури, учбових закладах створено 600 музеїв, кімнат і куточків бойової і трудової слави. Визначне місце в їх експозиціях займають матеріали про героїчні подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Допомагаючи громадськості, обласна організація Товариства охорони пам'ятників історії та культури за останні 5 років виділила на створення районних музеїв, кімнат і куточків бойової і трудової слави 50 тис. крб.

Нині в області проводиться паспортизація пам'ятників історії та культури за єдиною уніфікованою формою. До цієї справи залучаються висококваліфіковані фахівці. У кожному районі створюватимуться картотека та картка пам'ятників і пам'ятних місць героїчної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників.

Важливою в цьому відношенні є ініціатива виконкому Борщівської районної Ради депутатів трудящих, який на пропозицію районної організації Товариства вирішив провести місячник громадського огляду пам'ятників воїнам та односельчанам, які загинули за Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни. Такі ж рішення прийняли виконкоми Тернопільської міськради, Кременецької, Зборівської та інших районних Рад депутатів трудящих.

Президія правління обласної організації Товариства оголосила обласний огляд пам'ятників і пам'ятних місць Великої Вітчизняної війни. Під час огляду будуть упорядковані могили, обеліски, надгробні пам'ятники радянським воїнам, партизанам і підпільникам, які загинули в боях з німецько-фашистськими загарбниками.

Серед трудящих області проводиться велика пропагандистська робота. Активісти обласної, міської та районних організацій Товариства тільки за 6 місяців 1974 р. прочитали понад 1700 лекцій, майже половина з яких присвячувалася історії Великої Вітчизняної війни. Працюють 6 народних університетів «Пам'ятники та пам'ятні місця Тернопільщини». Широко використовуються і такі форми пропаганди, як проведення тематичних вечорів, читацьких конференцій, кінофестивалів, присвячених подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Так, за ініціативою викладачів Тернопільського педінституту, працівників обласного краєзнавчого музею, державного архіву і членів секції воєнно-історичних пам'ятників обласної організації Товариства у квітні 1974 р. було проведено обласну науково-теоретичну конференцію, присвячену 30-річчю визволення Тернопільщини від німецько-фашистських загарбників.

Чимало досвіду у справі пропаганди пам'ятників набули первинні організації Товариства в Тербовлянському районі. Правління районної організації залучає до цієї роботи членів товариства «Знання», працівників райкому комсомолу, районного відділу культури, шкіл і культурно-освітніх закладів. Напередодні святкування знаменної дати в усіх населених пунктах були прочитані лекції, присвячені героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Успішно працюють 37 комсомольських клубів інтернаціональної дружби, де проводяться зустрічі з ветеранами війни, учасниками визволення Тернопільщини. Кімнати бойової слави, яких в районі налічується 20, поповнюються цінними документами, що відображають героїчні сторінки боротьби радянського народу з фашистськими загарбниками. Урочисто відкрито в Тербовлі музей і меморіальну дошку на честь 86-го бомбардувального авіаційного полку, який обороняв місто в 1941 р.

Велику роботу в справі охорони і збереження історико-культурної спадщини нашого народу проводять обласні та районні газети. Редакції 6 районних газет (Борщівської, Заліщицької, Збаразької, Кременецької, Лановецької і Чортківської) за активну участь у популяризації пам'ятників історії та культури і поширенні наукових знань про них, використанні пам'ятників революційної, бойової та трудової слави у патріотичному вихованні радянських людей нагороджені почесними грамотами Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Відзначаючи 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, обласна організація Товариства використовувала найрізноманітніші форми залучення населення до участі в справі охорони пам'ятників і пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни. Все це дало можливість піднести на вищий рівень ідейно-політичну роботу, збагатити форми і методи військово-патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих.

Г. О. ФЕДУНЯК

Наш календар

ВІРНИЙ СОРАТНИК

В. І. ЛЕНІНА

(До 100-річчя з дня народження
І. І. Радченка)

лісопромисловця. Закінчивши дворічне повітове училище, в подальшому займався самоосвітою. З 17 років працював учнем, а потім прикажчиком на лісорозробках, де вперше пізнав ціну важкої праці робітника. 1898 р. Іван Радченко приїхав у Петербург, до старшого брата Степана — діяча російського революційного руху, одного з організаторів «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». У Петербурзі І. Радченко спочатку навчався на курсах рахівників, потім працював табельником на Жорському заводі в м. Колпіно. Зустрічі з передовою студентською молоддю і робітниками, бесіди з братом, прочитані за його рекомендацією книжки — все це завжди визначило шлях Івана Радченка. Восени 1898 р. він вступив до петербурзького «Союзу боротьби».

У 1900 р. у Пскові Радченко познайомився з В. І. Леніним¹. З цього часу він стає одним з активних помічників Володимира Ілліча, його учнем і соратником.

«Він мене, тодішнього організатора «техніки» «Искры», — згадував І. І. Радченко, — навчав, як контрабандою возити на собі літературу через фінляндський кордон, як організувати гуртки робітників, як проводити генеральну партійну лінію того часу в боротьбі з економістами-рабочедельцями. Навчав, нарешті, як підготувати російські організації професіональних революціонерів соціал-демократів до II партійного з'їзду»². В. І. Ленін уважно стежив за роботою І. І. Радченка, як одного з найактивніших агентів і кореспондентів «Искры», і дуже хвилювався, коли не одержував від нього листів. «Пишіть, друже, частіше, а то тяжко так довго не мати зв'язок»³, — зверталися до нього В. І. Ленін і Н. К. Крупська. Самому Івану Івановичу В. І. Ленін і Н. К. Крупська надіслали з липня 1901 по листопад 1902 р. близько 30 листів⁴.

У лютому — березні 1902 р. внаслідок арештів були порушені зв'язки редакції з соціал-демократичними комітетами та іскрівськими групами в різних містах, припинилося транспортування газети. У цій складній обстановці редакція «Искры» покладала великі надії на І. І. Радченка. «Уцілів ще Аркадій (брат Директора)*, — писала 8 березня 1902 р. Н. К. Крупська Г. М. Кржижановському, — людина він досвідчена, дуже віддана, тямуща й спритна, йому, ми думаємо, треба надати головним чином завідування транспортами»⁵.

Працюючи «роз'їзним агентом» редакції «Искры», Радченко багато зробив для організації транспортування з-за кордону іскрівської літератури та поширення її серед робітників Росії. Після провалу транспортного шляху «Искры» Відень — Львів — Волинь — Київ Н. К. Крупська у березні 1902 р. доручила І. І. Радченку відновити цей зв'язок. Іван Іванович з допомогою товаришів виконав завдання редакції газети, налагодивши транспортування «Искры» через Фінляндію і через Архангельськ. З таким же дорученням влітку 1902 р. Радченко виїжджав до Баку і Батумі.

¹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 4, М., 1969, стор. 50.

² Там же.

³ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг. Сборник документов и материалов в трех томах, т. II, М., 1969, стор. 38.

⁴ Назв. збірник, т. I—III, М., 1969—1970.

* І. І. Радченко мав декілька партійних кличок: «Аркадій», «Касьян», «Брат Директора» та ін.

⁵ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра»..., т. I, стор. 448.

В. І. Ленін, враховуючи зростаючий інтерес до «Искры», dokonче прагнув організувати передрук газети в місцевих, добре законспірованих друкарнях. Виконуючи завдання Володимира Ілліча, агенти газети розгортають роботу по створенню нелегальних друкарень. Велика заслуга в цьому належить Івану Івановичу Радченку. Весною 1901 р. за його активною участю розпочалася підготовка до створення першої в країні іскрівської друкарні у Кишиневі. З Полтави сюди доставили друкарський верстат, а з Олександрівська (нині Запоріжжя) Радченко привіз вісім пудів шрифту різних кеглів і гарнітур⁶. У 1902 р. І. І. Радченко допоміг відновити роботу іскрівської друкарні в Баку, а також організувати нелегальну друкарню в Нижньому Новгороді.

У ході підготовки до скликання II-го з'їзду РСДРП В. І. Ленін особливо великого значення надавав завоюванню на бік іскрівців петербурзького соціал-демократичного комітету, керівництво в якому захопили «економісти». Сюди і був направлений І. І. Радченко. В результаті напруженої роботи більшовиків, серед яких був і Радченко, перемогла іскрівська лінія. Володимир Ілліч писав з цього приводу І. І. Радченку: «Дорогий друже! Насамперед від усієї душі поздоровляю Вас (і Ваших друзів) з величезним успіхом: приступом до реорганізації місцевого комітету. Ця справа може стати поворотним пунктом в *усьому* нашому русі, і тому довести цю реорганізацію *до кінця* — найважливіше і найнастійніше завдання. Бережіть себе сугубо, щоб встигнути його виконати»⁷.

В. І. Ленін доручив І. І. Радченку відновити Організаційний комітет. «Зараз дали бундистові явку до Вас,— писав він 9 червня 1902 р. Радченку.— Це в справі з'їзду. Ви з ним (+бюро або ще хтось) повинні утворити російський комітет для підготовки з'їзду. Тримайтесь *поважніше і з обережністю*. Візьміть на себе якнайбільше районів, в яких Ви беретесь підготувати з'їзд... зробіть так, щоб вся справа була *цілком у Ваших руках*, а бунд нехай бундом поки що й обмежиться... Візьміть на себе, *неодмінно*, секретарство в цьому комітеті. Це — перші кроки. А там побачимо»⁸.

2 серпня 1902 р. в Лондоні під керівництвом В. І. Леніна відбулася нарада редакції «Искры» з представниками петербурзького соціал-демократичного комітету, «Північного робітничого союзу» та російської організації «Искры», на якій було створено ядро Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП. Після наради Іван Іванович виїхав до Росії. Він побував у Самарі, Орлі, Харкові, Полтаві, Києві, Пскові, Лівані, Баку, Батумі та інших містах. Інформуючи соціал-демократичні організації про лондонську нараду, він одночасно координував дії прибічників «Искры» по підготовці з'їзду, систематично інформував редакцію про становище на місцях.

2 листопада 1902 р. на нараді у Пскові було відновлено Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП, у складі якого був і Радченко⁹. Але наступного дня поліція заарештувала багатьох її учасників і серед них Радченка. Вісім місяців провів Іван Іванович у Петропавлівській фортеці, а потім був висланий на п'ять років у далеку Якутію¹⁰.

Наприкінці літа 1905 р. Радченку вдалося втекти за кордон, де він виконував важливі доручення В. І. Леніна. Повернувшись у жовтні до Росії, він поринув у видавничу діяльність: працював завідуючим конторою петербурзького видавництва «Наша думка» і друкарні «Дело», де виходила легальна й нелегальна політична література.

Після закриття друкарні «Дело» І. І. Радченко на початку 1908 р. виїхав до Баку, а пізніше, в 1909 р., до Одеси, де разом з В. В. Воровським і О. В. Шотманом займався партійною роботою¹¹. У цей час він служив у різних установах, працював конторником, бухгалтером, діловодом і одночасно виконував важливі партійні доручення.

З 1912 р. Іван Іванович керував богородськими торфорозробками під Москвою. Він користувався великим авторитетом серед робітників. Яскравим доказом цьому є обрання І. І. Радченка після перемоги Лютневої революції 1917 р. головою Богородської (тепер м. Ногінськ) Ради робітничих депутатів.

Наприкінці листопада 1917 р. І. І. Радченко приїхав до Петрограда і одразу ж направився в Смольний — бойовий штаб Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цей час країна задихалася від нестачі палива. За наполяганням В. І. Леніна Радченка було призначено головою Головного торфяного комітету при Вищій раді

⁶ Л. Суярков. Осяяні «Искрой», К., 1967, стор. 129.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 148.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 79.

⁹ История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах, т. 1, М., 1964, стор. 440.

¹⁰ «Искра», 1 вересня 1903 р.

¹¹ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 99.

народного господарства. З властивою йому енергією І. Радченко приступив до організації торфового господарства в країні¹².

Комуністична партія і Радянський уряд доручали І. І. Радченку й інші відповідальні пости. В 1921—1922 рр. він працював заступником наркома зовнішньої торгівлі РРФСР. В. І. Ленін схвально оцінив підписаний І. І. Радченком договір з американською об'єднаною кампанією медикаментів і хімічних препаратів «Хаммер і Мішелл» на продаж 1 млн. пудів пшениці для Росії і організацію на Уралі американської азбестової концесії. «Мені здається,— писав Володимир Ілліч Радченку 27 жовтня 1921 р.,— що цей договір має величезне значення, як початок торгівлі»¹³.

У 1922 р. І. І. Радченко— Голова Цукротресту, в 1923—1931 рр.— заступник голови Вищої ради народного господарства. Він був організатором і директором Торфового науково-дослідного інституту (1927—1930 і 1934—1935 рр.), який займався розробкою проблем торфодобування і меліорації. Одночасно Іван Іванович редагував журнал «Торфяное дело». Багато зробив він для розвитку торфової промисловості на Україні.

Людина широкого політичного і господарського кругозору, І. І. Радченко завжди проявляв живий інтерес до багатьох важливих питань розвитку і планування народного господарства. Як член сільськогосподарської секції комітету по хімізації при ВРНГ СРСР, він багато зробив для створення хімічної промисловості, зокрема, в справі виробництва і застосування мінеральних добрив.

Радченко мав змогу дуже близько спостерігати В. І. Леніна за роботою, брав з нього приклад виключної працездатності, активності і цілеспрямованості. До кінця життя Іван Іванович зберіг у своєму серці непохитну віру в торжество ідей В. І. Леніна. В автобіографії, написаній 1927 р., він згадував: «Всі ці роки до його (В. І. Леніна.— Авт.) останньої хвороби сповнені найживіших і найяскравіших вражень про нього— і як про чутливу вдумливу людину-товариша, і як про великого організатора найвеличнійшої в світі революції. На всьому моєму тяжкому шляху по подоланню господарської розрухи мені завжди допомагали його живий інтерес до справи в усіх навіть дрібницях, його поради і вказівки, його постійна перевірка і підтримка— і усні, і письмові. Важко стало працювати без його допомоги і керівництва... Але кінець-кінцем ми все ж навчилися працювати без нього, виконуючи його заповіді, зводячи будову так дорогого йому майбутнього комунізму»¹⁴.

Всі, кому доводилося зустрічатися з І. І. Радченком, відзначали його чуйність, гуманність. Яку б роботу він не виконував, вона завжди була для нього освітлена сьйвом ленінських ідей, розумінням революційного процесу.

1 травня 1942 р. І. І. Радченко помер. До останнього подиху він залишався вірним ленінцем, бійцем за перемогу комунізму в нашій країні.

Трудящі Сумщини свято зберігають пам'ять про полум'яних революціонерів Степана та Івана Радченків. У Конотопі на будинку, де вони народилися (вул. Роменська, 105), встановлено меморіальну дошку, а одній з вулиць міста присвоєно ім'я братів Радченків.

Е. Ю. Маленко

¹² Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. т. 4, стор. 51.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 298.

¹⁴ Газета «Правда», 27 жовтня 1964 р.

ДО 50-РІЧЧЯ 2-го З'їзду ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ

В. І. Ленін надавав великого значення ролі професійних спілок у соціалістичному будівництві. У розробленій ним постанові «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики», яка була одноставно прийнята XI з'їздом РКП(б), підкреслювалося: «Профспілки повинні бути найближчим і неодмінним співробітником держави, якою керує в усій її політичній і господарській роботі свідомий авангард робітничого класу— компартія. Будучи школою комунізму взагалі, профспілки повинні бути зокрема школою управління соціалістичною промисловістю (а потім поступово і землеробством) для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих»¹.

Керуючись рішеннями з'їзду, професійні організації України в 20-х роках спрямовували свою діяльність на боротьбу за відбудову народного господарства, підвищення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня трудящих, піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 157.

Важливою подією в житті професійних організацій України був 2-й з'їзд профспілок республіки. З'їзд проходив 3—8 листопада 1924 р. у Харкові. На порядку денному його стояли такі питання: 1. Звіт Укрбюро ВЦРПС; 2. Економічне становище і перспективи УРСР; 3. Про діяльність Наркомпраці; 4. Тарифно-економічна робота профспілок; 5. Організаційні завдання спілок; 6. Завдання культури спілок; 7. Завдання профроботи на селі; 8. Про робітничу кооперацію; 9. Вибори; та ін.²

В його роботі взяли участь 528 делегатів (з них 426 — з правом ухвалюного голосу і 102 — з дорадчим), що представляли 1 174 000 членів профспілок України. Залізничники послали на з'їзд 57 делегатів, металісти — 51, гірники — 46, і т. ін. Усього делегати від робітників становили 73,6%, від службовців — 26,4%. Комуністів було 87%, кандидатів у члени партії — 7,3%, комсомольців — 0,7%, безпартійних — 5%³.

Делегатів з'їзду вітали: від Всеросійської Центральної Ради профспілок — член президії ВЦРПС І. І. Лепсе, від ЦК КП(б)У — О. В. Медведєв, від ВУЦВКУ — Г. І. Петровський. Із доповіддю за звітний період виступив голова Укрбюро ВЦРПС Ф. Я. Угаров.

Аналізуючи розвиток промисловості, Ф. Я. Угаров навів конкретні цифри зростання продукції багатьох її галузей, у т. ч. видобувної, металургійної, харчової та ін. У зв'язку з розширенням виробництва зросло й число робітників. Це привело до зростання кількості членів профспілок і зміни їх складу. Доповідач зупинився на ролі професійних спілок у відбудові народного господарства, їх активності у боротьбі за зміцнення трудової дисципліни, підвищення продуктивності праці. У доповіді висвітлювалися також питання діяльності профспілкових об'єднань на селі, фінансового становища, культурно-освітньої роботи тощо. Звіт дав повне уявлення про ту величезну роботу, яку проводили профспілки в галузі економічного і культурного життя республіки.

Нарком праці О. Г. Горбачов у своєму виступі спинився на питаннях соціального страхування, охорони праці і боротьби з безробіттям. Делегати з'їзду взяли активну участь в обговоренні його доповіді. Виступаючи в дебатах вказували на ряд істотних недоліків в роботі органів Наркомпраці, пропонували конкретні заходи для боротьби з безробіттям.

У доповіді про економічне становище Голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар особливу увагу приділив питанням прискорення розвитку важкої промисловості і підвищення продуктивності праці. Він вказав, що підвищення продуктивності праці здешевить продукцію, зміцнить змичку робітників з селянами, полегшить боротьбу з безробіттям і поліпшить матеріальний стан працюючих. В. Я. Чубар підкреслив, що основне завдання, яке стоїть зараз, — «господарське зміцнення союзу робітників і селян — може бути виконане і проведене в життя без утруднень лише тоді, коли і селянство і робітничий клас, кожний в своїй галузі, об'єднують свої зусилля і допоможуть розв'язати всі основні господарські завдання»⁴.

Делегати з усією серйозністю поставилися до обговорення питань налагодження господарського життя країни. Вони висували конкретні пропозиції щодо збереження кваліфікованої робочої сили, розширення шкіл фабрично-заводського навчання та ін. У резолюції по доповіді В. Я. Чубаря зазначалося, що в боротьбі за підвищення продуктивності праці, збільшення випуску продукції промисловості і всемірне її здешевлення «потрібна тривала і копітка робота від цехових організацій до центральних включно. При цьому треба пам'ятати, що ця робота повинна вестись по всіх напрямках: у галузі можливого поліпшення устаткування і технічних пристосувань, зокрема, удосконалення процесу виробництва, завантаження підприємств, верстатів, машин і т. д., а також у підвищенні індивідуальної та загальної продуктивності праці робітників та службовців...»⁵ Ленінське положення про те, що «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»⁶, лягло в основу рішення з'їзду.

На 2-му з'їзді вперше в історії профспілкових з'їздів обговорювалися завдання професійної роботи на селі. Розгляд цього питання на з'їзді республіки зумовлювався місцевими специфічними умовами. По-перше, на Україні дещо краще, ніж в інших частинах країни, було налагоджено виробництво сільськогосподарських машин, по-друге, процес розшарування села створив тут значний надлишок робочих рук.

З'їзд записав у своїй резолюції, що найближчим завданням є створення спілок сільського пролетаріату шляхом об'єднання всіх постійних і сезонних працівників. Такі спілки не лише будуть захищати інтереси селян, а й, що найголовніше, стануть значною політичною силою на селі, здатною протиставити свою організованість зростаючій активності куркулів. Це важливе політичне завдання професійні спілки

² «Пролетарій», 2 листопада 1924 р.

³ Второй съезд профсоюзів України. 3—8 ноября 1924 года. Стенографический отчет, Харьков, 1924, стор. 15, 150—152.

⁴ Там же, стор. 85.

⁵ Второй съезд профсоюзів України, стор. 169.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

зможуть успішно розв'язати в тому разі, коли до участі в роботі на селі будуть залучені спілки робітників промисловості (металісти, гірники, хіміки та ін.). Вони повинні допомогти молодим професійним організаціям на селі як матеріально (створення фонду сільських профспілкових організацій), так і шляхом виділення досвідчених працівників для посилення роботи низових профорганізацій⁷.

У зв'язку з підвищенням ролі профспілок у державному, господарському і культурному будівництві з'їзд визнав за необхідне змінити структуру профспілкових організацій України, зокрема, замість Укрбюро створити Всеукраїнську раду профспілок (ВУРПС) і всеукраїнські комітети виробничих спілок (ВУКи), що обиралися республіканськими з'їздами. З'їзд підкреслив єдність професійного руху СРСР, а також зазначив, що ВУРПС і ВУКи керуватимуться в своїй діяльності «постановами Всеукраїнських і Всесоюзних з'їздів профспілок і ВЦРПС»⁸. З'їзд затвердив положення про компетенцію Всеукраїнської ради професійних спілок, республіканських комітетів спілок, а також їх організаційну структуру, накреслив заходи для поліпшення роботи всіх ланок професійного апарату. Велику увагу було приділено дальшому розвитку діяльності первинних профспілкових організацій. Головна роль у профспілках відводилася завкомом та місцевкомом, які проводили безпосередню організаційну і політико-виховну роботу серед трудящих. Профспілкові органи повинні були регулярно звітувати перед робітниками своїх підприємств. З'їзд обрав першу Всеукраїнську раду профспілок, до якої ввійшло 99 чол. До складу президії ВУРПС було обрано Ф. Я. Угарова, А. Ф. Радченка, К. В. Сухомлина, І. Л. Булата, О. Г. Горбачова та ін.

Оцінку роботи профспілок в роки відбудовного періоду дав IX з'їзд КП(б) України, який підкреслив, що під керівництвом Комуністичної партії профспілки досягли значних успіхів у всіх сферах своєї діяльності.

Нині радянські профспілки об'єднують практично весь робітничий клас, інтелігенцію, численні загоми сільських трудівників. Як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, вони є однією з найважливіших ланок в загальній системі соціалістичної демократії. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, виступаючи на XV з'їзді професійних спілок, дав високу оцінку їх діяльності. Він сказав: «Своїми практичними діями профспілки довели, що вони були, є і будуть надійною опорою партії, визнаними і авторитетними організаторами мас у будівництві комунізму»⁹.

За п'ятдесят років, що пройшли після 2-го з'їзду, профспілки України значно зросли і нараховують в своїх рядах 19,6 млн. чол., тобто об'єднують 98,5% усіх робітників і службовців¹⁰. Профспілкові організації віддають всі свої сили на боротьбу за дострокове виконання планів дев'ятої п'ятирічки, вносять гідний вклад у будівництво комунізму в нашій країні.

В. П. Сидоренко

⁷ Другий з'їзд профсоюзів України, стор. 191.

⁸ Там же, стор. 187.

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 473.

¹⁰ Зведений статистичний звіт Укрпрофради на 1 липня 1974 р.

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАРОДОВІ

(До 80-річчя з дня народження
Д. С. Коротченка)

Серед плеяди визначних діячів нашої партії і держави гідне місце належить Дем'яну Сергійовичу Коротченку. Все його яскраве, сповнене пафосом боротьби і праці життя, невтомна діяльність по втіленню

ленінських ідеалів у будівництво нового, соціалістичного суспільства в ім'я щастя людей, здобули йому любов і повагу всього радянського народу.

Д. С. Коротченко народився 29 листопада 1894 р. в с. Погрібках (тепер с. Коротченкове Шосткинського району Сумської області) в сім'ї селянина-бідняка. В 1909 р. він закінчив сільську початкову школу. Вже з ранніх років Д. С. Коротченко відчув на собі нелегке життя бідаря: був чорноробом, робітником на залізниці, на пороховому заводі, батраком. Водночас він відвідував вечірню школу¹.

У лютому 1915 р. його призвали до армії. Служив він у фортеці Ревель, потім у 2-й Морській артилерійській бригаді на Ризькому фронті, де його і застала Лютнева революція. В червні 1917 р. Д. С. Коротченка обирають головою батареиноного суду 2-ї Морської артилерійської бригади і членом батареиноного комітету солдатських депутатів.

Демобілізувавшись у листопаді 1917 р., він виїхав до рідного села, де розгорнув політичну роботу серед селян і організував сільський земельний комітет для

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, стр. 199, арк. 1.

розподілу землі. З початком німецької окупації Д. С. Коротченко бере активну участь у створенні партизанських загонів, а в листопаді 1918 р. вступає в Комуністичну партію. Його посиляють в Новгород-Сіверський округ Чернігівської губернії для організації там місцевих органів Радянської влади і створення комітетів бідноти.

З червня 1919 по вересень 1920 р. Д. С. Коротченко перебував в рядах Червоної Армії — політпрацівником у 46-й дивізії Південного фронту і згодом політрукком навчальної школи в Новгород-Сіверському. Після закінчення громадянської війни він працює завідуючим оргвідділом і секретарем Шосткинського повіткому КП(б)У, а потім — завідуючим оргвідділом Новгород-Сіверського окружного КП(б)У. В кінці 1923 р. Д. С. Коротченка направляють на курси окружних керівних партпрацівників при ЦК КП(б)У в Харкові, після закінчення яких він повертається на партійну роботу: його обирають секретарем Чернігівського окружного партії, згодом секретарем Первомайського окружного КП(б)У². Д. С. Коротченко завжди обстоював ленінські принципи партійного будівництва, брав активну участь у боротьбі проти ворожих марксизмові-ленінізмові течій: троцькізму, правого опортунізму і націонал-ухильництва.

У вересні 1928 р. Д. С. Коротченко був направлений до Москви на курси марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) і з того часу аж до червня 1937 р. його діяльність пов'язана з столицею нашої Батьківщини. Після закінчення курсів (січень 1930 р.) він працює в Наркомземі СРСР, завідуючим агітаційно-масовим відділом Бауманського райкому партії Москви, головою виконкому Бауманської райради депутатів трудящих, секретарем Бауманського, а потім Первомайського райкомів партії Москви. У червні 1936 р. Д. С. Коротченко був обраний третім секретарем (згодом другим секретарем) Московського обкому партії. Працюючи в Москві, Дем'ян Сергійович багато сил і енергії віддавав її реконструкції, піднесенню промислового і сільсько-господарського виробництва районів Московської області.

У червні 1937 р. за рішенням ЦК ВКП(б) Д. С. Коротченка направлено першим секретарем Західного обкому ВКП(б) в Смоленськ, а після розділення Західної області на Смоленську і Орловську області він працює секретарем Смоленського обкому і міськкому ВКП(б).

В листопаді 1937 р. ЦК ВКП(б) направляє Д. С. Коротченка на роботу у Дніпропетровськ. Тут його обирають першим секретарем обкому і міськкому КП(б)У³.

У лютому 1938 р. Д. С. Коротченка призначено Головою Ради Народних Комісарів Української РСР, а в липні 1939 р. він був обраний третім секретарем ЦК КП(б)У. На цьому посту його і застала Велика Вітчизняна війна. В цей тяжкий для нашої Батьківщини період Дем'ян Сергійович проявив найкращі якості організатора і партійного керівника, зокрема, в перебудові всього життя республіки на воєнні рейки. Багато сил і енергії віддавав Дем'ян Сергійович справі евакуації вглиб країни промислових підприємств районів, які опинились під загрозою окупації, підготовці і розгортанню партизанської боротьби, створенню партійного підпілля в тилу ворога. Восени 1942 р. за рішенням ЦК ВКП(б) для поліпшення керівництва підпільно-партизанською боротьбою був створений нелегальний ЦК КП(б)У, до його складу ввійшов і Д. С. Коротченко.

У квітні 1943 р. рішенням ЦК КП(б)У⁴ Д. С. Коротченкові було доручено вилетіти в глибокий тил ворога, щоб надати безпосередню допомогу підпільним партійним і комсомольським організаціям та партизанським загонам по розгортанню боротьби народних месників проти окупантів, на місці вивчити обстановку в окупованих районах України, настрої населення. Прибувши 22 квітня 1943 р. в партизанський край з групою партійних і комсомольських працівників, Дем'ян Сергійович докладно вивчив умови партизанської боротьби. Він взяв безпосередню участь в бойових діях і партизанських походах, проводив з командирами і політпрацівниками з'єднань і загонів наради, вирішуючи багато невідкладних питань. Наприкінці травня 1943 р. Д. С. Коротченко, як член нелегального ЦК КП(б)У, провів нараду з командуванням дев'яти найбільших з'єднань партизанських загонів, на якій були підбиті підсумки бойових дій, уточнені і скоординовані плани на літній період.

З 22 квітня по 4 липня 1943 р. Д. С. Коротченко побував у найбільших партизанських формуваннях Правобережної України — з'єднаннях під командуванням В. А. Бегми, С. А. Ковпака, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельника, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, в загоні під командуванням Г. Ф. Покровського та ін.⁵

Після повернення з тилу ворога у доповіді до ЦК ВКП(б) Д. С. Коротченко писав: «Ознайомлення на місці з бойовою діяльністю партизанських загонів дало змогу уточнити, а в деяких випадках внести зміни у плани бойових операцій, затверджених ЦК КП(б)У на весняно-літній період. Ці зміни зроблені в бік розширення

² Там же, ф. 1, оп. 14, спр. 2647, арк. 15.

³ Там же, ф. 39, оп. 4, спр. 199, арк. 6.

⁴ Там же, ф. 240, оп. 1, спр. 5, арк. 56.

⁵ Там же, арк. 4.

завдань»⁶. Діяльність Д. С. Коротченка у партизанських краях сприяла дальшому зростанню всенародної боротьби в тилу ворога.

Після визволення території Радянської України від німецько-фашистських загартників Д. С. Коротченко невтомно працює над відбудовою зруйнованого ворогом народного господарства республіки. У липні 1946 р. його обирають другим секретарем ЦК КП(б)У, з березня 1947 р.— секретарем по промисловості. З грудня 1947 р. Д. С. Коротченка призначено Головою Ради Міністрів УРСР, де він працював до січня 1954 р., віддаючи весь свій організаторський талант дальшому розвитку промисловості і сільського господарства. Це був складний період у житті нашої країни. Треба було не тільки відновити довоєнний рівень народного господарства, а й перевершити його. В цей час Д. С. Коротченко подає велику практичну допомогу партійним, радянським та господарським організаціям у розв'язанні невідкладних завдань дальшого розвитку економіки і культури. Його можна було бачити всюди: на заводах, шахтах і електростанціях, у колгоспах і радгоспах, в наукових установах, школах. Він завжди поспішав туди, де виникали труднощі, давав корисну пораду, цінну вказівку, дбав про насущні потреби трудящих. Досить красномовним є той факт, що тільки з 21 по 29 червня 1952 р. Дем'ян Сергійович побував у 53 районах чотирьох областей УРСР (Вінницької, Кіровоградської, Сумської, Чернігівської)⁷.

Д. С. Коротченко дбав про виховання керівників у різних галузях народного господарства. Він завжди підкреслював необхідність поліпшувати внутріпартійну роботу, правильно розставляти комуністів на вирішальних ділянках виробництва. Виступаючи на лютовому Пленумі ЦК КП(б)У в 1952 р., Дем'ян Сергійович говорив: «Треба виховувати у всіх робітників, інженерно-технічних працівників почуття високої відповідальності і державного ставлення до дорученої роботи, гордість за те, що вони є безпосередніми учасниками будов комунізму, нетерпиме ставлення до недоліків, до ледарів»⁸.

Д. С. Коротченко всього себе віддавав роботі на благо радянського народу. У промові на зборах виборців Дніпропетровського виборчого округу 6 березня 1958 р. він підкреслював: «Я завжди вважав і вважаю своїм найвищим обов'язком, найвищою метою свого життя бути вірним сином нашої славної Комуністичної партії і завіряю вас, що докладу всіх зусиль, щоб з честю виправдати виявлене мені довір'я».

З 15 січня 1954 по 7 квітня 1969 р. Д. С. Коротченко беззмінно перебував на посту Голови Президії Верховної Ради УРСР і заступника Голови Президії Верховної Ради СРСР, невтомно працюючи для зміцнення могутності і процвітання Радянської Батьківщини.

Д. С. Коротченко був делегатом XIV, XV, XVII, XVIII з'їздів ВКП(б), XIX, XXII і XXIII з'їздів КПРС, а також делегатом XVI—XXIII з'їздів Компартії України. Починаючи з XVIII і на всіх наступних з'їздах КПРС він обирався членом ЦК КПРС. З 1957 по 1961 р. був кандидатом у члени Президії ЦК КПРС. З 18 червня 1938 по 7 квітня 1969 р. Д. С. Коротченко обирався членом Політбюро (з 1952—1966 рр. Президії) ЦК Компартії України. З 1938 по 1969 р. був депутатом Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР усіх скликань.

За великі заслуги перед партією і державою Д. С. Коротченкові 28 листопада 1964 р. було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Він нагороджений сімома орденами Леніна, орденом Суворова I ступеня, орденом Вітчизняної війни I ступеня і багатьма медалями.

Всюди, куди Дем'яна Сергійовича посилала партія, він віддавав усі свої сили, знання, досвід служінню народові, проявляючи при цьому невтомну енергію, талант організатора, високу комуністичну принципиовість. Йому були притаманні простота і скромність, чуйність і увага до людей. Ці якості завоювали йому любов і повагу всіх, хто його знав, хто працював з ним.

7 квітня 1969 р. Дем'яна Сергійовича Коротченка не стало.

Відзначаючи 80-річчя з дня народження Д. С. Коротченка, радянські люди віддають данину глибокої поваги полум'яному комуністові-ленінцю.

В. М. Юровський

⁶ Там же, арк. 85.

⁷ Там же, опр. 13, арк. 48, 49.

⁸ Там же, арк. 83.

АЛЖІР НА ШЛЯХУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
ТА СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

(До 20-річчя алжірської революції)

1 листопада 1954 р. в Алжирі розпочалося збройне повстання проти французьких колонізаторів, яке поклало початок національно-визвольній революції. Героїчна боротьба алжирського народу не обмежилася досягненням політичної незалежності.

Вона привела Алжир до складу передового загону сучасного антиімперіалістичного руху в Африці, до числа країн, «які стали на некапіталістичний шлях розвитку, тобто взяли курс на будівництво в перспективі соціалістичного суспільства»¹. Саме тому привертать увагу історичний досвід, особливості та уроки алжирської революції.

Революційний процес в Алжирі проходив поетапно. Почався він повстанським рухом у гірських областях Кабілії та Ауреса і поширився по всій країні, охопив усі класи та соціальні верстви населення. Очолив боротьбу алжирського народу Фронт національного визволення (ФНВ). Збройне повстання переросло в справжню національно-визвольну війну (1958—1962 рр.), під час якої посилилася боротьба алжирських патріотів за свої політичні права. У березні 1962 р. Франція визнала незалежність Алжиру. Почався другий етап революції — етап соціальних перетворень, що характеризувався піднесенням соціально-політичної активності селянства, робітничого класу та дрібної буржуазії. Це сприяло встановленню революційно-демократичної влади. В країні розгорнулася жорстока класова боротьба. Національна буржуазія намагалася захопити в свої руки підприємства європейських колонізаторів. У червні 1962 р. була прийнята Тріполійська програма, яка націлювала на некапіталістичний шлях розвитку, на «свідому перебудову країни в межах соціалістичних принципів і в умовах влади, що знаходиться в руках народу»². Комуністична партія Алжиру підтримала цю програму.

Економічне становище країни було тяжким. Завоювання алжирської революції викликали шалений опір імперіалістів і сил внутрішньої реакції. Вони організовували антиурядові виступи й збройні заклоти, підривали єдність революційних сил, використовуючи труднощі у відновленні зруйнованого війною господарства, перешкоджали проведенню соціально-економічних реформ. Молода революційно-демократична влада не мала необхідного досвіду, відчувалася відсутність керівництва з боку робітничого класу. Це привело до гострої кризи і зміни партійно-державного керівництва у червні 1965 р., внаслідок чого до влади прийшла Революційна рада. Курс соціалістичної орієнтації залишився незмінним. Революційні сили витримали натиск реакції, відстояли свої завойовання. Соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення набули нових рис та особливостей.

Революційна рада доклала зусиль для будівництва нового Алжиру. Особлива увага приділяється розвитку економіки. Була проголошена так звана «троїста революція» — індустріальна, аграрна і культурна», здійснювалася націоналізація іноземного капіталу, створювався державний сектор у промисловості. Промислові інвестиції за 5 років (з 1967 по 1972 р.) зросли майже в 6 раз — з 750 млн. до 4450 млн. алжирських динарів³. Алжирський народ переміг у «нафтовій війні» проти французького імперіалізму і ліквідував заlesia іноземних монополій в нафтовій і газовій промисловості. Вже на початку 70-х років державний сектор охоплював майже 80% основних фондів промислового виробництва країни. Великий вплив на дальший розвиток індустріалізації зробив чотирирічний план розвитку народного господарства (1970—1973 рр.).

Важливим успіхом алжирського робітничого класу в боротьбі за соціальний прогрес було прийняття Революційною радою в 1970 р. «Хартії соціалістичного підприємства», яка передбачала розширення прав робітників у керівництві виробництвом. За останній період помітно зросла зайнятість населення. Але значна частина трудящих змушена в пошуках роботи емігрувати за кордон, головним чином, у Францію.

Найчисленнішою соціальною верствою населення країни є селянство (8 млн. чол.). Націоналізація власності європейських фермерів поліпшила умови життя приблизно 1,5 млн. сільських мешканців. У 1972—1973 рр. 50 тис. фелаків одержали 700 тис. га землі, головним чином, з державного фонду⁴. Всі вони були охоплені кооперативами. Під час проведення аграрної реформи 500 тис. селян будуть наділені землею, експропрійованою у великих алжирських землевласників.

Економічне піднесення в Алжирі полегшило розв'язання загальнонаціональних проблем. В країні запроваджено безплатне медичне обслуговування населення, збільшилися витрати на соціальне забезпечення, сімейну допомогу тощо. Відбувається процес відродження і в галузі національної культури. В країні ліквідується неписьменність. Держава взяла на себе всі турботи про школярів. Шкільна система дедалі демократизується і ерабізується. Національні кадри готують 4 університети, Національна

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 217.

² «Alger républicain», 2 і 3 вересня 1962 р.

³ La révolution algérienne. Réalités et perspectives, Alger, 1972, стор. 153.

⁴ «Правда», 2 червня 1973 р.

інженерна школа, Національний сільськогосподарський інститут та середньотехнічні навчальні заклади. Держава витрачає на національну освіту і підготовку спеціалістів понад чверть річного бюджету.

Уряд Алжіру велику увагу приділяє державному будівництву. Реорганізуються органи державного апарату, створюються нові народні комунальні і окружні (провінційні) збори, що свідчить про демократизацію суспільно-політичного життя. Але цей позитивний процес носить поки що локальний характер. Залишаються нерозв'язаними питання про конституцію й виборність центральних органів влади, участь у них широких народних мас.

Революційна рада вживає заходів щодо активізації діяльності ФНВ. Починаючи з 1968 р., проголошеного «роком партії», в країні проводиться кампанія по реорганізації ФНВ під лозунгом обов'язкових виборів «знизу доверху» і здійснення принципів демократичного централізму. На місцях цей лозунг вже втілено в життя, завдяки чому дещо зріс організаційний рівень партії, яка об'єднує зараз в своїх лавах майже 130 тис. чол.⁵

Боротьба алжірського народу за зміцнення національної незалежності і соціальний прогрес дістала широку підтримку прогресивних сил земної кулі. Співробітництво Алжіру з країнами соціалістичної співдружності сприяло розв'язанню багатьох соціально-економічних проблем. За допомогою соціалістичних країн тут збудовано й будується понад 100 народногосподарських об'єктів, з них більше 80 споруджено за допомогою Радянського Союзу, у тому числі металургійний та машинобудівний заводи в Аннабі, свинцево-цинкова фабрика в Ель-Абеді, підприємства легкої промисловості в Батна, Джиджелі та ін. Радянський Союз бере активну участь у підготовці кваліфікованих спеціалістів для Алжірської Народної Демократичної Республіки. Створений за допомогою СРСР Інститут нафти і газу забезпечив національними кадрами найважливіші ділянки нафтової промисловості, коли в 1971 р. проводилася її націоналізація. Дедалі ширшають зв'язки між радянськими та алжірськими масовими громадськими організаціями. Зміцнюються контакти між КПРС і ФНВ. Досвід соціалістичного будівництва в СРСР алжірський народ використовує під час здійснення революційних перетворень у своїй країні.

20 років минуло від того часу, коли алжірський народ піднявся на збройну боротьбу проти французьких колонізаторів. Повстання 1954 р. переросло у всенародну національно-демократичну революцію, антиколоніальний та антиімперіалістичний характер якої безсумнівний, а прогресивні антифеодальні та антикапіталістичні можливості дуже значні.

І. І. Бондаренко

⁵ Партия и государство в странах социалистической ориентации, М., 1973, стор. 169.

На допомогу викладачу історії

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ КПРС

Комуністична партія і Радянський уряд надають великого значення справі перепідготовки кадрів для народного господарства і культури СРСР. Одним з таких закладів став Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Він був створений 25 років тому (разом з Московським і Ленінградським) і почав роботу у листопаді 1949 р. Головним завданням Інституту була підготовка дипломованих викладачів вузів країни.

До роботи з слухачами ІПК — викладачами основ марксизму-ленінізму — були залучені такі провідні історики, як С. М. Білоусов, І. Д. Бойко, М. Р. Доній, В. Н. Котов, О. К. Кошик, П. А. Лавров, Ф. Є. Лось, В. М. Самофалов, М. І. Супруненко, В. Д. Уваров, М. В. Черненко, І. І. Шевченко, О. Т. Юрченко, В. І. Юрчук та ін. На чолі кафедри марксизму-ленінізму (з 1956 р. — кафедра історії КПРС) був М. С. Гольнев, який близько 20 років очолював цей творчий колектив і багато зробив у справі підготовки і перепідготовки працівників вищої школи. За перші 5 років, коли був однорічний строк навчання, підготували 228 кандидатів історичних наук. Багато з них пізніше стали керівниками кафедр, докторами наук, професорами (П. І. Бакуменко, І. П. Богодист, М. З. Данилюк, І. С. Дзюбка, О. К. Зубань, С. П. Кіхтев, М. І. Куліченко, С. К. Мельник, М. Т. Сидорчук та ін.).

З 1 лютого 1956 р. ІПК почав займатися підвищенням теоретичної підготовки і педагогічної майстерності викладачів вузів із строком навчання 5 місяців. З того часу в інституті було 37 наборів слухачів і пройшли перепідготовку 1978 викладачів історії КПРС вищих навчальних закладів Радянського Союзу, в тому числі 990 — вузів Української РСР. Тут навчалися також викладачі з братніх соціалістичних країн.

Щороку в Інституті підвищують кваліфікацію понад 500 викладачів історії КПРС, філософії, політекономії та наукового комунізму. Для роботи з ними створено 5 кафедр: історії КПРС, філософії, політекономії, наукового комунізму та методики викладання суспільних наук. Нині в інституті працює 14 докторів наук, професорів і 21 доцент. Крім того, за сумісництвом працює 3 члени-кореспонденти АН УРСР, 14 професорів і 4 доценти. Для читання окремих лекцій запрошуються спеціалісти з інших інститутів Києва, Москви і Ленінграда.

Кафедра історії КПРС за 25 років існування ІПК нагромадила великий досвід роботи. Тут працює 4 професори і 9 доцентів. Постійну допомогу кафедрі в читанні лекцій і проведенні наукової роботи з слухачами подають члени-кореспонденти АН УРСР А. Г. Шевельов, В. І. Юрчук, професори М. Д. Березовчук, Л. Ю. Беренштейн, М. А. Бесарбов, В. Н. Котов, М. І. Кравчук, Г. М. Мултих, М. Н. Матвійчук, Ю. І. Ри-

маренко, М. А. Рубач, В. І. Стрельський, М. В. Черненко та ін. Крім лекцій з вузівського курсу слухачам читаються лекції з окремих актуальних проблем історії й політики партії, а також спецкурс: «Зростання керівної ролі Комуністичної партії в процесі комуністичного будівництва» (д. і. н. В. М. Орлов), «Світовий комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі» (проф. Г. Л. Нікольников), «Ленінська національна програма КПРС і її здійснення в СРСР» (проф. В. А. Чирко), «Боротьба Комуністичної партії за єдність своїх рядів, проти опортунізму справа і «зліва» (М. С. Климов), «Основні проблеми історіографії КПРС» (П. М. Шморгунов), «Критика буржуазної фальсифікації історії КПРС» (М. О. Буцько), «Джерелознавство історії КПРС» (М. Я. Варшавчик). Проспекти цих спецкурсів разом з літературою до них видані окремою брошурою. Розробляються проспекти нових спецкурсів: «Економічна політика КПРС і науково-технічна революція» (проф. Ю. М. Пахомов) і «КПРС — організатор культурної революції в СРСР» (А. Г. Шевелев).

Для слухачів проводяться теоретичні семінари з таких важливих проблем, як «Ленінська теорія соціалістичної революції і сучасність», «Ленінська національна програма КПРС і її здійснення в СРСР», «Ідеологічна діяльність КПРС на сучасному етапі комуністичного будівництва», «Економічна політика КПРС в період розвинутого соціалізму», «Боротьба Комуністичної партії за ідейну й організаційну єдність своїх рядів в період будівництва соціалізму» та ін., організуються колективні відвідування Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії АН УРСР, кафедр провідних вузів м. Києва, зустрічі з представниками редакцій журналів «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», «Український історичний журнал».

Слухачам подається систематична допомога індивідуальними консультаціями в їх науково-дослідній роботі, виборі тем і розробці планів дисертацій і монографій, в обговоренні написаних розділів, підготовці кращих теоретичних доповідей і статей до опублікування у збірниках ІПК, «Українському історичному журналі» та інших органах преси. При кафедрі молоді викладачі вузів складають кандидатський екзамен з історії КПРС, прикріплюються до консультпункту чи поступають у річну аспірантуру для завершення дисертацій. З 1958 р. тут підготовлено 96 кандидатів історичних наук.

Велика увага приділяється підвищенню педагогічної майстерності слухачів. Їм читається цикл лекцій з методики викладання історії КПРС, організовується педпрактика, проводяться методичні семінари, всі слухачі проходять практику по використанню технічних засобів навчання. Останнім часом кафедра проводить підсумкові науково-методичні конференції слухачів із запрошенням викладачів вузів міста, ввела новий спецкурс «Теорія і практика виховної роботи в вузах» (доц. Б. І. Корольов).

Кафедра систематично займається науковою розробкою проблем методики викладання історії КПРС. Після виданого у 1970 р. збірника статей «Вопросы методики преподавания истории КПСС» вона підготувала ще два збірники в серії щорічних видань ІПК «Вопросы общественных наук», причому, якщо у збірнику № 7 за 1971 р. висвітлювалися різні питання методики викладання, то збірник 1973 р. (вип. 15) був уже тематичний і присвячувався виключно проблемі використання технічних засобів навчання в процесі викладання історії КПРС. Нині кафедра готує випуски з окремих проблем. Наприклад, збірник 1974 р. присвячується питанням комуністичного виховання студентів у процесі вивчення історії КПРС, 1975 р. — методиці проведення семінарських

занять з історії КПРС, 1976 р.—методиці організації суспільно-політичної практики студентів.

Наукова громадськість позитивно оцінила¹ підготовлену кафедрою монографію «Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов» (К., 1973), в якій вперше зроблена спроба показати в усій сукупності основні завдання і напрямки комуністичного виховання студентської молоді в процесі викладання історико-партійного курсу.

Виходять з друку ще дві методичні праці: учбовий посібник для викладачів «Методика преподавания истории КПСС в высшей школе», підготовлений колективом кафедри у співдружності з відомими методистами-працівниками інших кафедр вузів Києва і республіки², і «Библиографический указатель по методике преподавания истории КПСС в вузах», складений спільно з кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту.

Викладачі кафедри підготували тексти лекцій з окремих тем вузівського курсу³, взяли участь у написанні «Курсу лекцій з історії КПРС» (К., 1970), який зараз готується до 2-го видання, випустили декілька лекцій з окремих актуальних проблем історії і політики партії⁴, з методики викладання⁵, які користуються популярністю серед слухачів. На основі матеріалів спецкурсу, який читається в ІПК, М. Я. Варшавчик підготував учбовий посібник «Источниковедение истории КПСС» (М., 1973)⁶. Під редакцією М. О. Буцька колектив кафедри Ворошиловградського машинобудівного інституту випустив методичний посібник «Разоблачение в лекциях и на семинарских занятиях буржуазной фальсификации истории и политики КПСС» (Ворошиловград, 1972).

Поряд з узагальненням досвіду викладання і розробкою теоретичних проблем методики, колектив кафедри веде велику наукову роботу в галузі історії КПРС. Налагоджено проведення комплексних досліджень з актуальних проблем історико-партійної науки, що забезпечило

¹ Див. рец. в «УІЖ», 1973, № 10; «Радянська школа», 1973, № 8.

² Серед запрошених — київські викладачі М. Д. Березовчук, О. Ф. Мінгазутдінов, В. І. Юрчук, слухач — доц. Донецького університету О. П. Роскошний.

³ М. А. Варшавчик. Введение в курс истории Коммунистической партии Советского Союза, К., 1970; П. М. Шморгул. Партия большевиков накануне и в годы первой революции в России (1904—1907 гг.), К., 1969; його ж. Партия в период революции (1907—1910 гг.), К., 1970; М. С. Климко. Партия в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 гг.), К., 1967; його ж. Коммунистическая партия в борьбе за восстановление и перестройку хозяйства страны на основе новой экономической политики (1921—1925 гг.), К., 1968; В. Д. Уваров. Борьба партии за социалистическую индустриализацию страны и коллективизацию сельского хозяйства, К., 1967; Н. Д. Давыдова. Борьба партии за завершение социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933—1937 гг.); П. К. Шапа. Деятельность партии по упрочению социалистического общества и укреплению обороноспособности страны (1937 — июнь 1941 гг.), К., 1972; С. Н. Кириченко. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. Лекция 1-я, К., 1967; Лекция 2-я, К., 1970; Г. Т. Кикалов. XX съезд КПСС. Курс на развертывание коммунистического строительства, К., 1967; Я. С. Калакура. Деятельность партии по осуществлению решений XXII съезда КПСС (1961—1965). К., 1967; Н. Д. Давыдова. XXIV съезд КПСС и его решения (лекция 1-я), К., 1972; Г. Т. Кикалов. XXIV съезд Коммунистической партии и его решения (лекция 2-я), К., 1972; Л. Д. Костенко. Деятельность КПСС по выполнению решений XXIV съезда партии, К., 1973.

⁴ Піввіковий ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік. (Матеріали та методичні поради до лекцій), К., 1973 (від кафедри брав участь Б. І. Корольов).

⁵ Н. С. Гольнев. О методике использования местного материала в преподавании истории КПСС, К., 1971; П. М. Яцков. Лекторское мастерство преподавателя истории КПСС, К., 1971; М. А. Варшавчик. Классификация источников изучения истории КПСС, К., 1971.

⁶ Див. рец. в «УІЖ», 1974, № 3.

підготовку ряду монографічних праць. До 90-річчя з дня народження В. І. Леніна спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України було підготовлено книгу «Ленінським шляхом» (К., 1960), до 50-річчя Великого Жовтня кафедра підготувала монографію «Торжество ленінської національної політики на Україні» (К., 1968), до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна члени кафедри взяли участь у підготовці монографії «Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес» (К., 1970)⁷, до піввікового ювілею Радянської багатонаціональної держави підготували книгу «В. І. Ленін — натхненник дружби народів СРСР» (К., 1972)⁸. Крім цих колективних праць було підготовлено два збірники статей слухачів і викладачів кафедри, які вийшли в серії видань ІПК «Вопросы общественных наук» (вип. 2, 1970; вип. 8, 1972).

Члени кафедри беруть участь у написанні фундаментальних, узагальнюючих праць, які готуються Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, Інститутом історії АН УРСР та іншими науковими установами. М. Р. Доній і П. М. Шморгун — члени авторського колективу «Нарисів історії Комуністичної партії України», М. Р. Доній брав участь у підготовці тритомника «Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.)», М. О. Буцько і П. М. Шморгун — тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», М. О. Буцько, С. М. Кириченко, Б. І. Корольов і П. М. Шморгун — члени авторського колективу «Нарисів історії Київської обласної партійної організації».

Не раз виступали члени кафедри із своїми студіями на сторінках центральних наукових журналів «Вопросы истории» і «Вопросы истории КПСС», брали участь у роботі всесоюзних наукових конференцій і друкували свої доповіді чи тези у збірниках матеріалів цих конференцій.

Останнім часом встановилися творчі зв'язки із спорідненими інститутами соціалістичних країн. М. С. Кличко і П. М. Шморгун опублікували статті у збірнику «Під прапором пролетарського і соціалістичного інтернаціоналізму», який вийшов у Лейпцігу в 1973 р., П. М. Шморгун двічі виступав із статтями у «Збірнику Інституту марксизму-ленінізму університету ім. Коменського» в Братиславі (1972, вип. III; 1973, вип. IV). М. Р. Доній і Б. І. Корольов виїжджали читати лекції в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Лейпцігському університеті.

Багато працюють співробітники кафедри над підготовкою монографій і брошур з окремих проблем історії КПРС. М. Р. Доній спільно з М. І. Горбуновом у підготували книгу «Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України» (К., 1969); М. О. Буцько і С. М. Кириченко — книгу «Военно-організаторська діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни» (К., 1969), Б. І. Корольов написав ряд статей до «Книги для читання з історії СРСР» (К., 1973) і виступив її редактором. П. М. Шморгун взяв участь (як упорядник і редактор) у підготовці бібліографічного покажчика «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970 рр.)» (Харків, 1971), опублікував брошуру «КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців» (К., 1973). Я. С. Калакура готує до друку монографію «Діяльність Комуністичної партії України в період будівництва комунізму (1959—1970 рр.). Історіографія проблеми», М. С. Кличко — книгу «В. І. Ленін і боротьба за єдність партійних рядів у 1920—1923 рр.», Б. І. Корольов:

⁷ Див. рец. «Вопросы истории КПСС», 1971, № 5.

⁸ Див. рец. «УІЖ», 1972, № 12.

завершує докторську дисертацію «Політична робота більшовиків України в масах у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 р.— січень 1918 р.)», П. М. Яцкі в закінчує докторську дисертацію і готує до друку монографію «Комуністична партія Західної України у боротьбі за створення народного фронту (1934—1938 рр.)», Н. Д. Давидова працює над монографією «Діяльність КПРС по втіленню в життя ленінських принципів управління народним господарством».

В світлі постанови ЦК КПРС про роботу в МВТУ і Саратовському університеті по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук, опублікованої у червні ц. р., перед колективом кафедри стоїть завдання ще далі вдосконалювати свою наукову та учбову роботу. Кафедра переглядає учбовий план, уточнює тематику лекцій і семінарських занять, працює над завершенням двох колективних монографій: «Методологические проблемы историко-партийной науки» і «Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекручень історії КПРС», починає роботу над книгою «Більшовицькі організації України у боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях», яку планує підготувати до 60-річчя Жовтневої революції.

Забезпечити неухильне піднесення ідейно-теоретичного і методичного рівня викладання історії КПРС — основне завдання кафедри, що впливає з постанови ЦК КПРС. І цьому підпорядкована вся наукова і учбова робота кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації при Київському університеті.

П. М. ШМОРГУН

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРИОГРАФІЯ ЗАГАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ НА ПІВДНІ РОСІЇ В ЛИПНІ 1903 Р.

Загальний політичний страйк, який відбувся на Півдні Росії влітку 1903 р., мав не тільки загальноросійське, а й міжнародне значення. Він знаменував собою новий етап у розвитку революційного робітничого руху, був могутньою демонстрацією класової та інтернаціональної єдності трудящих, «новим і надзвичайно сильним ударом по російському царизму»¹. Аналізуючи події того часу, В. І. Ленін у статті «Перші уроки» писав: «1903-й рік. Знов страйки зливаються з політичною демонстрацією, але на ще більш широкому базисі. Страйки охоплюють цілий район, в них беруть участь більше сотні тисяч робітників, масові політичні збори повторюються під час страйків у цілому ряді міст. Почувається, що ми напередодні барикад...»²

Страйковий рух очолили іскрівські комітети РСДРП, керовані В. І. Леніном і редакцією «Искры». Вони здійснювали поєднання наукового соціалізму з масовим робітничим рухом, пов'язували економічну боротьбу з політичною. «Пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— уперше протиставить себе, як клас, усім іншим класам і царському урядові»³. З посиленням економічної кризи 1900—1903 рр. революційний рух у Росії досяг грандіозних розмірів. Липневий політичний страйк 1903 р. був його вершиною.

Загальний політичний страйк розпочався одночасно на Кавказі й на Україні. 1 липня застрайкували металісти Баку, робітники Тифліса та Головних залізничних майстерень Одеси. В середині липня страйк став загальним і охопив Батум, Кутаїс, Керч, Київ, Катеринослав, Миколаїв, Єлисаветград та інші міста. 17 липня, тобто в день відкриття II з'їзду РСДРП, він досяг свого апогею. На третьому засіданні II з'їзд партії прийняв рішення надіслати вітальну телеграму страйкарям Баку, Тифліса й Одеси.

Події, що відбувалися напередодні першої російської революції, ще в ті далекі роки привертали пильну увагу В. І. Леніна. В його працях міститься найповніша і найглибша розробка стратегії і тактики революційної боротьби, загальної концепції багатьох пов'язаних з нею проблем, а також закладені методологічні й методичні основи вивчення даної теми. Володимир Ілліч показав глибокі корені революційності робітничого класу і селянства, розкрив соціально-економічні причини революційних вибухів тощо.

Початок висвітленню липневих подій поклала «Искра», яка вперше в історії робітничого руху об'єднала і згуртувала навколо себе «увесь цвіт революційного пролетаріату Росії»⁴. Протягом липня—вересня 1903 р. на її сторінках було вміщено близько 40 статей, кореспонденцій і повідомлень про загальний політичний страйк⁵. Серед них такі праці В. І. Леніна, як «Ера реформ», «Перші уроки».

Розвиваючи вчення про економічні та політичні страйки, В. І. Ленін визначив роль партії в їх організації. «При мішній організованій партії,— писав В. І. Ленін,— окремий страйк може перетворитися в політичну демонстрацію, в політичну перемогу над урядом... у переможну революцію»⁶. В «Листі Північному союзові» він писав, що страйки слід використовувати для піднесення революційної боротьби за свободу і соціалізм, для економічної і політичної агітації, але не перебільшувати їх значення, як це робили «економісти»⁷.

¹ «Искра», № 47, 1 вересня 1903 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 116.

³ Там же.

⁴ Постанавление ЦК КПСС «О 70-летию II съезда РСДРП». — «Правда», 13 квітня 1973 р.

⁵ «Искра», № 44, 15 липня 1903 р.; «Искра», № 45, 1 серпня 1903 р.; «Искра», № 46, 15 серпня 1903 р.; «Искра», № 47, 1 вересня 1903 р.; «Искра», № 48, 1 жовтня 1903 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 336.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 142.

В. І. Ленін підкреслював, що страйки показали робітникам їх силу у боротьбі з самодержавством і капіталізмом, навчили давати відсіч експлуататорам⁸.

У праці «Крок вперед, два кроки назад» Володимир Ілліч піддав нищівній критиці меншовиків, які змішували поняття партії і всього класу та намагалися страйковим рухом підмінити всі інші форми класової боротьби пролетаріату⁹.

Питання страйкового руху, і зокрема загального політичного страйку 1903 р., В. І. Ленін розглядав у таких працях, як «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії», «Про страйки», «Насущні завдання нашого руху», «Нові події і старі питання», «Перші уроки», «Про статистику страйків у Росії», «Економічний і політичний страйк», «Страйкова боротьба і заробітна плата», «Розвиток революційного страйку і вуличних демонстрацій» та багатьох інших. Він збагатив марксизм новими висновками і положеннями про класову боротьбу пролетаріату, озброїв ними робітничий клас Росії, який вийшов на передові позиції революційної боротьби в усьому світі.

В. І. Ленін перший підняв гнівний голос протесту проти ліберально-буржуазних фальсифікаторів історії робітничого руху, які заперечували закономірність і неминучість пролетарської революції. Так, про П. Струве, який у журналі «Освобождение» твердив, що елементи революції в Росії ще, «на жаль, або на щастя, не дозріли», Володимир Ілліч писав: «...І ці слова, «на щастя» видають його з головою»¹⁰.

В. І. Ленін рішуче викрив опортунізм деяких діячів Київського комітету РСДРП, які в своєму «Profession de foi» дотримувалися ліберально-буржуазних поглядів¹¹.

Підготовка і проведення загального політичного страйку 1903 р. на Півдні Росії висвітлені у багатьох книгах, брошурах і статтях, написаних як по свіжих слідах цих подій, так і значно пізніше. Так, М. М. Батурін, М. М. Лядов і В. В. Правдін¹² в основному використали матеріали «Искры» та свої враження про хід липневих подій.

Вчені-марксистки рішуче викривали і викривають будь-які перекучення історії робітничого руху та Комуністичної партії. Вони критикують реформістські погляди «легальних марксистів», «економістів», меншовиків, сучасних буржуазних фальсифікаторів таких, як Д. Гейер (ФРН), Р. Пайпс (США), Л. Шапіро і Д. Флетчер (Англія) та інші, які разом із писакми з українського буржуазно-націоналістичного табору замовчують роль В. І. Леніна в розгортанні революційного руху та розвитку марксизму в Росії, фальсифікують періодизацію робітничого і соціал-демократичного руху, особливо процес поєднання соціалізму з робітничим рухом, принижують роль передових робітників у боротьбі проти соціального і політичного гніту, заперечують інтернаціональну єдність трудящих. Сучасні фальсифікаторські вигадки рішуче викривають історики А. Ф. Костін, Г. С. Жуйков і В. А. Шишкін, А. Н. Сахаров, В. П. Філатов, С. Л. Титаренко¹³ та ін.

В 20-х роках, тобто на початку становлення й розвитку радянської історичної науки, питання робітничого і соціал-демократичного руху, в тому числі липневі події 1903 р. на Півдні Росії, досліджували на основі марксистсько-ленінської методології М. М. Батурін, А. С. Бубнов, В. І. Невський, Б. П. Козьмін, М. М. Покровський, М. М. Попов, О. М. Ярославський та ін.¹⁴ Вони розглядали липневий страйк як складову

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 173.

⁹ Див. там же, стор. 230, 231.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 220.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 258.

¹² Н. Батурин. Очерки истории социал-демократии в России, М., 1906; М. Лядов. История Российской социал-демократической рабочей партии, ч. I, СПб, 1906; В. Правдин. Революционные дни в Киеве. (История Киевской стачки), Женева, 1903.

¹³ А. Ф. Костин. История образования РСДРП в кривом зеркале буржуазных фальсификаторов.— Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС, М., 1970; Г. С. Жуйков, В. А. Шишкин. Некоторые вопросы создания РСДРП в освещении буржуазных фальсификаторов.— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 1; А. Н. Сахаров. Фальсификация истории русской социал-демократии.— «Вопросы истории КПСС», 1964, № 12; В. П. Филатов. Критика фальсификации истории КПСС, М., 1970; С. Л. Титаренко. О некоторых направлениях фальсификации истории и политики КПСС в современной буржуазной историографии.— «Вопросы истории КПСС», 1971, № 9.

¹⁴ Н. Н. Батурин. Очерки истории социал-демократии в России.— «Пролетарская революция», 1927, № 12; А. Бубнов. Основные моменты в развитии Коммунистической партии в России, М., 1921; В. И. Невский. Праздники христианские и рабоче-крестьянские, М., 1920; його ж. Очерк по истории Российской Коммунистической партии, т. I, Изд. 2-е, Л., 1924; Б. П. Козьмин. Рабочее движение в России до революции 1905 года. Исторический очерк, М., 1925; М. Н. Покровский. Русская история в самом сжатом очерке, ч. III. XX век, вып. I, 1896—1906, М., 1923; Н. Попов. Очерк истории Российской Коммунистической партии (большевиков), М.—Л., 1926; Е. М. Ярославский. Краткие очерки по истории ВКП(б), ч. I, М.—Л., 1926.

частину всієї революційної боротьби пролетаріату, показали особливості соціально-економічного і політичного розвитку Росії, авангардну роль російського робітничого класу в світовому революційному русі, а також значення іскрівських організацій у політичному вихованні робітників. У їх працях історія соціал-демократії розглядалася в тісному зв'язку з робітничим рухом. Однак М. М. Покровський не помітив різниці між страйками 1903 р. і страйками попередніх років, що призвело до розходження його періодизації революційних подій з ленінською періодизацією визвольного руху в Росії.

В 1923—1928 рр. вийшли праці, присвячені страйковому рухові на Півдні Росії в липні 1903 р.¹⁵ Їх автори висвітлили хід подій у Києві, Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді та інших містах. У нарисах і спогадах того часу документальні дані та фактичні матеріали друкувалися без достатнього наукового аналізу, узагальнень і висновків. Однак значення їх безсумнівне. Справа в тому, що в ті роки вивчення історії робітничого руху проходило в жорсткій боротьбі з меншовицькими та іншими дрібнобуржуазними поглядами. Історики-марксисти розвінчали, зокрема, концепцію А. Єльницького, який намагався довести, що всі страйки 1900—1903 рр. були стихійними, заперечував будь-яку керівну роль у них соціал-демократичних організацій¹⁶.

Дрібнобуржуазні меншовицькі концепції також проявилися у працях К. О. Пажитнова та М. С. Балабанова¹⁷, які розглядали страйковий рух як наслідок лише економічних конфліктів, недооцінювали політичні фактори в його розвитку, зокрема зростання політичної свідомості робітничого класу. Шкідливою для розвитку історіографії робітничого руху була меншовицька концепція М. О. Рожкова¹⁸, який взагалі заперечував політичне значення страйкового руху.

Бажливу роль у боротьбі проти буржуазних та дрібнобуржуазних нашарувань в історіографії революційного руху відіграли праці Г. М. Панкратової¹⁹.

Великий вклад у розробку радянської історіографії робітничого руху внесли журнали «Пролетарская революция» та «Летопись революции»²⁰, де збирався й узагальнювався матеріал з історії революційної боротьби пролетаріату²¹.

Липневим подіям 1903 р. присвячена одна з документальних публікацій ленінградського іспарту²². Страйковий рух в окремих містах висвітлювали сучасники подій В. Вакар (В. Правдин) і Й. Кристаловський²³, а також дослідники І. Шингарев, І. Прус, В. Лапіна, Д. Шлосберг, Б. Шульман, К. Норинський та ін. 1925 р. вийшла у світ окремим доповненим виданням праця В. Вакара²⁴, вперше опублікована 1903 р.

Незважаючи на окремі недоліки, іспартівські публікації відіграли позитивну роль у викритті буржуазно-націоналістичних та дрібнобуржуазних поглядів на робіт-

¹⁵ В. Правдин. Июльская стачка солидарности 1903 г. в Киеве.— «Летопись революции», 1924, № 4; Всеобщая стачка 1903 г. на Украине (К 25-летию юбилею), Сб., Харьков, 1928; та ін.

¹⁶ А. Ельницкий. История рабочего движения в России, изд. 4-е, М., 1925.

¹⁷ К. А. Пажитнов. Положение рабочего класса в России, т. III, Л., 1924; М. С. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России, ч. I—III, 1923—1926.

¹⁸ Н. Рожков. Русская история в сравнительном историческом освещении, т. II, М., 1925.

¹⁹ А. М. Панкратова. Рабочий класс и рабочее движение накануне революции 1905 г.—1905. История революционного движения в отдельных очерках. Под редакцией М. Н. Покровского, т. I, Предпосылки революции, М.—Л., 1926; і і ж. Проблемы изучения истории рабочего класса в России.— Труды о первой Всесоюзной конференции историков-марксистов, т. I, изд. II, М., 1930.

²⁰ В. Г. Сарбей. Испарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні.— «УІЖ», 1967, № 1; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие историчної науки в Українській РСР, К., 1970.

²¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4, М., 1966; Н. С. Комаров. Создание и деятельность Исполкомов.— «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5.

²² Записки директора департамента полиции Лопухина о стачках в июле 1903 года в Одессе, Киеве, Николаеве.— «Красная летопись», 1922, № 4.

²³ В. Правдин. Июльская стачка солидарности 1903 года в Киеве.— «Летопись революции», 1924, № 4; И. Кристаловский. Из истории зарождения и развития большевизма в Одессе.— «Летопись революции», 1924, № 2; И. Шингарев, И. Прус. Июльская стачка в Киеве в 1903 году.— «Летопись революции», 1928, № 5; В. Лапіна. Соціал-демократичні організації України і II з'їзд РСДРП.— «Летопись революции», 1928, № 5; Д. Шлосберг, Б. Шульман. Всеобщая стачка в Одессе в 1903 году и «независимцы».— «Летопись революции», 1929, № 1; К. Норинский. Екатеринбургская забастовка 1903 года.— «Пролетарская революция», 1922, № 7.

²⁴ В. Вакар (В. Правдин). Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 года) К., 1925.

ничий рух. У них було показано організованість і стійкість робітничого класу, значення керівництва пролетаріатом з боку соціал-демократичних організацій²⁵.

Особливо гострою була боротьба істориків-марксистів проти українських буржуазно-націоналістичних фальсификаторів, які твердили про «безбуржуазність» української нації, заперечували наявність пролетаріату і класової боротьби на Україні, підмінювали її національною, намагалися відірвати революційну боротьбу трудящих України від спільної класової боротьби всього російського пролетаріату, розглядали липневі події як боротьбу проти «чужих» капіталістів і поміщиків.

Джерелознавча і теоретична основи наукового дослідження історії робітничого руху з року в рік зміцнювалися.

У першій половині 30-х років, згідно з постановою ЦК ВКП(б), розгорнулася дальша наукова робота по всебічному дослідженню історії робітничого класу. Почалося видання збірників під назвою «Історія пролетаріату СРСР», в яких дістали висвітлення і липневі події 1903 р. В одному з таких збірників, який вийшов 1931 р. за редакцією Г. М. Панкратової²⁶, показано закономірність переростання політичного страйку в збройне повстання, керівну роль соціал-демократичних організацій. Книга мала неабияке настановче значення для молодих науковців. Цінними щодо цього були також праці Д. Шлосберга, А. Александрова і В. Невського про страйки в різних містах Півдня Росії²⁷.

Велике значення для дальшої розробки досліджуваної проблеми і розширення її джерелознавчої бази мав вихід у світ в 1938 р. першого збірника документів про липневий страйк на Півдні Росії²⁸. Того ж року в журналі «Красный архив» були опубліковані цінні матеріали з проблеми в цілому²⁹, а в «Историческом журнале» — нарис, присвячений 35-річчю загального страйку в Катеринославі³⁰. Грунтовні дослідження публікувалися в збірниках наукових праць вищих навчальних закладів Києва, Одеси та інших міст. Зокрема, Я. І. Корчмар дослідив політичні основи страйкової боротьби, надав нищівній критиці концепції меншовиків, розкрив роль іскрівських соціал-демократичних організацій у підготовці і проведенні липневого страйку в Києві³¹.

Історики А. Фазеев та І. Портной, висвітлюючи революційну боротьбу в Одесі, простежили вплив страйку на студентську молодь, селянство, солдатів, відзначили посилення виступів проти самодержавства і експлуататорів³². Подіям на Півдні Росії в цілому присвятив популярну статтю І. В. Бортников. На матеріалах «Искры» та численних офіційних документах він показав керівну роль членів іскрівських організацій у проведенні страйку і політичних демонстрацій в Одесі та інших містах України³³.

Велике значення для глибокого дослідження страйкового руху в країні мав вихід у світ збірника документів під редакцією Г. М. Панкратової³⁴. У передмові до нього ґрунтовно висвітлено питання про страйки як важливу форму класової боротьби пролетаріату та могутній засіб політичного виховання трудящих, подано ленінську періодизацію розвитку страйкового руху, розкрито закономірність переростання його у класові барикадні бої. Тоді ж було видано збірник документів і матеріалів з історії іскрівських організацій на Україні, який мав велике значення для розширення джерелознавчої бази з даної проблеми³⁵.

²⁵ Н. В. Комаренко. Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис, К., 1970, стор. 57—60.

²⁶ Б. Б. Граве, М. В. Нечкина, А. М. Панкратова, К. Ф. Сидоров. Очерки истории пролетариата в СССР, М., 1931.

²⁷ Д. Шлосберг. Всеобщая стачка 1903 года на Украине.— История пролетариата СССР, М., 1931. Сб. 7-й; А. А. Александров. Керченское революционное движение 1903 года (из воспоминаний защитника).— «Каторга и ссылка», кн. IV, М., 1932; В. Невский. Летние стачки 1903 года — предвестники 1905 года. — «Борьба классов», № 8-9, М., 1933.

²⁸ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году. Сборник документов, М., 1938.

²⁹ О. Н. Чаадаева. К истории всеобщей стачки на Юге России 1903 года.— «Красный архив», т. III, М., 1938.

³⁰ М. Перельман. Екатеринбургская всеобщая стачка 1903 года.— «Исторический журнал», М., 1938.

³¹ Я. И. Корчмар. К истории всеобщей стачки 1903 года в Киеве.— Труды исторического факультета Киевского государственного университета, т. I, К., 1939—1940.

³² Одесский университет за 75 лет (1865—1940), Одесса, 1940.

³³ И. В. Бортников. Всеобщая стачка 1903 года рабочих города Одессы.— «Научные записки Одесского державного пединститута», т. 8, 1947.

³⁴ Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов, т. 2, М., 1950.

³⁵ Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1950.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років історія робітничого руху, і зокрема липневі події 1903 р., почали розроблятися більш широко. У працях Ф. Є. Лося³⁶ досліджено процес формування робітничого класу на Україні, його революційної боротьби, глибоко і всебічно висвітлено липневий страйк 1903 р., його закономірності та періодизацію, розкрито питання класової та інтернаціональної єдності трудящих. На основі архівних матеріалів автор показав політичні події на півдні країни, солідарність страйкарів України з робітниками Закавказзя.

Загальний страйк у Києві досліджував також О. А. Парасунько, а в цілому на Півдні Росії — І. Бортников³⁷. У праці О. А. Парасунька висвітлено діяльність комітету РСДРП по керівництву страйковим рухом, вплив липневих подій на селянство та солдатів гарнізону. І. Бортников на основі багатьох нових архівних матеріалів розкрив соціально-економічні передумови страйку, процес зростання політичної свідомості та інтернаціональної єдності робітників, керованих іскрівцями, гостру боротьбу В. І. Леніна і його соратників проти «економістів», есерів і зубатовської агентури «незалежників». У висновках книги чітко показано історичне значення липневого страйку. Праця І. Бортникова заслуговує на увагу як спроба дати науково-популярне дослідження з проблеми в цілому.

Дану тему порушували також автори нарисів про Одесу³⁸, в якому розкрито хід політичного страйку, діяльність комітету РСДРП по його організації, виступи окремих робітничих загонів, керованих іскрівцями, крах «незалежників» в Одесі.

Історії революційного руху на Україні присвячено монографічне дослідження І. Премислера³⁹, який глибоко висвітлив особливості економічної кризи 1900—1903 рр., становище трудящих, показав роль В. І. Леніна, газети «Искры» та соціал-демократичних організацій у керівництві липневим страйком. У книзі переконливо розкрито провідну роль робітників в організації революційних виступів трудового селянства, закономірності утворення союзу робітничого класу і селянства.

На великій документальній основі революційні події в Конотопі висвітлив В. Бабко, а в Донбасі — В. Модестов⁴⁰. Проблеми революційного руху і союзу робітничого класу та селянства присвячена науково-популярна брошура І. О. Гуржій і М. Н. Лещенка⁴¹. Розкриваючи економічні та політичні суперечності на Україні, автори акцентували увагу на висвітленні робітничого руху, його значення для посилення класової боротьби селянства, а також на ролі в цій справі революційної соціал-демократії. На основі нових архівних документів М. Н. Лещенко у своїй монографії⁴² показав безпосередній вплив липневого страйку на посилення селянського руху, зародження і зміцнення єдиного фронту робітників і селян у боротьбі проти самодержавства і експлуататорів, висвітлив історичну місію робітничого класу і його роль в спільній боротьбі трудівників міста і села.

Історію загального політичного страйку певною мірою висвітлили також історики О. Т. Юрченко, М. І. Кравчук, П. М. Шморгун, С. К. Мельник, П. Л. Варгатюк⁴³ в працях, присвячених боротьбі В. І. Леніна за створення більшовицької партії і діяльності Володимирів Ілліча та його соратників напередодні революції 1905—1907 рр.

Певним кроком у розробці питань історії революційних подій 1903 р. було видання монографії С. О. Ктитарева⁴⁴, який показав роль В. І. Леніна, газети «Искра»

³⁶ Ф. Є. Лось. Формування робітничого класу на Україні, К., 1949; його ж. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст., К., 1955; його ж. Революция 1905—1907 років на Україні, К., 1955; його ж. Всеобщая стачка 1903 года на Украине.— «Вопросы истории», 1953, № 8.

³⁷ О. А. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 году, К., 1953; И. Бортников. Июльские дни в 1903 году на Юге России, Одесса, 1953.

³⁸ Одесса. Очерк истории города-героя, Одесса, 1957.

³⁹ І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX ст. (1900—1903 рр.), К., 1958.

⁴⁰ В. А. Бабко. В годы подполья (Из истории рабочего движения в Конотопе (1903—1920 гг.), К., 1950; В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957.

⁴¹ І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. Боротьба трудящих України проти соціального і національного гніту в період імперіалізму, К., 1958.

⁴² М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст., К., 1968.

⁴³ О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і утворення Комуністичної партії України, К., 1958; його ж. В. І. Ленін і більшовицькі організації в 1905—1907 рр., К., 1960; Н. К. Кравчук, П. М. Шморгун. Ленін і Київська партійна організація, К., 1960; С. К. Мельник. В. І. Ленін и Одесская парторганизация, Одесса, 1960; П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961.

⁴⁴ С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.

та іскрівських комітетів РСДРП у підготовці і керівництві страйковою боротьбою робітників улітку 1903 р.

Нові документальні дані про революційний рух під час економічної кризи 1900—1903 рр. і про роль В. І. Леніна та іскрівських соціал-демократичних організацій у керівництві загальним політичним страйком вперше ввели у науковий обіг Й. Багмут і П. Шморгун, О. Максимов, А. Немірова та М. Куліченко⁴⁵.

Значну джерелознавчу цінність у вивченні досліджуваної проблеми мають збірники документів і матеріалів про листування В. І. Леніна і редакції «Искры» з соціал-демократичними організаціями Росії, зокрема України⁴⁶.

Загальний політичний страйк робітників Закавказзя був предметом досліджень істориків з Баку, Тбілісі, Єревана (Н. Стурюа, Н. Чахвашвілі, І. Ісаєв, А. Гукасян, В. Есаїшвілі та ін.)⁴⁷. Їх праці, що вийшли в 50-х—60-х роках, базуються на солідній документальній основі. Автори зосередили увагу на розкритті закономірностей розвитку робітничого і соціал-демократичного руху в період економічної кризи 1900—1903 рр., показали великі загони робітничого класу Баку і Тифліса в дії, їх політичну свідомість, інтернаціональну і класову солідарність, особливо під час липневого страйку, розкрили роль іскрівських організацій у керівництві пролетарським рухом. Дослідникам удалося показати вплив страйку на робітничий рух усього Півдня Росії. Їх заслугою є те, що вони рішуче викривають твердження буржуазних націоналістів про так званий класовий мир між трудящими і буржуазією Закавказзя,—твердження, спрямовані на підрив інтернаціоналізму і пролетарської солідарності між робітниками різних національностей.

Дальший розвиток радянської історичної науки в 60-х—на початку 70-х років, викликаний умовами комуністичного будівництва, вимагав більш ґрунтовного і глибокого вивчення історії робітничого класу. В цей період разом з ученими всієї країни дещо активізували свою роботу й історики Закавказзя. Ними написано ряд цінних книг і брошур про діяльність іскрівських організацій РСДРП і робітничий рух, в яких у тій чи іншій мірі висвітлено й загальний політичний страйк 1903 р.⁴⁸

Липневі події на Півдні Росії розкрито і в загальних працях з історії та історіографії робітничого класу. Так, у Радянській історичній енциклопедії⁴⁹ вміщено статтю, в якій чітко охарактеризовано страйк 1903 р. як вищу форму революційної боротьби трудящих напередодні першої російської революції, наведено дані про кількість учасників страйку в окремих містах, показано організаторську роль комітетів РСДРП у зміцненні революційних сил, особливо пролетарської солідарності та інтернаціональної єдності трудящих. У статті вказана основна література з теми.

В цей період вийшла в світ монографія А. Ф. Вовчика⁵⁰, в якій висвітлено недостатньо досліджену в радянській історіографії проблему антиробітничої політики царизму, показано особливості соціально-економічного розвитку країни, послідовно розкрито історичні події липня 1903 р.

⁴⁵ Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904, К., 1968; А. М. Максимов. Социал-демократические организации Донбасса накануне второго съезда РСДРП, Донецк, 1963; А. Е. Немірова. Искровские организации Харькова, Харьков, 1963; М. Куліченко. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1966.

⁴⁶ В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы, Днепропетровск, 1962; Переписка В. И. Ленина и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905). Сборник документов и материалов, К., 1964; Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг., Сборник документов в 3-х томах, М., 1969.

⁴⁷ Н. И. Стурюа. Из истории борьбы за создание и упрочение большевистских организаций Закавказья (1893—1904), Тбилиси, 1966; Н. А. Чахвашвили. Рабочее движение в Грузии (1870—1904), Тбилиси, 1966; И. Ю. Исаев. К истории возникновения и формирования марксистско-ленинской организации в Баку.—«Вопросы истории», 1958, № 8; А. Р. Гукасян. Бакинский комитет РСДРП во главе революционных выступлений бакинского пролетариата (1901—1904 гг.).—Труды института истории АН Азерб. ССР, т. XI, Баку, 1958; И. В. Стригунов. Из истории формирования бакинского пролетариата, Баку, 1960; Б. Г. Эсаишвили. В. И. Ленин и большевистские организации Грузии (1895—1924), Тбилиси, 1959.

⁴⁸ А. Саркисов. Ленинская «Искра» и большевистская печать Закавказья, Ереван, 1961; Е. А. Налбадян. В. И. Ленин и Бакинская организация РСДРП (1901—1904 гг.), Баку, 1963; Х. А. Барсенян. В. И. Ленин и формирование закавказских большевистских организаций, Ереван, 1963; Г. Б. Гарибаджян. Ленин и Закавказье. 1893—1924, т. I, Ереван, 1970.

⁴⁹ А. Т. Вещиков. Всеобщая стачка на Юге России 1903 года.—Советская историческая энциклопедия, т. III, М., 1963, стор. 804—805.

⁵⁰ А. Ф. Вовчик. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895—1904), Львов, 1964.

Багато нових цікавих даних про липневий страйк 1903 р. на Півдні Росії та його історичне значення знаходимо в працях М. Воліна і Л. Суярка, а також у книгах, присвячених 70-річчю першого номера «Искры»⁵¹. На основі архівних матеріалів у цих дослідженнях широко висвітлено липневі події, а також показано ідеологічну боротьбу В. І. Леніна і газети «Искра» проти антимарксистських течій у робітничому русі. Автор розкривають особливості партійної і класової боротьби, вплив липневих подій на розвиток революційного руху в інших районах країни. Цю ж тему, особливо питання, пов'язані з боротьбою іскрівців проти опортунізму «економістів», політичним вихованням трудящих і згуртуванням революційних сил розробляли також В. П. Степанов, М. Доній і М. Горбунова, Т. Колішер, С. Попов та ін. Вони показали боротьбу В. І. Леніна і редакції «Искры» за зміцнення місцевих організацій РСДРП, які очолили економічну і політичну боротьбу пролетаріату в період економічної кризи 1900—1903 рр., розкрили історичне та міжнародне значення липневого страйку, що передував збройному повстанню, а також дослідили інші питання⁵².

У монографії С. Мельника, присвяченій 100-річчю з дня народження В. І. Леніна⁵³, та в його ж брошурі, опублікованій до 70-річчя II з'їзду РСДРП, розкрито тісні зв'язки В. І. Леніна з Одеською партійною організацією, проаналізовано липневі події 1903 р., боротьбу іскрівців проти «економістів», буржуазних націоналістів та зубатовців, висвітлено діяльність Одеського комітету РСДРП в період підготовки до II з'їзду партії.

У монографії Ю. І. Серого⁵⁴ узагальнено багатий фактичний матеріал про особливості розвитку промисловості і формування пролетаріату в період імперіалізму, зокрема робітників-металістів і гірників, які були в авангарді липневого політичного страйку 1903 р.

Переддень липневих подій і революційний рух у наступні роки висвітлили Є. М. Жукова, П. Л. Варгатюк і Б. С. Стогнут⁵⁵.

Події липневого загального страйку 1903 р. популяризуються як славна сторінка революційного минулого радянського народу в фундаментальних узагальнюючих працях, енциклопедичних виданнях, навчальних посібниках⁵⁶.

Вивчення революційних подій минулого має величезне значення для виховання молодих будівників комунізму в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму⁵⁷. Ці завдання, поставлені ЦК КПРС перед радянськими істориками, успішно виконує історична наука та її історіографія.

П. Г. ЧУХРІЙ, С. К. МЕЛЬНИК

⁵¹ М. Волин. Ленинская «Искра» (1900—1903), М., 1964; Л. Суярко. Осяяні «Искрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні, К., 1967; Ленинская «Искра». К семидесятилетию со дня выхода первого номера, М., 1970; Ленинская «Искра» и местные партийные организации России, Пермь, 1971.

⁵² В. Н. Степанов. Ленин и русская организация «Искры», М., 1969; М. Доній, М. Горбунова. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України, К., 1969; Історія Одеського університету за 100 років, К., 1968; Т. М. Колішер. До питання про діяльність агентів «Искры» на Україні.— «УІЖ», 1970, № 3; С. Т. Попов. Діяльність агентів «Искры» на Україні.— «УІЖ», 1969, № 1.

⁵³ С. К. Мельник. Делегат більшовиків Одеси, Одеса, 1970; С. К. Мельник. Полум'я революційної боротьби, К., 1973.

⁵⁴ Ю. І. Сергий. Рабочие Юга России в период империализма (1900—1913), Ростов-на-Дону, 1971.

⁵⁵ Е. Жукова. Когда настал XX век. Хроника борьбы и побед, М., 1973; П. Л. Варгатюк. В. И. Ленин о деятельности большевистских организаций Донбасса, Приднепровья, Криворожья в дооктябрьский период. Автореферат, К., 1970; Б. С. Стогнут. Ленинская «Искра» и рост политической борьбы рабочих и крестьян Украины в период 1900—1903 гг., К., 1973.

⁵⁶ Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, К., 1967; Радянська Енциклопедія історії України, т. 2, К., 1970; Хрестоматія з історії Української РСР, т. II, К., 1961; Книга для читання з історії Української РСР з початку XX ст. до наших днів, К., 1971.

⁵⁷ Л. І. Брежнев. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 58—59.

Критика та бібліографія

О. МОЛОДЧИКОВ.

КНИГА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ,
Політвидав України, К., 1974, 176 с.,
16 с. іл.

У 1974 р. минає чотири сторіччя від початку книгодрукування на Україні, заснованого славним сином російського народу Іваном Федоровим. Ця подія широко відзначається науковцями і громадськістю як свято культури, науки і нових успіхів радянської книговидавничої справи.

Розвитку радянської української книги присвячена праця О. В. Молодчикова, створена на основі глибокого аналізу документального і фактичного матеріалу. На належному науковому та ідейно-теоретичному рівні автор в хронологічній послідовності простежує прогресивну роль кращих видань протягом основних етапів історичного розвитку Радянської України.

Виникнення і розвитку радянської книги в республіці автор пов'язує з більшовицькою пресою, що розвивалася на основі великих традицій марксистської літератури і після перемоги соціалістичної революції дістала широкі можливості для свого розвитку. Становленню нової революційної книги на Україні сприяло видання творів основоположників марксизму-ленінізму, партійної і масово-політичної літератури, брошур з питань розвитку соціалістичної революції.

Після перемоги Великого Жовтня серед законодавчих актів Радянської влади були декрети Раднаркому РРФСР — від 27 жовтня і 18 грудня 1917 р. про пресу і від 11 січня 1918 р. про створення Державного видавництва. Вони визначали шляхи становлення радянської видавничої справи і на Україні. Наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. були створені видавничі центри в Києві, Харкові, Юзівці, Катеринославі, Вінниці, Кременчуку, Проскуріві, де друкувалися радянські газети, листівки, прокламації тощо.

У роки громадянської війни радянська книга була духовною зброєю Комуністичної партії і Радянського уряду у боротьбі з силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, засобом ідейного виховання трудящих мас. В умовах окупації підпільні

більшовицькі комітети зуміли організувати видання і розповсюдження комуністичної літератури.

Після відновлення влади Рад почала свою діяльність більшість радянських видавництв республіки. Розглядаючи процес відродження радянської книги, автор детально розповідає про націоналізацію поліграфічної промисловості України, про утворення ряду видавництв, про поширення літератури серед фронтових частин. В радянській українській книзі того часу значна увага приділяється завданням соціалістичного будівництва — конкретним проблемам розвитку промисловості, сільського господарства і радянської культури.

Окремий розділ книги присвячений українській книзі періоду соціалістичного будівництва. Книговидавничу справу в республіці було перебудовано в зв'язку з необхідністю посилення ролі книги в розв'язанні завдань індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції. Значне місце у книжці відводиться розгляду тематики провідних видавництв республіки.

В період побудови основ соціалістичного суспільства продовжувала зростати кількість видань творів основоположників марксизму-ленінізму, партійної, суспільно-політичної, технічної, сільськогосподарської, наукової, учбової та іншої літератури. Значна увага приділяється висвітленню поширення радянської книги на західноукраїнських землях у передвоєнний час, а також книговидавничій справі Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни.

У післявоєнний час на Україні поновились поліграфічна і матеріально-технічна база книгодрукування, створені і перебудовані відповідно до нових вимог видавництва, підготовлені висококваліфіковані кадри. Все це зумовило значне кількісне й якісне зростання книжкової продукції з усіх галузей народного життя.

У період завершення побудови соціалістичного суспільства значно посилилася роль української радянської книги як засобу поширення марксистсько-ленінської ідеології, розвитку освіти, науки і культури народу. На конкретних матеріалах автор показав зростання ідейно-виховного значення укра-

їнської радянської книги в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Помітне місце у книжці займає питання постійної допомоги і співробітництва з боку російського народу, надсилання на Україну друкованої продукції з РРФСР.

Характерним для рецензованої праці є те, що у всіх розділах автор послідовно висвітлює поширення і розповсюдження книги серед широких верств населення; показав організацію і розвиток книготоргівлі в республіці, а також популярність української книжки в братніх республіках СРСР. При цьому автор не надав належного значення діяльності бібліотек республіки, які відіграли значну роль у популяризації

книг, у наближенні їх до широких мас населення.

Недоліком книги слід вважати допущення автором окремі неточності (на стор. 5 надруковано «у передмові до львівського видання», а слід — «у післямові») тощо.

В цілому автор успішно показав розвиток української радянської книги як важливої ділянки культурного будівництва в республіці і засобу комуністичного виховання трудящих, зробив теоретичні узагальнення.

Поява такої ґрунтовної праці є гідним внеском у відзначення 400-річчя книгодрукування на Україні.

В. В. Панашенко, Л. Л. Макаренко

М. ГОЛУБКОВ.

*ПАРТІЙНА ІНФОРМАЦІЯ — ДІЙОВИЙ
ЗАСІБ КЕРІВНИЦТВА І КОНТРОЛЮ.
К., 1974, 182 с.*

Партійне керівництво тоді є кваліфікованим і ефективним, а діяльність партійних організацій творчою, коли вони мають необхідні інформаційні матеріали, що об'єктивно характеризують стан справ на місяцях.

Монографія М. Є. Голубкова присвячена саме цій важливій проблемі партійного будівництва, яка ще недостатньо висвітлена в історико-партійній літературі і періодиці.

На основі лєнінської теоретичної спадщини, широкого кола архівних і літературних джерел, спогадів соратників В. І. Леніна М. Є. Голубкову вдалося в основному розкрити проблему. В першому розділі монографії простежується становлення і розвиток інформаційної роботи в партії, починаючи з лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і до XXIV з'їзду КППС. В ньому показано суттєві особливості і характерні риси партійної інформації в сучасних умовах, її роль і місце в пізнавальній діяльності партії, і вимоги до неї: партійність, об'єктивність, своєчасність, регулярність, актуальність. Додержання цих вимог, значною мірою залежить від вмілого вибору і використання їх джерел: спілкування з масами, протоколи засідань партійних органів, звітні матеріали, листи трудящих, періодична преса, соціологічні дослідження, статистичні дані. Розглядаючи кожне з цих джерел, автор дає широке узагальнення і систематизацію досвіду інформаційної діяльності партії на основі рішень XXIII і XXIV з'їздів КППС.

Центральним у монографії є другий розділ про значення інформації в діяльності обкомів, міськкомів і райкомів партії, первинних організацій. На прикладах з життя партійних організацій республіки показано, що удосконалення інформації проходить в

тісному зв'язку з підвищенням рівня їх політичної і організаторської роботи, в органічній єдності з завданнями, які вони вирішують в умовах комуністичного будівництва.

Привертає увагу розгляд основних організаційно-політичних та виховних функцій партійної інформації. З цією метою використано широкий статистичний і фактичний матеріал з практики роботи партійних організацій Запорізької, Дніпропетровської, Харківської, Київської, Херсонської, Тернопільської, Львівської та інших областей України.

Наведені матеріали республіканських методичних конференцій і нарад, зборів робітників — переконливо характеризують партійну інформацію як дієвий засіб ідейного впливу партії, формування громадської думки, суспільних настроїв, організації і мобілізації трудящих на виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань.

В книзі показано роботу ЦК КППС, ЦК Компартії України, партійних комітетів республіки, спрямовану на вдосконалення і розвиток інформації в первинних партійних організаціях. В ній розкрито значення партійної інформації, доповідей обкомів, міськкомів, райкомів партії про збори первинних партійних організацій, інформаційних бюлетенів обкомів партії в удосконаленні контрольної діяльності партійних комітетів, у своєчасному інформуванні партійного активу, всіх комуністів.

В розділі аналізується така форма інформаційно-виховної роботи як особисті звіти комуністів про виконання партійних та інших громадських доручень на партійних зборах, засіданнях, партбюро, парткомів. Особливе місце в інформаційно-контрольній практиці займають повідомлення секретарів на чергових партійних зборах про виконання попередніх рішень. В книзі дається оцінка цього виду інформації, аналіз її змісту, дано практичні рекомендації щодо підвищення її ефективності.

Спеціальний розділ рецензованої праці присвячено питанням організації інформа-

ційної роботи в партійних комітетах. В ньому аналізуються і розкриваються форми і методи сучасної партійної інформації, деякі питання її методики. Розглядається також діяльність позаштатних секторів інформації, груп партінформаторів, використання технічних засобів інформроботи, успіх якої у значній мірі залежить від обробки, систематизації і аналізу матеріалів, оволодіння технологією цієї справи.

У рецензованій праці простежується вплив партійної інформації на зміст і рівень організаційно-партійної роботи. Розглядаючи питання методики інформаційної роботи, автор аналізує досвід у цій справі партійних організацій республіки — зокрема розроблену Чернівецьким обкомом партії примірну класифікацію нагромадження інформаційного матеріалу, яка являє собою повчальний приклад творчого пошуку пар-

тійних комітетів в одній з найскладніших галузей організаційно-партійної роботи.

Позитивно оцінюючи монографію, слід вказати й на деякі її недоліки. В ній слабо висвітлюється діяльність партійних організацій України по удосконаленню партійної інформації в період до XXIII з'їзду КПРС. Слід було б ширше розкрити практику застосування в інформаційній службі партійних комітетів організаційно-технічних засобів. Мають місце окремі недоробки стилістичного характеру. Проте ці упущення не можуть зменшити позитивного враження від книги.

Вона, безперечно, знайде свого читача, стане корисним посібником слухачам партійних шкіл і курсів республіки, широкому колу партійного активу.

М. К. Іващенко

В. А. ГОРБИК.
АНТИРАБОЧАЯ ПОЛИТИКА
КОНСЕРВАТОРОВ
И ПОЛОЖЕНИЕ ТРУДЯЩИХСЯ
В ПОСЛЕВОЕННОЙ АНГЛИИ,

вид-во «Наукова думка», К., 1974, 110 с.

Консервативна партія — могутня політична зброя в руках англійської буржуазії, яка, за виразом В. І. Леніна, як і американська, «...щодо вміння обманювати, розбещувати й підкупати робітників не має собі рівної в світі»¹. Послідовно втілюючи в життя інтереси правлячого класу, ця головна англійська буржуазна партія водночас має багатий досвід соціального і політичного маневрування, що дає їй змогу забезпечувати собі підтримку значної частини робітничого класу. За тривалістю перебування при владі протягом ХХ ст. вона займає перше місце серед інших політичних партій Англії.

Дослідження соціальної політики консерваторів сприяє глибшому розумінню методів здійснення панування монополій. Тим часом спеціально цю проблему радянські вчені-англізнавці вивчали порівняно мало. В такому плані консерваторам менше «пощастило», ніж їх партнерів по двопартійній системі — лейбористам. З огляду на це праця В. О. Горбика², яка аналізує соціальну політику правлячого класу Англії і становище трудящих в період тринадцятирічного перебування при владі консервативної партії (1951—1964 рр.), викликає безсумнівний інтерес.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 15, стор. 233.

² Автор частково вже звертався до названої тематики у своїй першій книзі.— Див. В. А. Горбик. Правящий класс и рабочее движение в Англии. 1959—1964, К., 1968.

Відносно благополучні для консерваторів 50-і роки, протягом яких вони тричі підряд (в 1951, 1955, 1959 рр.) перемагали на загальних парламентських виборах, зумовили появу в буржуазних і правореформістських колах численних теорій про перманентне зростання консервативних настроїв серед трудящих. Останнє пов'язувалося з «трансформацією капіталізму», що нібито мала місце в країні, «перетворення» Англії в державу «загального благоденства», в якій гармонійно співіснують інтереси всіх її членів, а класова боротьба стає анахронізмом. Образ «процвітаючого» робітника не сходив з сторінок буржуазної преси. В центрі пропаганди консерваторів під час виборної кампанії 1959 р. був лозунг: «Ніколи не було так добре!». Соціальна демагогія досягла небувалого раніше розмаху.

У книзі В. О. Горбика викривається багато цих міфів. Грунтуючись на великому фактичному матеріалі, автор показує, що консерватори повністю керувалися інтересами правлячого класу, хоч і змушені були під тиском обставин, зокрема в боротьбі з робітничим рухом, вдаватися до тактики соціальних поступок. Простежується тісний зв'язок між соціальною політикою консервативних урядів і тими складними проблемами в економічній і зовнішньополітичній галузях, з якими зіткнувся у післявоєнний період британський монополістичний капітал. Опинившись у скрутному становищі (в результаті втрати імперії, відставання Англії від інших провідних капіталістичних країн за темпами економічного розвитку), панівні кола намагалися поліпшити його за рахунок трудящих.

Відповідно консервативної партії на соціально-політичні умови післявоєнного періоду, що змінилися, став «новий консерватизм», характеристичі якого у праці В. О. Горбика відведено значне місце.

В обставині зрослих демократичних на-

строїв англійських трудящих і особливо під впливом катастрофічної поразки на парламентських виборах 1945 р. була зроблена спроба оновити програму консервативної партії, розширити її соціальну базу, залучаючи до неї більше робітників і службовців. Велику роль в цьому відіграла «Індустріальна хартія» (1947 р.), яка сформулювала погляди консерваторів на економічні проблеми, відносини між підприємцями і робітниками. Вона проголошувала широкий розвиток капіталізму, приватного підприємництва, не відкидаючи при цьому державного втручання в економіку і трудові відносини. В заключній частині «Хартії» був ряд демагогічних положень і лозунгів, спрямованих на залучення трудящих.

«Новий консерватизм» був змушений відмовитися від позицій твердолобих торі і в питаннях соціального обслуговування. Щоб зберегти вплив на виборців, консерватори не наважилися скасувати соціальні заходи, проведені в перші післявоєнні роки лейбористським урядом Еттли, які, при всій їх обмеженості, були безперечним завоюванням англійських трудящих. Тим часом на систему соціального обслуговування в цілому вони повели прихований наступ в багатьох напрямках.

Як основна ланка соціальної політики в книзі розглядається розподіл доходів. Дані, що їх наводить автор, переконливо спростовують довід буржуазних апологетів про те, що зростання заробітної плати англійських трудящих є «надмірним», що саме профспілки винні в існуванні «інфляційної спіралі» (стор. 54). Деяке зростання заробітків, якого робітники добивалися напруженою, тяжкою працею за рахунок понадурочних, значною мірою перекривалося збільшенням цін на товари широкого вжитку, антиробітничим оподаткуванням. В той же час консервативні уряди створювали найкращі умови для одержання прибутків капіталістами. Нерівномірність у розподілі доходів, поляризація класів не тільки не скорочувалися, а, навпаки, зростали.

Що ж до проблеми зайнятості, то В. О. Горбик показує, що відносно низький рівень безробіття в розглядуваний період (1,2% в 1951 р.—близько 2,2% в 1959 р.) пояснювався порівняно сприятливою економічною кон'юнктурою, збільшенням зайнятості в невірбничій сфері, додатковим попитом на робочу силу, викликаним науково-технічним прогресом (стор. 72). Але це аж ніяк не означає, що капіталізм відмовився від збереження армії безробітних, як засобу тиску на робітничий клас. За порівняно благополучними середніми даними приховувалося велике невраховане хронічне безробіття, особливо значне в «районах депресії».

Найбільш наочно класова суть соціальної політики консерваторів проявилася в житловому питанні. Уже в перші чотири роки їх перебування при владі будівництво доступних для робітників муніципальних квартир зменшилося до 40%, тимчасом як приватне зросло майже втричі (стор. 87).

Скасування в 1957 р. контролю над квартирною платою призвело до її різкого підвищення.

В надто важкому становищі, порівняно з іншими категоріями трудящих, були англійські пенсіонери (чоловіки з 65 років, жінки — з 60), серед яких до найбільш частини населення належало втричі більше, ніж у середньому по країні. Прагнучи залучити на свій бік голоси понад 10 млн. пенсіонерів, консерватори неодноразово вдавалися напередодні виборів до мізерних збільшень пенсій.

Найважливішим заходом торі в галузі пенсійного забезпечення став закон про національне страхування 1959 р. Замість колишньої стандартної одноманітної системи запроваджувалася так звана диференційована, яка ставила розмір пенсій і внесків робітників у пряму залежність від заробітку. У зв'язку з цим незначні вигоди одержали низькооплачувані робітники і певні вигоди — робітничка аристократія. Основна маса трудящих була змушена виплачувати більші внески, сподіваючись, що це, можливо, відповідно позначиться на пенсії в майбутньому (стор. 99).

В галузі освіти консерватори прагнули зберегти у недоторканному вигляді систему, при якій переважна більшість трудящих має можливість дістати лише мінімальну шкільну освіту, яка практично не дає змоги продовжувати навчання у вищих навчальних закладах (згідно з офіційною доповіддю Комітету Робінса на початку 60-х років вищу освіту здобували лише 3% дітей робітників фізичної праці).

Хоч торі і не наважилися скасувати державну безплатну систему охорони здоров'я, створену лейбористами, але були збільшені відрахування трудящих на медичні цілі, запроваджена оплата за виписування рецептів на ліки.

В цілому особливістю розглядуваного у книзі періоду є, за словами автора, те, що буржуазія не застосувала всіх крайніх методів наступу на робітничий клас, не наважилася піти на «паузу» у зростанні заробітної плати (стор. 107). Щоб утримати трудящих в сфері свого політичного впливу, консерватори широко використовували тактику компромісу і соціального маневрування, застосовували витончену демагогію. Проте, як пише В. О. Горбик, теорія і практика «нового консерватизму» лише дещо згладила глибокo кризу торі (стор. 48). Консерваторам дедалі важче стає приховувати антиробітничу спрямованість своєї соціальної політики. На початок 60-х років в обстановці посилення у країні страйкового руху в партії активізувався правий напрям, представники якого наполягали на більш відкритому наступові на робітничий клас, в тому числі на відмові від дальших навіть «куцих» соціальних заходів. У 1964 і 1966 рр. консерватори зазнали поразки на загальних парламентських виборах і на 6 років опинилися не при справах.

Втіленням більш жорстокого їх соціального курсу стала політика уряду Хіта

(1970—1974 рр.), який в небувалих масштабах вдався до методів репресивного придушення робітничого руху, зокрема намагався насильно обмежити зростання доходів трудящих. Проте під натиском безпрецедентного піднесення робітничого руху тактика насильства провалилась. Як пише автор, у якісно новий етап вступив робітничий рух країни в 70-і роки. Робітничий клас ставить комплексні вимоги, і його бороть-

ба дедалі частіше переростає в рішучу опозицію як соціально-економічній, так і зовнішній політиці уряду консерваторів (стор. 109).

Монографія В. О. Горбика містить великий матеріал, який пояснює багато процесів, що відбуваються в політичному житті і робітничому русі сучасної Англії.

Н. М. Степанова

**НА МАГІСТРАЛЯХ ДРУЖБИ
І БРАТЕРСТВА.
УЧАСТЬ УКРАїнСЬКОЇ РСР
У СПІВРОБІТНИЦТВІ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ
СОЦІАЛІСТИЧНИМИ КРАїНАМИ
(1966—1970 РР.),**

вид-во «Наукова думка», К., 1974, 390 с.

Уже понад чверть століття йдуть новим шляхом країни соціалістичної співдружності. Політичні, економічні і культурні відносини між ними ґрунтуються на братерській співдружності і взаємодопомозі, форми яких у період зрілого соціалізму удосконалюються та урізноманітнюються.

У радянській історіографії уже з'явилося чимало праць про співробітництво СРСР з зарубіжними соціалістичними країнами, у яких тією чи іншою мірою висвітлено й зв'язки Української РСР з соціалістичними державами. Проте до цього часу не було монографії, яка б комплексно розглядала співробітництво Радянської України з країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги.

Українські вчені зробили вагомий внесок у розвиток важливих проблем взаємовідносин між країнами світової соціалістичної системи. Рецензована монографія написана колективом авторів Інституту історії АН УРСР. У ній використано широке коло джерел: документи і матеріали КПРС та братніх комуністичних партій, архівні фонди, в тому числі поточні архіви відомств, державних установ і громадських організацій, періодичну пресу тощо.

У рецензованій праці досліджуються питання розвитку світової системи соціалізму в 1966-1970 рр. Цей період був важливим етапом у зміцненні взаємозв'язків між країнами соціалістичної співдружності. У 1966-1970 рр. світова соціалістична система — головна революційна сила сучасності — зміцнювала свої позиції. Імперіалізм почав пристосовуватися до нових умов боротьби двох світових систем. Посилення країн світової соціалістичної співдружності, зростання їх міжнародного авторитету примусили антикомуністів змінити свою тактику. Вони обрали шлях ідейно-політичних диверсій. На озброєння

були взяті нові доктрини, моделі соціалізму, які, за розрахунками апологетів імперіалізму, мали стимулювати «внутрішню еволюцію» соціалістичного суспільства в напрямі реставрації капіталістичного ладу мирним шляхом, «шляхом удосконалення» «демократичного», «гуманного» соціалістичного суспільства роз'єднати соціалістичні країни. Результатом цих дій були події в ЧСРСР у 1968 р. Все це викривається на яскравих прикладах, наведених у монографії.

Реакційній, агресивній політиці імперіалізму, його прагненню ослабити позиції соціалізму країни соціалістичної співдружності протиставляють свою політику, яка відповідає інтересам розвитку суспільного прогресу. У резолюції XXIII з'їзду КПРС підкреслювалося: «Зовнішня політика Радянської держави має своєю метою забезпечити, разом з іншими соціалістичними країнами, сприятливі міжнародні умови для побудови соціалізму і комунізму; зміцнювати єдність і згуртованість соціалістичних країн, їх дружбу і братерство»¹. Це положення проходить червоною ниткою через усю монографію.

Внаслідок удосконалення форм співробітництва національний доход країн — членів РЕВ за досліджуваний період зріс більш як у 1,4 раза, а обсяг промислового виробництва — в 1,5 раза. Вони стали найбільш динамічним індустріальним районом світу. Середньорічні темпи зростання промислової продукції в цих країнах у 1966—1970 рр. становили 8,3%, а в США — лише 3,3%. Займаючи 18% території земної кулі, на якій живе 10% населення світу, країни РЕВ випускають 33% світової промислової продукції. Їх частка у світовому виробництві пшениці становить майже 35%, цукрових буряків — 54, картоплі — понад 56%. У розрахунку на душу населення це значно більше, ніж у країнах капіталістичної системи. Маючи високий економічний потенціал, Радянська Україна бере активну участь у співробітництві СРСР з братніми соціалістичними країнами. Частка УРСР (в % до загальносоюзного виробництва) в 1971 р. становила: електроенергії — 19, вугілля — 33, чаву-

¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 173—174.

ну — 47, сталі — 39, готового прокату чорних металів — 40, залізної руди — 58, магістральних тепловозів — 94, тракторів — 32, цементу — 18% (стор.43).

У рецензованій праці відзначається, і найважливішим фактором зміцнення соціалістичної системи та її міжнародних позицій є співробітництво в галузі політики. Воно об'єктивно обумовлене соціальною та ідейною спільністю, єдністю життєво важливих інтересів і цілей країн соціалізму і базується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Велика увага звертається в монографії на спільні дії комуністичних партій європейських країн — членів РЕВ, на регіональні наради членів Організації країн Варшавського Договору. Особливо велике значення мала Братіславська зустріч (1968 р.). Заява, що була на ній прийнята, визнавала необхідність спільних зусиль у захисті соціалістичних завоювань, у зміцненні світових позицій соціалізму. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, п'ять членів Організації країн Варшавського Договору в 1968 р. прийшли на допомогу чехословацькому народові, важливе значення якої підкреслювалося в документі ЦК КПЧ «Уроки кризисного розвитку».

У 1966—1970 рр. відбулося ряд двосторонніх зустрічей і нарад партійно-урядових делегацій братніх країн, на яких проходило колективне обговорення важливих проблем, що являють взаємний інтерес. Були продовжені на наступне 20-річчя договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, строк чинності яких закінчився. В усіх цих документах висловлюється рішучість зміцнювати єдність і згуртованість країн соціалістичної співдружності, вони доповнюють, конкретизують і збагачують їх багатостороннє співробітництво й відкривають нові можливості для його розвитку.

Готуючись до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, братні комуністичні і робітничі партії використовували такі форми ідеологічної роботи, як спільне проведення науково-теоретичних конференцій, участь у дискусіях, зустрічі вчених-суспільствознавців, обмін групами лекторів, делегаціями трудящих. Багатогранні інтернаціональні зв'язки трудящих Радянського Союзу з народами братніх соціалістичних країн сприяють розвитку політичного співробітництва та міжнародних соціалістичних відносин.

Автори монографії детально розглядають участь Української РСР в роботі ООН, у справі зміцнення європейської безпеки.

Окремий розділ рецензованій праці присвячується питанню економічного співробітництва УРСР з європейськими соціалістичними країнами, форми якого за досліджуваного періоду були дуже різноманітними. Це — координація народногосподарських планів, спеціалізація і кооперування виробництва, міжнародна торгівля і організація валютно-фінансових розрахунків, обмін виробничо-технічним досвідом, підготовка

висококваліфікованих кадрів, відрядження спеціалістів для спільного розв'язання народногосподарських завдань, позики і кредити, спільне спорудження промислових об'єктів тощо. Всебічне співробітництво між братніми країнами сприяє розвитку їх національної економіки, зміцненню могутності і незалежності всієї соціалістичної співдружності. Автор підкреслює, що високий рівень індустріального розвитку Української РСР, вигідне географічне положення, розвинений залізничний і морський транспорт та інші фактори зумовлюють активну участь республіки (як частини єдиного народногосподарського комплексу нашої країни) в міжнародному соціалістичному поділі праці. Питома вага УРСР у виробництві країнами — членами РЕВ чавуну за досліджуваній період становила 39,2%, сталі — 31,8 (стор. 12). Поставками з УРСР Чехословаччина задовольняє понад 70% своїх імпортних потреб залізної руди і чавуну, 50 — енергетичного вугілля, 20 — марганцевої руди; Угорщина — 80% залізної руди і чавуну, 20 — прокату чорних металів, 15 — сталі, Болгарія — 100% чавуну, 80 — прокату чорних металів. Через Україну проходять нафтопровід «Дружба», газопровід «Братерство», енергосистема «Мир». У монографії широко висвітлюється також співробітництво УРСР з країнами соціалістичної співдружності в галузі будівництва, транспорту і сільського господарства.

Зовнішня торгівля і кредитні відносини є однією з головних форм економічного співробітництва соціалістичних держав. В окремому розділі детально розглядаються торговельні зв'язки СРСР, в тому числі і УРСР, з країнами соціалістичного табору. Необхідно відзначити, що в інтересах взаємної торгівлі і успішного розвитку інтеграційних процесів країни — члени РЕВ вивчають питання удосконалення системи зовнішньоторговельних цін, вживають заходів для зміцнення і посилення ролі колективної валюти (перевідного карбованця).

На сучасному етапі розвитку особливого значення набуває прискорення науково-технічного прогресу та органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Автор розділу наводить цікаві дані про взаємообмін технічною документацією між СРСР і європейськими соціалістичними країнами, а також розглядає участь Української РСР у багатосторонньому науково-технічному співробітництві, міжнародні наукові зв'язки українських вчених та їх внесок у розв'язання найважливіших проблем сучасності.

Складовою частиною соціалістичного перетворення суспільства є культурна революція, в якій В. І. Ленін вбачав засіб докорінної перебудови духовного життя народу. Нині країни соціалістичної співдружності проходять завершальний етап культурної революції, коли забезпечуються

необхідні умови для створення загальнонародної культури, яка буде новим, вищим ступенем у культурному розвитку людства. Авторі рецензованої монографії розглядають різноманітні форми культурних зв'язків між соціалістичними країнами, у тому числі співробітництво наукових і творчих центрів, проведення міжнародних з'їздів, конференцій, форумів, місячників, декад дружби, театральних, літературних, музичних та кінофестивалів, обмін візитами діячів науки, культури і мистецтва, спільне видання творів, створення кінофільмів, спектаклів, книгообмін тощо.

Однак рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. У монографії наведено багато цифрових даних і окремі з них вимагають уточнення. Так, на стор. 39 авто-

ри зазначають, що СРСР виробляє 22% світової промислової продукції, а на стор. 114 — приблизно одну п'яту. Серед центрів нафтопереробної промисловості в НДР називається місто Штетт, в якому працює нафтохімічний завод (стор. 116). На стор. 175 вказується, що поблизу Ужгорода побудовано Залужанську птахофабрику, це також не відповідає дійсності. На стор. 166 автор помилково твердить, що в соціалістичних країнах з'явився новий клас — клас селян-кооператорів.

В цілому ж у книжці висвітлено важливі питання співробітництва між соціалістичними країнами, що має велике значення для дальшого зміцнення дружби братніх народів цих країн.

В. І. Худанич

У БИТВІ ЗА КИЇВ

вид-во «Молодь», К., 1973, 251 с.

Весь радянський народ та його Збройні Сили урочисто відзначили 30-річчя історичної битви на Дніпрі і визволення Києва від німецько-фашистських загарбників.

До зазначеної дати опубліковано чимало літератури, в якій яскраво висвітлюється ця героїчна епопея Великої Вітчизняної війни, показується масовий героїзм цілих військових підрозділів, частин і з'єднань Радянської Армії, тисяч і тисяч радянських воїнів, танкістів, льотчиків, артилеристів, саперів, зв'язківців, партизанів, підпільників і всіх радянських патріотів, які самовіддано боролися в ім'я визволення України і всієї радянської землі, в ім'я перемоги над найпотворнішим породженням імперіалізму — фашизмом.

Великий інтерес у читача викликала рецензована праця, що є збіркою спогадів безпосередніх учасників подій, зв'язаних з обороною Києва в липні — вересні 1941 р. та його визволенням у листопаді 1943-го.

Книга складається з двох частин. Перша містить спогади і статті про героїчну оборону столиці Радянської України — Києва і відкривається спогадами Маршала Радянського Союзу, Героя Радянського Союзу І. Х. Баграмяна, а матеріали другої частини присвячені форсуванню Дніпра і Київській наступальній операції, де із спогадами про визволення Києва виступає Маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу К. С. Москаленко. Така будова праці цілком логічна, вона підводить читача до важливого висновку про те, що без героїчної оборони Брестської фортеці, Києва, Одеси, Ленінграда, Москви, Сталінграда, Новоросійська, Керчі і Севастополя не було б перемоги над фашистським агресором.

Книга відкривається вступною статтею першого секретаря Київського міського Компартії України О. П. Ботвина, в якій показано вклад київської партійної орга-

нізації і подвиг киян в обороні столиці України, висловлюється глибока подяка солдатам, офіцерам, генералам, представникам усіх народів нашої країни, що пліч-о-пліч з киянами доблесно відстоювали коліску трьох братніх слов'янських народів — древній Київ.

Значний інтерес становить розповідь колишнього командира 5-ї повітрянодесантної бригади, нині генерал-полковника, двічі Героя Радянського Союзу О. І. Родімцева, яка у важкі серпневі дні 1941 р. мужньо захищала столицю Радянської України. З особливою теплою він говорить про самовідданість і бойову доблесть киян — кандидата фізичних наук, комуніста М. В. Пасічника (нині академіка АН УРСР), робітника з Корчуватського цегельного заводу К. А. Солов'я та його племінниці шістнадцятирічної комсомолки Марійки, які сміливо перебралися через лінію фронту і доставили радянському командуванню цінні відомості про чисельність і розташування ворожих частин 29-го армійського корпусу, що наступали з району Мишоловки. Це дало змогу радянським артилеристам знищити вогневі позиції ворога. Марійку ж, за її проханням, залічили до складу медсанбату, і вона стала відмінною сандружинницею, в бригаді її любовно називали «Машенькою з Мишоловки». Нові, цікаві факти наводять у своїх спогадах колишній секретар Київського міського партії, член штабу оборони м. Києва К. Ф. Москалець, колишній військом Київського укріпленого району І. Ф. Євдокимов, колишній командир авіаескадрильї 16-ї авіадивізії Я. Л. Мороз і письменник В. А. Кондратенко. Першу частину книги завершує змістовна стаття про організацію і діяльність підпільників і партизанів Києва і Київської області кандидата історичних наук Я. Ю. Пашка, який також брав безпосередню участь в обороні столиці.

У другому розділі книги, крім спогаду Маршала Радянського Союзу К. С. Москаленка, привертають увагу читача розпо-

віді колишнього командира 240-ї Київсько-Дніпровської стрілецької дивізії генерал-майора у відставці Героя Радянського Союзу Т. Х. Уманського, колишнього начальника штабу 8-ї зенітної артилерійської дивізії Резерву Головного Командування генерал-майора артилерії запасу М. О. Карандеєва, Героя Радянського Союзу колишнього танкіста М. І. Ахтирченка та інших.

В Київській наступальній операції відзначився 166-й окремий Київський інженерно-танковий полк, який своїми протимінінними тральщиками прокладав шлях лінійним танкам. Про досвід застосування танків-тральщиків під час визволення Києва розповідає колишній начальник штабу полку гвардії полковник запасу В. С. Корольов.

Всі вміщені в книзі спогади, нариси і статті допомагають глибоко усвідомити джерела сили нашого суспільного ладу, соціалістичної держави і неминучість перемоги над фашистськими загарбниками. Воскрешаючи героїчні події Великої Вітчизняної війни, вони сприяють вихованню нашої молоді і всіх радянських людей в дусі патріотизму і відданості справі комуністичного будівництва.

Значний інтерес праця «У битві за Київ» викликає і тим, що в ній вміщено чимало документальних фотолістрацій, в яких відображено події та героїв битви за Дніпро і визволення Києва.

Рекомендуючи читачеві цю книгу, як цікаву і корисну, слід разом з тим сказати, що в ній, на жаль, є й деякі огріхи. Так, на сторінках 6 та 46 наводиться одна і та ж цифра, яка показує кількість киян, мобілізованих до діючої армії, — 200 тис. чол. Але в одному випадку її відносять до перших днів, а в другому — до перших тижнів війни. Насправді ж стільки киян влилося до лав Червоної Армії за перші місяці війни (червень — серпень).

На стор. 47 говориться, що «до 8 червня... у Києві було створено ще 19 загальнорайонних батальйонів народного ополчення чисельністю 29 400 чол. Ясно, що дата 8 червня — помилка».

Викликають сумнів і заперечення й окремі цифри та факти на сторінці 110. На початку статті, підкреслюючи велику попередню роботу київської партійної організації по підготовці партійно-комсомольського підпілля і партизанських загонів, автор відзначає, що на території Київської області було створено 310 складів і баз з продовольством, зброєю і боєприпасами. Але з тексту невідомо, як вони були використані Київським підпіллям міськкомом партії в умовах фашистського окупаційного режиму (стор. 113).

У статті зазначається, що взимку 1942—1943 рр. Київський підпільний міськком створив штаб партизанського руху в складі С. П. Маленка, К. М. Дивоніна та інших, який охопив своїм впливом 19 районів Київської та Житомирської областей. Неминуче виникає запитання, як же це могло бути, адже в липні 1942 р. до катівень гестапо потрапив увесь склад підпільного міськкому разом з його секретарем К. П.

Івкіним, а ще раніше загинув секретар запасного міськкому партії С. Г. Бруз. До того ж, цілком очевидно, що, говорячи про створення штабу партизанського руху та його діяльність, автор зовсім не враховує висвітлення цього питання в першому томі тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (стор. 421, 506).

Є потреба і в уточненні прізвищ ряду відповідальних комсомольських працівників Київського обкому і міськкому ЛКСМУ, а також окремих райкомів комсомолу, як першими розпочали роботу зразу ж після визволення Києва (стор. 215—216), а саме: секретарями обкому ЛКСМУ тоді були П. Т. Тронько (він очолював обком і міськком ЛКСМУ), Т. І. Чубарева (по кадрах), Є. В. Тополь (по школах), М. В. Наточій (по військовій роботі). Секретарями міськкому ЛКСМУ — В. М. Чернявський (по військовій роботі), другим секретарем міськкому ЛКСМУ спочатку був А. Г. Душко, а з кінця грудня призначено І. Є. Копитька. Г. Ф. Яремчук, про якого згадує автор (стор. 215), другим секретарем міськкому ЛКСМУ на той час ще не працював, а лише з жовтня 1944 р.¹

Допущені фактичні неточності і щодо складу перших секретарів райкомів ЛКСМУ м. Києва. В той період (стор. 216) Ленінський РК ЛКСМУ очолюв О. А. Макаренко, а не О. Ф. Хрисанфова, яка працювала з березня 1944 р.; теперішній Московський РК ЛКСМУ одразу ж після визволення Києва очолюв Є. Я. Дубенко, з кінця грудня 1943 р.—В. А. Ільїнська, а з другого півріччя 1944 р.—Г. І. Козленко; Печерський — спочатку очолювала Г. Г. Валігура, з середини 1944 р. К. Г. Ковальов, а не К. Ющенко; Подільський — Л. Г. Козинська, а О. А. Бочковський прийняв справи у 1944 р.; Залізничний РК ЛКСМУ очолювала М. М. Яковенко, а не Н. О. Мілюкова, яка на той час працювала секретарем Дарницького РК ЛКСМУ, а М. В. Бочарова — з кінця січня 1944 р.; Жовтневий очолював другий секретар РК ЛКСМУ Г. Й. Петрук, а О. М. Бабкін рішенням бюро Київського обкому ЛКСМУ був затверджений з 4 січня 1944 р.²

Розповідаючи про трудову доблесть молоді, і зокрема комсомольців Дарницького та Залізничного районів, виявлену ними на відбудові залізничного транспорту, автор повинен був би сказати і про те, що 38 молодих патріотів за відбудову залізничного дніпровського моста були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу³.

Однак в цілому, незважаючи на перелічені огріхи й недолатності, книга є корисною для масового читача.

І. І. Слинко, М. М. Яковенко

¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 5, арк. 26, 45; спр. 7, арк. 55, 59; спр. 115, арк. 55.

² Там же, спр. 5, арк. 2, 7, 8; спр. 115, арк. 8, 10, 12, 14, 15, 16.

³ П. Т. Тронько. Подвиг твоих отцов, М., 1970, стор. 408.

И. Т. ЦЬОХ.

ГЛАШАТАЙ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ.

Видавниче об'єднання «Вища школа».
Видавництво при Львівському державному
університеті, Львів, 1973, 160 с.

У 20—30-х рр. становище народних мас Західної України, яка перебувала під владою буржуазно-поміщицької Польщі, було дуже тяжким. В умовах жорстокого соціального, національного і духовного гноблення трудящі цих земель вели непримиренну боротьбу за своє визволення і возз'єднання з Українською РСР. Очолювала цю боротьбу Комуністична партія Західної України. За її ініціативою було створено «Сельроб» — «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання». Ця масова легальна революційна організація діяла в 1926—1932 рр. і мала свій друкований орган — газету «Сель-Роб».

Автор рецензованої книжки досліджує історію газети: її виникнення, діяльність, роль у мобілізації західноукраїнських трудящих на революційну боротьбу.

У першому розділі висвітлено шлях формування «Сельробу» з революційних селянських організацій «Народна воля» і «Селянський Союз» (жовтень 1926 р.) Другий розділ присвячено діяльності газети «Сель-Роб». Аналізуючи опубліковані в ній матеріали, автор показує становлення газети, розширення її тематики, зміцнення ідейних позицій.

Значну увагу приділяла газета питанням робітничого руху. Починаючи з 1929 р. на її сторінках постійно публікувалися матеріали не лише про тяжке життя робітників, але й про їх боротьбу за економічні та політичні права.

Оскільки переважну більшість населення Західної України становило селянство, то саме воно було в центрі уваги «Сель-Робу». Селян експлуатували поміщики, уніатське духовенство та куркулі, численними податками обкладала буржуазно-поміщицька держава. Звичайним явищем у західноукраїнському селі стала ліцитація за борги, в результаті якої селянин позбувався всіх своїх пожитків, а часто землі й хати.

В цих умовах зростала революційна активність селянських мас. Однією з форм боротьби були страйки, які в 1929 р. охопили села майже десяти повітів. Очолювали селянський рух комуністи. У січні 1929 р. Пленум ЦК КПЗУ глибоко проаналізував хід страйкової боротьби і визначив завдання, що постали у зв'язку з цим перед парторганізаціями та органами партійної преси (стор. 41—42). Газета широко висвітлювала причини кожного селянського виступу, популяризувала вимоги страйкарів, приділяла увагу питанням практичної організації страйкової боротьби, показувала класову солідарність трудящих, нещадно викривала українських поміщиків і куркулів та уніатських священників, які виступали проти селян разом з польськими по-

міщиками та єврейськими посесорами, узаконювала набутий у боротьбі досвід.

Наприкінці 1929 р. посилюлися акти помсти селян своїм поневолювачам — запалали маетки, скирти з хлібом та соломою, що належали панам та їх прислужникам куркулям та уніатським «панотцям». Газета «Сель-Роб» давала правильну оцінку цим стихійним діям селян.

У відповідь на селянські виступи уряд буржуазно-поміщицької Польщі почав так звану «пацифікацію», під час якої було замордовано, покалічено та загнано в тюрми тисячі людей, зруйновано та пограбовано багато сіл. У цей час «Сель-Роб» вміщував свідчення очевидців і жертв «пацифікації», викривав злочини польської шляхти. Так, 1 жовтня 1930 р. вся перша сторінка газети була зайнята матеріалами про «пацифікацію», 12 жовтня в ній повідомлялося про масові обшуки і арешти селян, про розпуск багатьох «Просвітів», спортивних та кооперативних організацій. Газета широко інформувала своїх читачів про судові розправи над селянами.

Автор книжки приділив значну увагу діяльності «Сель-Робу» щодо викриття ганебної ролі українських буржуазних націоналістів, уніатів та їх партій, які в цей час остаточно збанкрутували і перейшли на службу до польсько-шляхетського уряду. І хоча представники кожної з цих партій ішли в обійми Пілсудського по-своєму, всіх їх об'єднував страх перед революцією та ненависть до першої в світі держави трудящих. Так, орган української буржуазно-націоналістичної партії УНДО газета «Новий час» обгрунтовувала перехід на службу до польських окупантів «особливою ситуацією», в якій «кобрати союзника» не доводиться, а клерикальна газета «Нова зоря» заявила: «Ми... ніколи не бажаємо собі відірвання українських земель від Польщі в цілі прилучення їх до більшовицької держави».

Цим вірним слугам польсько-шляхетських окупантів протистояв табір робітників і селян, очолюваний комуністами. Велику роботу по викриттю буржуазно-націоналістичних зрадників проводила комуністична преса, зокрема газета «Сель-Роб», яка на конкретних прикладах доводила антинародну суть діяльності українських буржуазно-націоналістичних партій. 17 листопада 1929 р. вона опублікувала запропонований націоналістами план поневолення України панською Польщею та Німеччиною в союзі з англо-франко-американськими імперіалістами.

Зрадницьке нутро націоналістичних партій особливо розкрилося під час «пацифікації». Націоналісти засуджували селян, які боролися проти експлуататорів, видавали поліції організаторів селянського руху. ЦК УНДО, головна управа УСРП та ЦК УСДП у спільній заяві твердили, що селянські виступи є безцільними «з національного огляду» і невинуватими, а ундовська газета «Діло» називала їх «протизаконними актами» (стор. 62).

«Сель-Роб» викрив підтримку «пацифікації» українськими націоналістами та верховодами уніатської церкви. Зокрема, в ряді публікацій 1930—1931 рр. були затавровані ганьбою митрополит А. Шептицький, єпископ Г. Хомшин, керівники УНДО Галушинський і Левицький.

Газета засуджувала також реакційну політику націоналістичних вожаків з товариств «Просвіта», «Луг», «Січ» та інших, які намагалися самочинно виключати з цих організацій усіх політично свідомих робітників і селян.

Націоналісти та уніатські клерикали хотіли повернути на свій бік і жіноцтво. Для цього вони створили ряд організацій — «Союз українок», «Кружок серця Іесусового», «Марійське товариство», «Товариство св. Зіти» та інші, — які в журналах «Жіноча доля», «Нова хата» пропагували ідеї безкласовості українського народу, робили все для того, щоб відвернути трудящих жінок від участі в революційній боротьбі, показати, що в жінки поза сім'єю не може бути ніяких інших інтересів.

«Сель-Роб» послідовно викривав «Союз українських буржуйок», вчив трудящих жінок, що в них не може бути нічого спільного з попадями, поміщицями, куркульками.

Значне місце в книзі відводиться висвітленню газетою боротьби за воз'єднання Західної України з Українською РСР.

Виступи лідерів націоналістичних партій та їх преси були переповнені різними вигадками та найбруднішими наклепами на Радянську Україну та її народ, істеричними закликами до походу на Київ.

Газета «Сель-Роб» рішуче виступала проти цієї облудної пропаганди. Вона ідко висміювала метушню української націоналістичної еміграції навколо створення нових «урядів», гризнула за «міністерські» портфелі, викривала брехні націоналістичної преси про Радянський Союз, зривала антирадянську кампанію, розпочату націоналістами у зв'язку із судовим процесом над членами так званої «Спілки визволення України» (СВУ).

Ф. ГОРОВСЬКИЙ.

*РОЗКВІТ І ЗБЛИЖЕННЯ НАЦІЙ
У ПЕРІОД КОМУНІСТИЧНОГО
БУДІВНИЦТВА В СРСР.*

Політвидав України, К., 1973, 100 с.

За останні роки вийшло чимало праць радянських учених, присвячених проблемам розвитку націй і національних відносин в умовах комуністичного будівництва в СРСР. Актуальність цієї теми вимагає постійної уваги науковців.

Рецензована праця доктора історичних наук Ф. Я. Горовського, незважаючи на її невеликий обсяг, досить ґрунтовно висвіт-

лює суть прогресивного історичного процесу розквіту та зближення націй і народностей СРСР.

У першому розділі автор коротко викладає відповідні положення вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна з національного питання, розкриває досвід розв'язання його в Радянському Союзі, основні етапи формування соціалістичних націй та розвиток інтернаціональних зв'язків, народження нової закономірності в житті радянського суспільства — дружби народів. Аналіз співвідношення двох тенденцій — розквіту і зближення націй в період розвинутого соціалістичного суспільства зумовлює напрямки і зміст усього дослідження. Зокрема,

Під рубриками «В Радянському Союзі» і «З Радянської України» у «Сель-Робі» вміщувалися матеріали, які переконливо свідчили про успішне здійснення в Країні Рад ленінського плану побудови соціалізму. Основним джерелом інформації для «Сель-Робу» була радянська преса та відомості, що їх одержував ЦК КПЗУ.

Серйозною заслугою газети, як справедливо вважає автор, було виховання в західноукраїнських трудящих почуття пролетарського інтернаціоналізму та класової солідарності.

Газета проводила велику організаційну та політико-виховну роботу серед сільробітців. Її вплив поширювався й на рядових членів буржуазно-націоналістичних партій, які поривали з націоналістами і переходили до партії «Сельроб-єдності» (с. 86).

«Сель-Роб» послідовно боровся за неухильне здійснення директив і настанов партії, узагальнював та популяризував кращий досвід роботи партійних організацій. У третьому розділі книжки, присвяченому основним жанрам і формам подачі матеріалів у газеті, значне місце займають питання теорії публіцистики, зокрема розкриваються «секрети» публіцистичної майстерності.

У дослідженні широко використано досі неопубліковані архівні документи, спогади С. Маківки, М. Вовка, П. Козланюка, Я. Галана та інших співробітників комуністичної преси.

Рецензована праця є значним вкладом у висвітлення життя і революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель наприкінці 20-х і на початку 30-х років. Крім наукового, вона має чимале практичне значення, зокрема, може бути використана пропагандистами, лекторами і агітаторами для викриття розтлінної ідеології українського буржуазного націоналізму та уніатського клерикалізму. Досвід працівників газети «Сель-Роб» стане в пригоді й сучасним журналістам.

В. І. Крицак

в праці підкреслюється, що ці тенденції перебувають у діалектичній єдності і становлять у сукупності закон соціалізму в національних відносинах. Їх не можна ні протиставляти, ні абсолютизувати. Ця єдність динамічна: кожна тенденція на різних етапах соціалістичного будівництва виявляє себе з різним ступенем інтенсивності. В зрілому соціалістичному суспільстві обидві тенденції дістають повний простір для свого розгортання, при цьому тенденція зближення набуває провідного значення (стор. 24—30).

Такий висновок визначає позицію автора в науковій дискусії з питань національних відносин, яка певною мірою триває й досі. Як відомо, переважна більшість науковців стверджує, що саме зближення націй є провідною тенденцією в розвинутому соціалістичному суспільстві, інші дослідники визнають черговість у розвитку цих тенденцій (спочатку розквіт, а потім зближення), або їх «рівновагу».

Аналізуючи процес розквіту та зближення соціалістичних націй, автор підкреслює їх взаємовплив та взаємопроникнення. Справді, розквіт соціалістичних націй, в якому органічно пов'язано національне та інтернаціональне, не може відбуватися без зближення, а зближення веде до ще більшого розквіту.

Зближення націй при соціалізмі являє собою складний багатограний процес, який обумовлюється розвитком продуктивних сил, тенденцією до інтернаціоналізації виробництва. Він охоплює всю сукупність суспільних відносин і реалізується через свідому діяльність суб'єктивних історичних факторів — націй, суспільних класів, політичних партій, громадських організацій тощо.

Дослідник вказує на принципову протилежність зближення націй в умовах капіталізму і соціалізму. Якщо в експлуататорському суспільстві воно здійснюється примусовими засобами і веде до загострення національних антагонізмів, то в соціалістичному — відбувається на добровільних демократичних та інтернаціоналістських засадах і має прогресивний характер. Комуністична партія Радянського Союзу виступає як проти штучного форсування цього процесу, так і проти будь-якого стримування його, бо це суперечило б основному напрямку розвитку нашого суспільства та інтернаціоналістичній ідеології комуністів.

У праці Ф. Я. Горовського проблема розквіту та зближення націй в СРСР простежується у сферах економічного, суспільно-політичного та духовного життя людей.

Розкриваючи питання про економічні основи розквіту та зближення націй, автор акцентує увагу на тому, що економіка Радянського Союзу є єдиним цілісним народногосподарським комплексом, а господарства союзних республік — його органічно пов'язаними складовими частинами. Кожна республіка, розвиваючи свою економіку, водночас заінтересована в еконо-

мічному прогресі держави в цілому, що є необхідною передумовою піднесення народного господарства усіх республік.

У процесі створення матеріально-технічної бази комунізму зростає братерське співробітництво союзних республік, урізноманітнюються взаємовигідні міжнаціональні зв'язки, які охоплюють усі сторони економічного життя. Це — і обмін матеріальними цінностями, передовим досвідом, кадрами, і безпосередня участь одних республік у створенні підприємств і навіть цілих галузей промисловості в інших. Автор наводить цікаві дані про численні зв'язки України з Російською Федерацією, Грузією, Вірменією, Киргизією та багатьма іншими республіками, підкреслюючи, що успішний розвиток кожної з них в умовах поглиблення спеціалізації і кооперування не може відбуватися без всебічного спілкування.

Особливий інтерес викликає розділ монографії, який присвячено висвітленню соціально-політичної єдності соціалістичних націй. Ця єдність ґрунтується на однотипній соціально-класовій структурі всього суспільства в цілому і кожної нації і національності зокрема. Дальший розквіт і зближення націй в нашій країні нерозривно пов'язані із зміцненням союзу робітничого класу, селянства та радянської інтелігенції, цементуючою силою якого, наголошується в рішеннях XXIV з'їзду КПРС, виступає робітничий клас. Він був і залишається основною продуктивною силою суспільства, найпопліднішим носієм ідеалів комунізму. Зміцненню цього союзу сприяє процес поступового подолання міжкласових, внутрікласових та інших соціальних відмінностей. Тенденція до соціальної однорідності націй сприяє їх внутрішній згуртованості і в той же час поглиблює консолідаційні процеси інтернаціонального характеру в межах усього радянського суспільства. В дослідженні вказується на спільність соціальних і національних процесів, їх взаємовплив, а також визначальну роль соціальних моментів у розвитку національних відносин.

Важливу роль в економічному, культурному розвитку соціалістичних націй, у зміцненні їх соціально-політичної єдності і дальшому зближенні відіграла і відіграє радянська багатонаціональна соціалістична держава та її федеративний устрій, який вдало поєднує загальносоюзні і національні інтереси трудящих. В період комуністичного будівництва відбувається зміцнення союзної державності і розвиток функцій національної державності на основі принципів демократичного централізму, соціалістичного федералізму, радянської соціалістичної демократії. Характерною рисою соціалістичної національної державності є розширення її інтернаціональних можливостей.

Велику увагу приділяє автор ролі КПРС у зміцненні морально-політичної єдності соціалістичних націй, утвердженні соціалістичної свідомості, принципів соціалістичного інтернаціоналізму.

Йдеться в праці і про нову багатонаціональну історичну спільність людей — радянський народ, виникнення якої пов'язане з успіхами соціалістичного і комуністичного будівництва, з тими історичними змінами, що сталися в суспільних відносинах, соціальному і національному розвитку, а також з величезною роботою партії по згуртуванню радянських людей на основі марксистсько-ленінської ідеології.

У рецензованій монографії висвітлюються також питання зближення і розквіту націй у сфері духовного життя. Розглядаючи співвідношення національного та інтернаціонального у цій галузі, автор слушно зауважує, що в сучасних умовах активізується процес інтернаціоналізації. Він проявляється в поглибленні інтернаціонального змісту радянської культури та зближенні її національних форм, поширенні російської мови, як мови міжнародного спілкування, створенні нових радянських традицій і звичаїв, у появі великого патріотичного почуття загальнонаціональної гордості радянської людини. Заслужують на увагу думки автора щодо змісту інтернаціонального виховання.

Своїм дослідженням автор викриває облудні спроби буржуазних фальсифікаторів принизити величезне історичне значення послідовного здійснення ленінської національної політики в СРСР.

Звичайно, не всі проблеми, порушені автором, висвітлені докладно. Зокрема, питання про формування соціалістичних націй та про нову історичну спільність людей — радянський народ і вплив її на розвиток сучасних національних відносин викладені дещо схематично.

Автор використав багатий статистичний матеріал, але в книжці бракує живих прикладів про неухильний процес стирання відмінностей між основними класами радянського суспільства, між містом і селом та про дальше зміцнення союзу робітничого класу з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією.

В цілому праця Ф. Я. Горовського — корисне наукове дослідження, важливий посібник для всіх тих, хто вивчає проблеми національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу.

А. В. Лихолат, А. М. Зеніна

Хроніка та інформація

ПРО КОНФЕРЕНЦІЮ РАДЯНСЬКИХ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ІСТОРИКІВ

25—29 червня 1974 р. у Києві відбулося П'яте пленарне засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР, створеної Академіями Наук Радянського Союзу і соціалістичної Чехословаччини з метою координації і творчого співробітництва в галузі історичної науки братніх країн. На засіданні були обговорені наукові проблеми соціалістичного будівництва в СРСР і ЧССР та 30-річчя Словацького Національного повстання, а також перспективний план роботи Комісії на 1975—1979 рр.

Засідання відкрили член Президії АН СРСР, голова радянської частини Комісії акад. П. М. Поспелов і заступник голови чехословацької частини Комісії д. і. н. Й. Грозієнчик.

На засіданнях Комісії 25 і 26 червня обговорювалися проблеми соціалістичного будівництва в СРСР і ЧССР.

З доповіддю «Основні проблеми перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в СРСР» виступив чл.-кор. АН СРСР Ю. О. Поляков (Москва).

Проблемам будівництва розвинутого соціалізму присвятив свій виступ д. і. н. Вацлав Крал (Чехословацько-радянський інститут, ЧСАН). Інтернаціональне виховання в умовах розвинутого соціалістичного суспільства — тема доповіді чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелева. На питаннях соціальної політики у розвинутому соціалістичному суспільстві зупинився у своїй доповіді д. філос. н. Ю. Є. Волков (Москва). На засіданні комісії була також зачитана доповідь проф. Гавлічека (ЧССР) про загальне і специфічне у будівництві соціалізму в Чехословаччині.

На засіданнях Комісії з проблем соціалістичного будівництва в Радянському Союзі і соціалістичній Чехословаччині було заслухано 18 доповідей і виступів чехословацьких і радянських істориків.

З повідомленням «Робітничий клас — провідна сила будівництва соціалізму в ЧССР» виступив д. і. н. О. І. Недорезов (Москва). Історичне значення XIV з'їзду КПЧ — тема виступу к. і. н. А. Фалтиса (Ін-т марксизму-ленінізму ЦК КПЧ, Прага). Національному фронту і його ролі у будівництві соціалізму присвятили свої виступи чл.-кор. АН УРСР І. М. Мель-

никова та к. і. н. М. Вартикова (Ін-т марксизму-ленінізму ЦК КПС). К. і. н. Ч. Аморт (Чехословацько-радянський ін-т, ЧСАН) показав роль Союзу чехословацько-радянської дружби у розвитку чехословацько-радянських відносин у період будівництва соціалізму в ЧССР (1948—1970 рр.).

На ленінських принципах вирішення національного питання в ЧССР зупинилися у своїх виступах акад. М. Госіоровський (Ун-т ім. Я. А. Коменського, Братіслава) та чл.-кор. ЧСАН Л. Голотік (Ін-т історії САН).

Проблемам аграрних перетворень у новій Чехословаччині приділили увагу доц. С. Цамбел (Братіслава) — «Вирішення аграрного питання у Словаччині в умовах переростання народно-демократичної революції в соціалістичну (1944—1948 рр.)» та к. і. н. В. В. Мар'їна (Москва) — «Загальне і специфічне у соціалістичній перебудові чехословацького села».

Справі ідеологічного виховання трудящих в умовах будівництва соціалізму і комунізму присвятили свої виступи чл.-кор. АН БРСР І. М. Ігнатенко (Мінськ) — «Проблеми ідеологічного виховання мас у період будівництва соціалізму», доц. П. Пашка (Словацька СР) — «До питання ідеологічного виховання мас у ЧССР», к. і. н. П. М. Дерев'янка (Москва) зробив повідомлення — «Марксизм-ленінізм про захист соціалістичної Вітчизни й історичний досвід будівництва соціалізму». На сучасних етнічних процесах, що відбуваються в СРСР, зупинився чл.-кор. АН СРСР Ю. В. Бромлей (Москва).

Доповідачі і виступаючі науковці-історики підкреслили важливість і необхідність подальшої поглибленої марксистсько-ленінської розробки і порівняльно-історичного вивчення проблем будівництва соціалізму в обох країнах. Одностайної думки були учасники засідання Комісії в питанні про необхідність посилення співробітництва радянських і чехословацьких істориків у всебічному дослідженні проблем соціалістичного будівництва і розвинутого соціалістичного суспільства. Висловлювалися міркування, що окремі проблеми слід винести на обговорення істориків соціалістичних країн. Результати обговорення на засіданні ши-

рокого кола питань будівництва соціалізму в СРСР і ЧССР підсумував заступник голови радянської частини Комісії д. і. н. О. І. Недорезов.

Засідання відбувалося за участю представників наукової громадськості Києва — співробітників інститутів АН УРСР, викладачів і студентів вузів, слухачів Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

27 червня Комісія істориків СРСР і ЧССР обговорювала наукові проблеми Словацького Національного повстання, 30-річчя якого минало в серпні 1974 р. Це засідання відбулося за участю членів Правління і активу Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, співробітників Генерального консульства ЧССР у Києві, а також радянських учасників партизанського руху в Словаччині і Словацького Національного повстання (понад 150 чол.).

Про історичне значення Словацького Національного повстання доповів д. і. н. М. Кропілак (Ін-т історії САН), про Словацьке Національне повстання як початок народно-демократичної революції — к. і. н. Я. Піволуска (Ін-т історії європейських соціалістичних країн САН), про інтернаціональний характер цього повстання — директор Інституту історії європейських соціалістичних країн САН Й. Грозієнчик. На ролі організаторських груп, надісланих з СРСР до Чехословаччини Українським штабом партизанського руху, в Словацькому Національному повстанні зупинився учасник партизанського руху в Словаччині Герой Радянського Союзу д. і. н. В. І. Клоков. Велике значення для повстання наступу радянських військ на Карпатському напрямі відзначив у своєму виступі д. і. н. М. І. Семиряга (Ін-т

воєнної історії МО СРСР). На засіданні Комісії виступив учасник повстання професор Брнеського університету ім. Я. Е. Пуркіне Ф. Гейл.

Про архівні джерела, що знаходяться у Чехословацькій Соціалістичній Республіці, з історії Словацького Національного повстання розповів історикам СРСР і ЧССР к. і. н. В. Сікора (Архівне управління МВС ЧССР).

28 червня на пленарному засіданні комісії істориків Радянського Союзу і Чехословаччини було всебічно обговорено перспективний план роботи Комісії на 1975—1979 рр. та прийнято рішення про включення до нього ряду тем, що мають бути у полі зору подальшої роботи Комісії. Було також вирішено провести у квітні 1975 р. у столиці Білоруської РСР м. Мінську науковий симпозіум, присвячений проблемам становлення і формування співдружності соціалістичних країн та проблемам соціалістичної інтеграції в умовах науково-технічної революції.

Учасники П'ятого пленарного засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР відвідали також науково-дослідні інститути АН УРСР, зокрема, Інститут історії, Інститут археології, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, а також Інститут історії партії при ЦК КП України — Філіал ІМЛ при ЦК КПРС, історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка, Головне Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР та Редакцію Української Радянської Енциклопедії. Історики ЧССР та Москви ознайомилися під час екскурсії з історичними місцями та новобудовами Києва, а також відвідали музей і могилу Т. Г. Шевченка у Каневі.

В. У. Павелко

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА З ПИТАНЬ ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

В 1968 р. колектив Інституту історії АН УРСР в творчій співдружності з провідними вченими республіки за рішенням ЦК Компартії України приступив до написання багатотомної праці «Історія Української РСР». В липні 1973 р. Президія Академії наук УРСР чітко визначила структуру і строки підготовки текстів томів до видання, поновила склад Головної редакційної колегії, затвердивши її головою чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєва.

За своєю структурою багатотомна «Історія Української РСР», в написанні якої беруть участь 129 науковців республіки (71 з них співробітники Інституту історії АН УРСР), складатиметься з 8-ми томів, десяти книг. Перший том охоплює період з найдавніших часів до XVI ст. (1-а ч.— до

середини XIV ст., 2-а — з середини XIV ст. до XVI включно), другий — період XVII—XVIII ст.

Третій і четвертий томи висвітлюють XIX ст.: III том — період капіталізму, IV — період імперіалізму. Таким чином, дозв'язаному періоду історії України відведено чотири томи, або п'ять книг.

Періоду Жовтневої революції і громадянської війни на Україні присвячено п'ятий том. У VI томі розкривається процес соціалістичного будівництва в Українській РСР, створення єдиного економічного комплексу в СРСР, формування нової історичної спільності людей — радянського народу. На широкому фактичному матеріалі показано трудовий подвиг трудящих мас в роки перших п'ятирічок, зміцнення дружби і бра-

терства народів СРСР, розквіт науки і культури на Україні в довоєнні роки. У VII томі висвітлюється період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, вклад трудящих Української РСР в перемогу над німецькими загарбниками, розгортання всенародної боротьби в тилу ворога, основні воєнні дії на території України.

Післявоєнному періоду історії України присвячено VIII том. У першій його частині буде показано період розвинутого соціалістичного суспільства, початок комуністичного будівництва, у другій — втілення в життя програми побудови комунізму в СРСР, всенародний рух за виконання історичних рішень XXIV з'їзду КПРС та планів перспективного розвитку Української РСР в братній сім'ї народів СРСР.

Виконуючи постанову Президії Академії наук УРСР від 6 липня 1973 р., авторський колектив доклав багато зусиль і вже підготував чотири перших томи, макети V, VI і VII томів «Історії Української РСР».

Значний вклад у підготовку багатотомного видання вносять вчені Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Київського державного університету та інших учбових закладів Києва, Харкова, Одеси, Львова, Вінниці, Черкаса, Ужгорода, Луцька тощо. В цій плідній роботі беруть участь також науковці Москви, Мінська.

Інститут історії АН УРСР та Головна редакційна колегія багатотомної «Історії Української РСР» за вказівкою ЦК Компартії України провела 26—27 червня цього року республіканську нараду по обговоренню макетів V—VII томів багатотомної праці за участю 140 учених з 12 областей республіки, а також провідних вчених наукових центрів Москви.

У роботі наради взяли участь завідувачий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич, відповідальні працівники ЦК Компартії України та Київського обкому партії.

26 червня на пленарному засіданні з доповіддю виступив голова Головної редакційної колегії, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, який розповів про завдання, що стоять перед авторським колективом і редакційною колегією, підбив підсумки роботи, проведеної колективом за минулий рік. У новому виданні шляхом всебічного розкриття результативної сторони діяльності партійних організацій буде розкрито провідна роль партії в нашому житті, на конкретному історичному матеріалі висвітлено хід історичного процесу, суть якого характеризується дедалі зростаючою активністю народних мас в процесі соціалістичного будівництва, визначальному значенні революційної боротьби і творчої діяльності робітничого класу нашої Батьківщини. Важливого значення надається максимально повному висвітленню віковичних зв'язків українського народу з великим російським, білоруським, молдавським та іншими народами нашої багатонаціональної країни.

У своїй доповіді А. Г. Шевелев під-

креслив, що авторський колектив і редакційна колегія прагнуть показати провідну роль Комуністичної партії, дружбу, співробітництво, взаємодопомогу радянських народів на всіх етапах історичного розвитку соціалістичної Вітчизни, торжество лєнінської національної політики нашої партії, зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства, створення нової історичної спільності — радянського народу, розквіт економіки і культури Радянської України, показати її історію в нерозривному зв'язку з історією всіх народів нашої країни.

У матеріалах до V тому головна увага приділяється показу керівної ролі Комуністичної партії, що знайшло своє відображення у працях В. І. Леніна, рішеннях ЦК, документах з'їздів, конференцій тощо.

У цьому томі розглядаються також питання структурної характеристики робітничого класу України періоду громадянської війни, дії пролетарських інтернаціоналістів, які брали участь в громадянській війні на Україні на боці Радянської влади, діяльність масових організацій і впливу на них Компартії. Вперше в нашій історіографії так ґрунтовно розглядаються питання воєнного будівництва на Україні в роки громадянської війни, боротьби з українськими буржуазними націоналістами, зв'язку між Центральною радою, Директорією і Гетьманщиною в їх зраді національним та інтернаціональним інтересам, що прикривалася прапором національних інтересів.

В VI томі досить широко показана роль мас в суспільно-політичному житті країни, вперше докладно висвітлено питання будівництва народногосподарського комплексу в період соціалістичного будівництва, поступового формування нової історичної спільності — радянського народу.

У VII томі на фоні загального показу воєнних подій, героїчних подвигів воїнів Радянської Армії на фронтах, в партизанських боях, підпільних диверсіях, трудового героїзму працівників тилу представляє інтерес висвітлення різних форм народної боротьби проти спроб фашистів використати промислові та природні ресурси, роботу силу України в своїх реваншистських цілях, крах фашистського окупаційного режиму.

Під час обговорення макетів V, VI і VII томів працювали секції, в роботі яких взяли участь 34 вчених.

На засіданні секції V тому виступили професор П. І. Гарчев (Харків), к. філол. н. О. І. Кудін, д. е. н. М. І. Ушаков (Харків), доценти А. С. Шерстюк (Запоріжжя), Р. Д. Лях, А. С. Первомайський (Сімферополь), кандидати історичних наук В. Ю. Мельниченко, П. А. Рудик (Чернівці), ст. наук. співробіт. Архівного управління при Раді Міністрів УРСР Є. П. Шаталіна та інші. Виступаючи, даючи в цілому позитивну оцінку підготовленому макету, відзначили як досягнення те, що історія УРСР періоду 1918—

1920 рр. дається у тісному зв'язку з історією РРФСР, БРСР та радянських республік Прибалтики. Стержневою проблемою книги є дослідження керівної ролі Комуністичної партії і її вождя В. І. Леніна в радянському національно-державному будівництві, в організації воєнної відсічі інтервентам, білогвардійцям, буржуазним націоналістам, в економічних та культурних перетвореннях. Особливо ретельно досліджено партизанський рух і більшовицьке підпілля на тимчасово окупованих інтервентами та буржуазними націоналістами територіях.

Автори застосували цікавий метод порівняльного аналізу 1919 і 1920 рр. по різних галузях економіки: аграрних відносинах, заготівлі хліба, матеріально-побутових умовах трудящих, будівництву радгоспів, комун, артілей і т. д.

У томі розвінчується на конкретних матеріалах антинародна політика буржуазно-націоналістичних партій, контрреволюційної Центральної ради, Гетьманщини та Директорії.

В критичних зауваженнях виступаючих було висловлено побажання звернути серйозну увагу на більш глибоке і всебічне висвітлення політики воєнного комунізму, боротьби трудящих України проти інтервенції боярської Румунії в січні—березні 1918 р., основних напрямків діяльності зарубіжних інтернаціоналістів, дати чітку оцінку вкладу їх у захист завоювань Великого Жовтня.

На засіданні секції VI тому виступило 12 вчених, зокрема чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков, доктори історичних наук П. І. Денисенко, М. Ф. Карпенко (Дніпропетровськ), Г. М. Шевчук, Л. Ю. Бернштейн, М. В. Черненко, кандидати історичних наук І. Я. Кошарний (Львів), З. І. Лихолобова (Донецьк), В. М. Довгопол (Харків) та інші.

Виступаючі одностайно підкреслили, що в рукопису тому широко використані документи КПРС і Компартії України, матеріали XXIV з'їзду партії, відзначили, що авторський колектив добре розробив проблему формування економічного комплексу, теоретичного і практичного втілення ленінської національної політики партії, дружби народів в багатонаціональній країні.

Було відзначено також, що том написаний на широкій джерельній базі, матеріали подані з урахуванням найновіших досягнень радянської історичної науки.

Одночасно було запропоновано ряд суттєвих пропозицій щодо поліпшення тексту тому. Зокрема, слід більш чітко і аргументовано розкрити процес формування нової історичної спільності — радянського народу, показати ту гостру політичну боротьбу, в якій проявилась антирадянські позиції троцькістів, правого ухилу в партії, характерні для них великодержавний шовінізм та буржуазний націоналізм. Разом з тим виступаючі вказали на необхідність поліпшення розділів, де висвітлюється міжнародне становище, зовнішньополі-

тична діяльність Української РСР. Необхідно дати загальну характеристику періоду завершення соціалістичної реконструкції народного господарства, а також більше приділити уваги показу перемоги соціалізму в нашій країні.

Учасники засідання секції по макету VII тому відзначили, що авторський колектив створив серйозну працю з історії УРСР, присвячену періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Її основними позитивними рисами є широке використання ідейної спадщини В. І. Леніна та ряду партійних документів, висвітлення історії боротьби Радянської України проти фашистських загарбників в нерозривній єдності з боротьбою всього радянського народу, показ торжества ленінської національної політики, вдале поєднання теоретичного і фактичного матеріалу.

Виступаючі М. О. Буцько, С. З. Голіков (Харків), А. Д. Колесник (Москва), В. Н. Нем'ятий, П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг), М. М. Лемещук, І. С. Суменко (Сімферополь), Ю. О. Анісімов, В. А. Суворов (Херсон), К. М. Архипенко, М. Б. Погребінський та інші підкреслили, що в тексті VII тому багато уваги приділено питанням бойового і трудового подвигу нашого народу, умовам життя і всенародної боротьби радянських людей в тилу ворога, показана сила комуністичного світогляду та непорушної дружби народів СРСР, роль партії, що обумовила переможний хід війни.

В новому плані подана народна боротьба в тилу ворога, підкреслена роль партії в матеріальному забезпеченні партизанського руху. Багато уваги приділяється показу й інших форм народної боротьби, в результаті чого були зрівані плани загарбників по використанню промислових і природних ресурсів України та робочої сили.

Даючи високу оцінку досягнутому, виступаючі вказали на ряд питань, які необхідно більш широко і ґрунтовно висвітлити в томі, зокрема, партійно-політичну роботу, що проводилася у визволених районах, роль партійних і комсомольських організацій по мобілізації всіх сил народу на розгром фашистських загарбників, інтернаціональний характер боротьби за визволення Радянської України, відбудову і будівництво народного господарства. Бажано було б більш широко показати діяльність комсомолу України в роки війни, роль тилу Радянського Союзу в створенні, зміцненні і забезпеченні партизанських загонів і підпілних груп, на яскравих і численних фактах розкрити антинародну суть ідеології, політики і діяльності українських буржуазних націоналістів, їх спірідненість з ідеологією фашизму тощо.

27 червня відбулося заключне пленарне засідання, на якому виступили: голова Головної редакційної колегії, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, редактори томів академік АН УРСР М. І. Супруненко (V т.), професори, доктори історичних на-

ук П. П. Гудзенко (VI т.) та В. І. Клоков (VII т.).

Від імені авторського колективу і Головної редакційної колегії чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев висловив подяку всім учасникам наради, а також ученим Москви, Мінська й України, які брали участь у рецензуванні підготовлених макетів багатомної «Історії Української РСР».

Напружена і плідна праця авторського колективу і редакційної колегії засвідчила те, що наукова громадськість і широкі кола читачів напередодні XXV з'їзду КПРС зможуть ознайомитися з першими томами «Історії Української РСР», що їх випустить у світ видавництво «Наукова думка».

А. І. Будницький

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СЕМІНАР ЛЕКТОРІВ І ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО АКТИВУ

25—27 червня 1974 р. у Львівському Паладі культури залізничників відбувся республіканський семінар лекторів і пропагандистського активу з циклу «Актуальні проблеми національних відносин в СРСР і боротьба з буржуазним націоналізмом», організований Відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, Республіканським та Львівським обласним правліннями товариства «Знання» Української РСР.

Чергове (сьоме) заняття було присвячене темі: «Радянський народ — нова історична спільність людей. Діалектика розвитку національних відносин в умовах комуністичного будівництва».

У роботі семінару взяли участь викладачі кафедр суспільних наук, співробітники науково-дослідних установ УРСР і братніх союзних республік (Грузії, Латвії, Узбекистану), лектори міських і обласних комітетів партії та організації товариства «Знання», працівники обласних ідеологічних установ.

Вступним словом засідання семінару відкрив секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук. Підкресливши актуальність ідейно-політичної роботи парторганізацій республіки у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України, він проінформував присутніх про стан ідейно-виховної роботи у Львівській обласній парторганізації.

Доповідь «Пролетарський інтернаціоналізм — ідеологія і норма поведінки радянського народу як нової історичної спільності людей» зробив зав. каф. філософії Київського інженерно-будівельного інституту к. філос. н., А. І. Клевцов. Тему «Нова історична спільність людей і мова міжнародного спілкування» висвітлювала ст. наук. співроб. Інституту мовознавства АН УРСР к. філол. н. Н. Г. Озерова.

Про розвиток і зближення національних культур говорив доц. Ташкентської ВПШ к. філос. н. К. Б. Буранов. У доповіді «Грузинська РСР у великій співдружності народів Радянського Союзу» депутат Верховної Ради Грузинської РСР, д. і. н., проф. Грузинського політехнічного інституту К. В. Цкітішвілі на яскравих

прикладних та статистичних даних показав розквіт братньої Грузії в дружній сім'ї радянських народів.

Змістовними були доповіді доц. ВПШ при ЦК Компартії України, к. філос. н. Л. Я. Смолякова — «Соціально-політичні фактори становлення і розвитку нової історичної спільності людей» та доц. Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, к. і. н. В. І. Яненка — «Ідеологічні передумови формування нової історичної спільності людей — радянського народу». Інтернаціоналізації духовного життя радянського народу присвятив свій виступ зав. каф. наукового комунізму КДУ, д. філос. н. проф. В. П. Антоненко. Важливі питання розвитку національних відносин на сучасному етапі комуністичного будівництва розкрив у доповіді «Дружба народів СРСР — одна з головних умов формування і розвитку нової історичної спільності людей» зав. каф. наукового комунізму Львівського політехнічного інституту, к. і. н. В. К. Сульженко. З великою увагою слухали учасники семінару ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. філос. н. Ю. І. Римаренка, який у своїй доповіді «Критика буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій закономірностей утворення нової історичної спільності людей — радянського народу» акцентував увагу на методології наукової критики антикомунізму, проблемах посилення інтернаціонального виховання трудящих у дусі непримиренності до буржуазної ідеології та буржуазного націоналізму. Про соціально-психологічні закономірності розвитку радянського народу — нової історичної спільності людей розповів д. філос. н., проф. Ризького державного університету О. І. Холмогоров.

З міжнародним становищем СРСР учасників семінару познайомив лектор Відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України О. К. Власенко.

В ході роботи семінару відбувся обмін досвідом пропагандистської діяльності серед трудящих, погоджувалися методика і плани лекційної роботи в республіці.

П. Д. Овчаренко

З ДОСВІДУ РОБОТИ НАРОДНИХ МУЗЕЇВ ЛЬВІВЩИНИ

Великий внесок у справу комуністичного виховання молоді вносять музеї та музейні кімнати, що працюють на громадських засадах.

У Львівській області діють 85 таких культурно-освітніх закладів. 15 музеям присвоєно почесне найменування «народний». У Львові, зокрема, працюють народний меморіальний музей «Холм Слави», народний музей історії військ Прикарпатського військового округу та ін. Великою популярністю серед населення області користуються Ходорівський і Стрийський народні музеї В. І. Леніна, музей історії с. Великий Любін Городоцького району тощо.

Громадські активісти Ходорівського народного музею В. І. Леніна вивчають і широко пропагують матеріали про життя і діяльність Володимира Ілліча. Вони зібрали нові експонати, що висвітлюють різні періоди життя і діяльності вождя. В музеї організовуються зустрічі з ветеранами партії і комсомолу, Великої Вітчизняної війни. Тут читаються лекції про рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України. Традиційними стали ленінські уроки, а також уроки трудової і військової слави. Нерідко в музеї проводяться комсомольські й піонерські збори, вручення партійних і комсомольських квитків. Цікавими були теоретичні конференції «Ленін і Україна». «Жити і працювати по-ленінськи», «Торжество ленінських ідей в західних областях України».

В музеї с. Великий Любін (громадський директор — заслужений працівник культури УРСР О. В. Малиновський) широко представлені матеріали з історії села, зібрані протягом багатьох років копіткої роботи. Активісти музею постійно працюють над поповненням експозиції новими матеріалами. Завдяки зусиллям місцевих слідопитів стали відомі імена багатьох полеглих героїв Великої Вітчизняної війни.

Експонати історико-краєзнавчого музею м. Червонограда розповідають про зв'язки червоноградців з різними містами Радянського Союзу, Чехословаччини, Угорщини, ПНР, про трудову співдружність представників 29 національностей, які живуть і працюють в славному шахтарському краї. В

музеї проводилися зустрічі з першим у Червоноградському вугільному басейні Героєм Соціалістичної Праці І. К. Чуркіним, Героями Соціалістичної Праці В. А. Байдою, С. Г. Гапоном.

Цікаво організована робота Львівського меморіального музею «Холм Слави». Крім звичайних екскурсій, тут проводяться уроки для школярів і заняття студентів вузів міста. В урочистій обстановці кращих школярів приймають у піонери. Кожний навчальний рік для учнів львівських шкіл починається «уроком мужності» в залі партизанської слави музею.

Однією з найцікавіших сторінок у роботі червоних слідопитів музею є вшанування пам'яті легендарного радянського розвідника М. І. Кузнецова, який загинув у с. Боратин на Львівщині. Музей налагодив листування з колишніми партизанами загону Д. М. Медведєва, бойовими друзями героя, його земляками. З їх допомогою тут зібрано багато цікавих експонатів про життя і подвиг «людини з легенди».

Музей відомий не тільки в області, а й далеко за її межами. Тільки за 1973 р. тут побувало більш як 55 тис. екскурсантів з усіх куточків Радянського Союзу і ряду зарубіжних країн.

В народному музеї історії релігії та атеїзму с. Дубляни Самбірського району зібрано цікаві матеріали, які розкривають волею діяльність уніатської церкви, розповідають про її зв'язки з німецьким фашизмом та українським буржуазним націоналізмом. Музейний актив разом з партійною і комсомольською організаціями колгоспу села веде активну пропаганду нових радянських звичаїв і обрядів. Доброю традицією стало відзначати в музеї трудові свята — дні Серпа і Молота, тваринника, механізатора тощо.

Музеї на громадських засадах — це один з проявів народної творчості та ініціативи. Пропагуючи славі революційні, бойові й трудові традиції, відображаючи величні звершення радянських людей, вони з честю виконують покладені на них відповідальні завдання по вихованню молодих будівників комунізму.

О. Б. Сінкевич

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ПУТИЛІ

25 травня 1974 р. у смт. Путилі Чернівецької області відбулася наукова конференція, присвячена 125-річчю антифеодалного повстання під проводом Лук'яна Кобилиці. Конференція була організована науковцями Чернівецького університету та відділом Інституту історії АН УРСР, співробітниками краєзнавчого музею й обласного архіву. В її роботі взяли участь також представники творчих спілок, редакцій газет, радіо, телебачення, робітничих колек-

тивів, колгоспів, організацій та установ Путильського, Вижицького, Глибоцького і Сторожинецького районів.

Вступним словом конференцію відкрив перший секретар Путильського райкому Компартії України А. В. Коцюба, який підкреслив велике значення героїчних сторінок минулого у комуністичному вихованні трудящих.

З доповіддю «Визначна сторінка антифеодалної боротьби селянства Північної Бу-

ковини» виступив к. і. н. доц. П. В. Михайлина. Доповідач охарактеризував важке становище буковинського селянства під час окупації краю цісарською Австрією, змалював картини антифеодального повстання під проводом Л. Кобилиці та його історичне значення.

У доповіді «Антифеодальне повстання під проводом Лук'яна Кобилиці у вітчизняній історіографії» зав. каф. історії СРСР та УРСР Чернівецького державного університету, д. і. н. проф. М. М. Кравець показав великий вклад І. Я. Франка у вивчення історії цього повстання, а також зупинився на дослідженнях радянських істориків — Ф. П. Шевченка, О. Ф. Пастуха, К. Г. Ципка, І. І. Компанійця, Ф. І. Стебля, В. Тищенка та інших, присвячених цій проблемі.

У виступі к. і. н. О. Ф. Пастуха відзначалось вирішальне значення повстання у скасуванні панщини, причому не тільки

на Буковині, але й у всій Австрійській імперії, грабіжницький характер реформи, що проводилася на Буковині після поразки революції 1848 р.

К. філол. н. О. С. Романець на основі ще неопублікованих фольклорних записів, поетичних творів змалював образ Лук'яна Кобилиці в народній творчості та літературі.

Із заключним словом виступив А. В. Кочуба, який розповів про соціалістичні перетворення, що сталися в краї за останні 30 років, про наполегливу творчу працю трударів оновленої Путильщини, їх вклад у виконання завдань дев'ятої п'ятирічки.

Учасники конференції оглянули тематичну виставку, присвячену 125-річчю повстання під проводом Л. Кобилиці, поклали квіти до підніжжя пам'ятника народному ватажкові в с. Сергіях.

В. М. Ботушанський

СТВОРЕННЯ ІНСТИТУТУ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ ПРИ ГЕНЕРАЛЬНОМУ ШТАБІ БОЛГАРСЬКОЇ НАРОДНОЇ АРМІЇ

1 жовтня 1973 р. при Генеральному штабі Болгарської Народної армії Міністерства Народної оборони НРБ створено Інститут воєнної історії.

Перед інститутом поставлені такі основні завдання: розробка з марксистсько-ленінських позицій методологічних питань воєнної історії і воєнного мистецтва; створення праць з історії війн і воєнного мистецтва; дослідження питань братерського, бойового співробітництва Болгарської народної армії з арміями СРСР і країн соціалістичної співдружності, їх славного минулого і шляхів дальшого зміцнення дружби; організація наукових сесій тощо.

Наукові праці з історії війн, революцій-

ної боротьби болгарського народу та Комуністичної партії Болгарії допомагатимуть вихованню любові, відданості воїнів народної армії, всіх трудящих НРБ до героїчної історії свого народу.

В історії війн і воєнного мистецтва Болгарської Народної армії і армії Радянського Союзу є багато спільного, що вимагає вивчення і дослідження.

Інститут воєнної історії при ГШ МНО НРБ видає «Воєнно-історически сборник». Адреса редакції: НРБ, м. Софія, бульвар Скобелева, 23.

В. Ж.

ІВАН ІВАНОВИЧ ШЕВЧЕНКО

24 серпня 1974 р. після тривалої і тяжкої хвороби помер доктор історичних наук, професор кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Іван Іванович Шевченко.

І. І. Шевченко народився 18 березня 1903 р. в с. Боровиці Чигиринського району на Черкащині в сім'ї селянина-бідняка. Свою трудову діяльність розпочав підлітком, наймитуючи у куркулів. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції закінчив трудову школу та Черкаський педагогічний інститут, згодом учителював, служив у Червоній Армії. У 1928 р. його було прийнято в члени КПРС.

З 1928 р. І. І. Шевченко працював другим секретарем Златопільського райкому партії, викладав історію партії, діалектичний та історичний матеріалізм у Златопільському зоотехнікумі, брав активну участь в агітаційно-масовій роботі на селі. У 1936—1939 рр. він працював першим секретарем Переяслав-Хмельницького райкому КП(б)У, завідувачим відділом науки і вузів Київського обкому КП(б)У, першим секретарем Ленінського райкому КП(б)У м. Києва. У 1939 р. І. І. Шевченко перейшов на педагогічну роботу до Київського стоматологічного інституту.

У роки Великої Вітчизняної війни І. І. Шевченко служив старшим політруком у Радянській Армії. Одразу після визволення Києва він працював у державному університеті секретарем партійного комітету,

до 1956 р. очолював кафедру марксизму-ленінізму, віддаючи багато сил підготовці підростаючого покоління.

Партійну і педагогічну роботу І. І. Шевченко поєднував із науковою, досліджуючи історію соціал-демократичних організацій України, різні аспекти боротьби Комуністичної партії України за зміцнення союзу робітничого класу і селянства тощо. Наслідком багаторічних наукових досліджень стала кандидатська дисертація на тему: «Київський союз боротьби за визволення робітничого класу», яку він захистив у 1947 р. Незабаром йому було присвоєно звання доцента. У 1961 р. Іван Іванович захистив докторську дисертацію на тему: «Комуністична партія в боротьбі за зміцнення союзу робітників і селян (1919—1920 рр.)». У 1962 р. він став професором.

Перу вченого належать три монографії та інші праці загальним обсягом понад 55 друкованих аркушів.

Вчений широкого діапазону, чудовий педагог, І. І. Шевченко виховав велику плеяду науковців-істориків. Під його керівництвом 44 чол. захистили кандидатські дисертації і кілька — докторські.

За заслуги перед Батьківщиною Іван Іванович був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

Світла пам'ять про І. І. Шевченка, вірного сина Комуністичної партії, людину великого розуму, невтомного трудівника, назавжди збережеться в серцях тих, хто знав його і працював разом з ним.

НОВІ КНИГИ

БАБКО Ю. В.— У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки [1933—1937 рр.], «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, 1974, 224 с.

Война, история, идеология. Буржуазная военная история на службе милитаризма, Политиздат, М., 1974, 383 с.

ВОЛОЩЕНКО А. К.— Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст., вид-во «Наукова думка», К., 1974, 222 с.

Вооруженная борьба народов Африки за свободу и независимость, изд-во «Наука», М., 1974, 444 с.

Германская Демократическая Республика. Справочник, Политиздат, М., 1974, 111 с.

Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944—1974 гг., изд-во «Наукова думка», К., 1974, 168 с.

Документы и материалы третьей советско-американской встречи на высшем уровне. 27 июня — 3 июля 1974 г., Политиздат, М., 1974, 86 с.

ЗАБАРКО Б. М.— Классовая борьба и международная рабочая помощь. Из истории международной пролетарской солидарности. 1924—1929, изд-во «Наукова думка», К., 1974, 224 с.

Из истории гражданской войны и интервенции. 1917—1922 гг. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 480 с.

ЙОВА П. В.— Боротьбою і працею загартована [До 30-річчя Польської Народної Республіки], вид-во «Знання», К., 1974, 48 с.
Керчь героическая. Воспоминания. Очерки. Документы, Сборник, изд-во «Таврия», Симферополь, 1974, 238 с.

КПСС и современная научно-техническая революция, Политиздат Украины, К., 1974, 455 с.

«Красная звезда». Краткий очерк истории Кировградского завода сельскохозяйственных машин, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1974, 128 с.

Критика современной буржуазной и реформистской историографии. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 223 с.

КУБЫШКИН А. А.— Соревнование многожит силу. Из опыта работы городской партийной организации, изд-во «Донбас», Донецк, 1974, 96 с.

КУНЬЩИКОВ М. Н.— Современная Индия: монополии и политика, изд-во «Наука», М., 1974, 167 с.

ЛЕВАНОВ Б. В.— Из истории борьбы большевистской партии против эсеров в годы первой русской революции, Издательство Ленинградского университета, Л., 1974, 151 с.

МАРИНОВ В. А.— Россия и Япония перед первой мировой войной [1905—1914 гг.], изд-во «Наука», М., 1974, 152 с.

МЕРКУРЬЕВ Г. С., САВИН Г. В.— Конец операции «Остайнзатц», изд-во «Московский рабочий», М., 1974, 168 с.

МЮЛЛЕР Н.— Вермахт и оккупация. 1941—1944. О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории, Воениздат, М., 1974, 387 с.

НЕУСЫХИН А. И.— Проблемы европейского феодализма. Избранные труды, изд-во «Наука», М., 1974, 538 с.

Они встречались с Лениным. Воспоминания ветеранов Советских Вооруженных Сил, Политиздат, М., 1974, 174 с.

ПОЛИЩУК В.— Гвардійці дев'ятої, вид-во «Карпати», Ужгород, 1974, 88 с.

Полтаві 800 років. 1174—1974. Збірник документів і матеріалів, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 420 с.

Польская Народная Республика, изд-во «Наука», М., 1974, 207 с.

Рабочий класс развитого социалистического общества, изд-во «Мысль», М., 1974, 253 с.

СВЕШНИКОВ І. К.— Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 208 с.

Трагедия Чили. Материалы и документы, Политиздат — Изд-во АПН, М., 1974, 296 с.

ХОМЕНКО І.— Герої карпатських битв. Нариси, вид-во «Карпати», Ужгород, 1974, 106 с.

ШАРЛАЙ Г. М.— Боротьба робітничого класу України за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства [1927—1932 рр.], «Вища школа», Видавництво при Харківському університеті, Харків, 1974, 134 с.

ШЕРШНЕВ Е. С., ШЕЙДИНА І. Л.— Советско-американские научно-технические связи: проблемы и возможности, изд-во «Знание», М., 1974, 110 с.

ЯКОВЛЕВ Л. И.— Очерки по истории международной солидарности трудящихся, изд-во «Наука», М., 1974, 391 с.

РЕЗЮМЕ

А. Н. Вербилло. — Торжество принципов пролетарского интернационализма в годы Великой Отечественной войны. В статье рассказывается о поддержке героической борьбы советского народа против гитлеровских захватчиков народами Европы, Америки и других континентов. Советские патриоты сражались за рубежом в партизанских отрядах и принимали участие в движении Сопротивления. Победа, завоеванная Советским Союзом, спасла мировую культуру и цивилизацию, защитила свободу и независимость народов — в этом проявилось торжество пролетарского интернационализма.

А. А. Кондрацкий. — Роль профсоюзов в усилении общественно-политической активности рабочего класса (1959—1970 гг.). В статье на основе большого архивного и документального материала показана деятельность профсоюзных организаций по вовлечению в общественно-политическую жизнь страны рабочих фабрик и заводов республики в период развитого социалистического общества.

А. П. Гриценко. — Революционные форумы рабочего класса Украины в 1917 году. В статье на основе привлечения широкого круга печатных и архивных источников, преимущественно впервые вводимых в научный оборот, показаны место и роль съездов и конференций фабзавкомов и профсоюзов в развитии революционного рабочего движения на Украине в 1917 г. Эти массовые форумы революционного пролетариата благодаря испытанному руководству большевистской партии стали действенным оружием рабочего класса Украины в борьбе против капиталистов в период подготовки и осуществления Великой Октябрьской социалистической революции. Они оказали огромное влияние на рост политического сознания трудящихся масс, способствовали их сплочению и организации.

SUMMARIES

A. N. Verbillo. — *Triumph of the Principles of Proletarian Internationalism during the Years of the Great Patriotic War.* The paper tells of supporting the heroic struggle of the Soviet people against the Hitlerite invaders by the peoples of Europe, America and other continents. The Soviet patriots fought abroad in the partisan detachments and took part in the Resistance movement. The victory won by the Soviet Union saved the world culture and civilization, protected freedom and independence of peoples (and it was a manifestation of triumph of the proletarian internationalism).

A. A. Kondratsky. — *Role of Trade Unions in the Social and Political Activities of the Working Class (1959—1970).* On the basis of vast archival and documentary material the paper shows the activity of the trade-union organizations on drawing the workers of factories and plants of the republic into social and political life of the country in the period of the developed socialist society.

A. P. Gritsenko. — *Revolutionary Forums of the Working Class of the Ukraine in 1917.* On the basis of utilizing a wide range of the printed and archival sources introduced into the scientific circulation chiefly for the first time the article deals with the place and role of the congresses and conferences of factory committees and trade unions in the development of the revolutionary working movement in the Ukraine in 1917. These mass forums of the revolutionary proletariat due to the tried and tested leadership of the Bolshevik Party became an effective instrument of the Ukraine working class in the struggle against the capitalists during the period of preparation and realization of the Great October Socialist Revolution. They produced a great effect on the growth of political consciousness of the working masses, favoured their unity and organization.

Технічний редактор *Т. Р. Слюктерова.*

Коректор *Л. П. Захарченко.*

БФ 30420. Здано до складання 27.VIII 1974 р. Підписано до друку 17.X 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108^{1/16}. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,22. Тираж 5583. Зам. К-155. Ціна 40 коп.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ» № 10 (на українському мові), Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография издательства «Кітвська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,22. Тираж 5583. Зак. К-155. Ціна 40 коп.

ПОПРАВКА

У № 9 «Українського історичного журналу» за 1974 р. на стор. 150 другий рядок знизу (ліва колонка) слід читати: «ні М. Т. Рильського, літератури імені Т. Г.» і далі за текстом